

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HALİFE ME'MÛN'UN ŞİA POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Kadyr SAPAROV

DENİZLİ, 2022

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HALİFE ME'MÛN'UN ŞİA POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kadyr SAPAROV

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOPALOĞLU

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı: Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi

“Bu tez sınavı 04/03/2022 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Mithat ESER	BAŞARILI
Doç. Dr. Fatih İBİŞ	BAŞARILI
Dr. Öğr. Üyesi. Fatih TOPALOĞLU	BAŞARILI

BEYAN

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Kadyr SAPAROV

04/03/2022

ÖNSÖZ

Abbâsî halifesi Me'mûn Döneminin en önemli özelliklerinden birisi, ilme ve bilime her zamankinden daha çok değer verilmesi, toplumda yavaş yavaş farklı etnik kültürlerin de çoğalmaya başlamasıdır. İlaveten dönemin halifesi olan Me'mûn'un kendi şahsiyetinin, bu dönemi öne çıkaran önemli etkenlerden biri olduğunu düşünüyoruz. Nitekim tarihçilerin ondan bahsederken âlim, filozof gibi vasıfları kullanmaları onun seleflerinden farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Zira geleneğe bakıldığında halifelerin bu denli özellikleriyle öne çıktığı görülmemektedir. Dolayısıyla Me'mûn'un iktidara gelişi seleflerinin alışlagelmiş düzeninden farklı şekilde gerçekleşmiştir.

Me'mûn'un, hilafeti döneminde ilme ve bilime önem vererek çok farklı kültürlerden elde edilen bilgileri topluma kazandırmaya çalışması onun yenilikçiliğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bununla birlikte Halife, Hz. Muhammed Dönemi'ndeki yaşam ruhunu tekrar yakalama arzusu içindedir. Onun Beytül-Hikme kurumunu aktif hale getirmesi bunun göstergesi sayılabilir. Diğer yandan ona göre her bir inancın ve inanılmaya değer şeyin ilmi bir açıklamaya dayanması gerekmektedir. Nitekim dönemde kendi katılımlarıyla düzenlenen ilmi müzakereler bu noktadan hareketle anlam kazanmaktadır. Fakat bu müzakerelere herkesin katıldığı veya bu müzakerelerde çıkan sonuçların herkesi ikna etmediği yahut bir kanaate ulaştırmadığı da görülmektedir. Bu noktadan hareketle mihne olayı ele alındığında, Halife'nin bu uygulamasıyla kendisinin inandığı değerleri başta ulema olmak üzere toplumun bütün kesimlerine dayatma çabasına giriştiği görülmektedir. Fakat bu yaklaşım, toplumun bazı kesimlerinden gelen bir dirençle karşılaşmıştır. Bu kesimler arasında Ehl-i Beyt mensuplarının da olduğu görülmektedir. Lakin Halife Me'mûn'un dayattığı mihne hadisesinde birçok ulemanın ismi sorgu listesinde yer alırken Ehl-i Beyt müntesibi ulemanın isminin yer almaması ise dikkat çekicidir. Buradan hareketle araştırmamızın konusunu Halife Me'mûn'un Şîa Politikası olarak belirlemeyi uygun bulduk.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından müteşekkildir. Giriş bölümünde çalışmamızın konusu, amacı ve araştırma metodu hakkında kısa bilgiler aktarılmıştır. Ayrıca araştırma sırasında kullandığımız kaynaklar ve çalışmamızı yakından alakadar eden Halife Me'mûn'un hayatı ve kişiliği ele alınmaktadır. Dolayısıyla bu bölümde Halife'nin şahsiyeti ve etkilendiği kişiler üzerinde durulmuştur.

Birinci bölüm Me'mûn dönemindeki iç ve dış olaylarla ilgili bilgiler, ardından mezhep hareketliliği ve Halife'nin mezheplerle münasebetleri hakkında bilgiler içermektedir. Söz konusu dönemde belli başlı mezheplerin varlığı ve fikri düşünceleri ele alınmakla birlikte dönemin şartları içerisinde faaliyetlerine yer verilmektedir. Ayrıca dönem itibariyle Halife'nin onlara yaklaşımı ve ilişkileri ele alınmaktadır.

İkinci bölümde Halife Me'mûn ve Alioğulları arasındaki olaylar ele alınmıştır. Dolayısıyla Halife Me'mûn'un Ehl-i Beyt'e karşı tutumu örnekleriyle aktarılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte karşılıklı olarak Alioğulları ve taraftarlarının iktidara yönelik yaklaşımı incelenmiştir. Diğer mezheplerle birlikte Alioğullarının mihneye karşı tutumu ve Halife tarafından nasıl karşılandığı mevzuları da bu bölümde tartışılmaktadır.

Sonuç kısmında ise çalışmanın geneli boyunca elde edilen kanaat belli bir perspektif içerisinde sunulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu bölüm çalışmamızın analizi niteliğinde tasarlanmıştır. Çalışmamızda elde ettiğimiz bilgiler objektif bir yaklaşımla ve sade bir anlatımla sunulmaya çalışılmıştır.

Bu vesileyle, çalışmamızın başından sonuna kadar bana rehberlik eden ve yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Fatih Topaloğlu Hocama şükranlarımı sunarım. Bununla birlikte bu çalışmada maddi ve manevi katkıları olan arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Kadyr SAPAROV

Denizli-2022

ÖZ

Pamukkale Üniversitesi İslâmî İlimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Halife Me'mûn'un Şîa Politikası	
Tezin Yazarı: Kadyr SAPAROV	Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOPALOĞLU
Kabul Tarihi: 04 Mart 2022	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) +160 (tez)
Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri	Bilim Dalı: Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi
<p>Abbâsî hanedanının önde gelen halifelerinden olan ve birçok tarihçi tarafından âlim ve filozof Halife olarak vasıflandırılan Abdullah el-Me'mûn'un hilafeti hicri II. asrın sonlarındadır. Bu dönemde gerçekleşen mihne olayı, Halife'nin fermanıya ve devlet eliyle uygulamaya konulması bakımından İslâm dünyasına damga vuran ve araştırmacılar tarafından İslâm tarihinde önemle üzerinde durulan konulardan birisi olmuştur. Halife Me'mûn döneminin dikkat çekici hadiselerinden biri de İmâmiyye Şîası'nın yedinci İmam kabul ettiği Mûsâ el-Kâzım'ın oğlu Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Halife tarafından veliahtlığa tayin edilmesidir. Halife'nin bu uygulaması Abbâsî hanedanının genel görüşleri açısından çok farklı bir yaklaşımdır. Bu sebeple bu çalışmada Halife Me'mûn'un Alioğulları politikası araştırma konusu yapılmıştır. Çalışmamızda Şîa'nın Me'mûn dönemindeki hareketlerinin ve Halife'nin Şîilere karşı tutumunun tespit edilmesi amaçlanmıştır.</p> <p>Me'mûn, hilafeti döneminde amcaoğulları olan Alioğullarına karşı alışlagelenin aksine bir yol izlemiştir. Böylece onların iktidara karşı muhalefetini kendi döneminde durdurmayı başarmıştır. Bu olay o dönemde büyük muhalefetle karşılaşmış, mihne uygulamasıyla da art arda geldiğinden İslâm geleneğinde yankı uyandırmış ve neticede Halife Me'mûn'un imajını sarsmıştır.</p> <p>Me'mûn Alioğullarına uyguladığı bu politikada hizipleşmenin önüne geçmek ve ümmetin birlik ve beraberliğini korumak amacını gütmüştür. Böylece kendi döneminde İslâm aleminde parçalanmış kuvvetleri birleştirerek iç kargaşada akıtılan kanları durdurmak ve Müslümanların dış muhalefete karşı birlik ve beraberliğini sağlamayı hedeflemiştir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Me'mûn, Mihne, Mezhep, Alioğulları, Ali b. Mûsâ er-Rızâ.	

ABSTRACT

Pamukkale University Institute of Islamic Sciences

Abstract of Master Thesis

Title of the Thesis: Shia Policy of Caliph Al-Ma'mun	
Author: Kadyr SAPAROV	Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Fatih TOPALOĞLU
Date: 04 March 2022	Nu. of pages: vii (pre text) +160 (main body)
Department: The Basic Islamic Sciences	Subfield: Kalam and History of Islamic Sects
<p>The caliphate of Abdullah Al-Ma'mun who was one of the leading caliphs of the Abbasid dynasty and described by many historians as the scholar (âlim) and philosopher Caliph, was at the end of 2th hijri century. The Mihna, which took place in that period, was one of the issues that left its mark on the Islamic world in terms of its implementation with the edict of the Caliph and by the state, and was one of the issues that were mainly emphasized by researchers in the history of Islam. One of the remarkable events of Caliph Ma'mun's period is appointment of Ali Al-Ridha who was the son of Musa al-Kazim who was accepted as the seventh Imam by the Imamiyyah, to the heirship by the Caliph. This practice of the Caliph is a very different approach in terms of the general views of the Abbasid dynasty. For this reason, Alids policy which belonged to Ma'mun has been taken as the subject in this research. In our study, it is aimed to determine the movements of the Shia in the Ma'mun period and the attitude of the Caliph towards the Shiites.</p> <p>Ma'mun, during his caliphate, gave an unconventional lead against his uncle's sons, whose names were Alids. Thus, he succeeded in stopping their opposition in his own time. This met with great opposition during that period, and as it followed one after another with the practice of Mihna, it aroused repercussions in the Islamic tradition and at the end, it shook the image of Caliph Me'mûn.</p> <p>In this policy, which he applied to the Ma'mûn Alids, he aimed to prevent schism and to preserve the unity of the ummah. By uniting the disintegrated forces in the Islamic world in his own time, he aimed to stop the bloodshed in the internal turmoil and to ensure the unity of Muslims against external opposition.</p>	
Keywords: Ma'mun, Mihna, Sect, Alids, Ali b. Musa Al-Ridha.	

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN KONUSU	2
II. ÇALIŞMANIN AMACI	2
III. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ	2
IV. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI	3
V. HALİFE ME'MÛN'UN HAYATI	6

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİFE ME'MÛN DÖNEMİNDE MEZHEPLER VE HALİFENİN MEZHEPLERLE MÛNASEBETİ

1.1. HALİFE ME'MÛN DÖNEMİNDEKİ HADİSELER VE MEZHEP HAREKETLİLİĞİ	23
1.2. HÂRİCİLİK	47
1.2.1. İbâzîler	49
1.3. ŞÎA	55
1.3.1. Zeydiyye.....	57
1.3.2. İsmâiliyye.....	65
1.3.3. Hürremiyye	68
1.4. MÛRCİE	69
1.5. MU'TEZİLE	73
1.6. EHL-İ HADİS.....	77
1.7. EHL-İ REY	83

İKİNCİ BÖLÜM
HALİFE ME'MÛN'UN ALİOĞULLARI SİYASETİ

2.1. HALİFE ME'MÛN DÖNEMİNDE ALİOĞULLARI.....	88
2.1.1. Alioğullarının Otoriteye Karşı Tutumu	90
2.1.2. İbn Tabâtabâ İsyanı	91
2.1.3. Zeyd b. Mûsâ İsyanı	94
2.1.4. İbrahim b. Mûsâ İsyanı.....	95
2.1.5. Hüseyin b. Hasan el-Eftas İsyanı	96
2.1.6. Muhammed b. Ca'fer İsyanı	97
2.2. HALİFE ME'MÛN'UN ALİOĞULLARIYLA İLİŞKİLERİ	100
2.2.1. Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Veliht Tayin Edilmesi ve Vefatı	103
2.2.2. Mihne Süreci ve Alioğulları.....	114
2.2.3. Halife Me'mûn'un Alioğullarına Yönelik Tutumu	130
SONUÇ.....	140
KAYNAKÇA	145

KISALTMALAR

as.	: Aleyhisselam
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin, ibn
Basım y.y	: Basım yeri yok
bk.	: Bakınız
c.c.	: Celle celaluhû
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
Erişim	: Erişim Tarihi
ERÜ	: Erciyes Üniversitesi
MÜ	: Marmara Üniversitesi
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İDA	: İslâm Düşünce Atlası
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
sav.	: Sallallahü aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih eden
vd.	: ve devamı, ve diğerleri

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN KONUSU

Bu araştırma, Abbâsîlerin ilk dönemi halifelerinden Halife Me'mûn'un Alioğulları üzerindeki politikasını konu edinmektedir. Tarihi süreç içerisinde hicri III. yüzyılın başlarını kapsamaktadır. Yani dönem itibariyle Halife Abdullah b. Hârûnrreşîd el-Me'mûn'un 198/813 senesinde tahta oturmasından başlayıp 218/833 tarihinde vefat edene kadarki zaman dilimini içine alan dönemle sınırlıdır. Binaen mezkûr konunun amacına dair bilgi ve çalışmanın araştırma safhasında ulaşılan kaynaklara, kaynaklardan hangi açılardan istifade edildiğine, ayrıca elde edilen veri ve materyallerin hangi metotlar aracılığıyla işlendiğine aşağıda yer verilecektir.

II. ÇALIŞMANIN AMACI

Hicri II. asrın başlarında ortaya çıkan Halku'l-Kur'ân meselesi, Halife Me'mûn döneminde devletin resmi politikası haline getirilmesiyle İslâm aleminde büyük yankı uyandırmıştır. Mihne olarak isimlendirilen bu olay toplumun ulema sınıfı başta olmak üzere bütün tabakalarına tesir etmiştir. Söz konusu olay araştırmacılar tarafından farklı açılardan ele alınmıştır. Bu çalışmalarda çoğunlukla mihne olayı etrafında gelişen hadiselerle mihnenin farklı yönleri ortaya konulurken mezhepler açısından bazı değerlendirmeler de mevcuttur. İşte bu süreçte mezhepler arasında genelde Alioğulları ve taraftarları olarak anılan Şîa mezhebi hakkında, özelde Halife Me'mûn'un mihne uygulamasında Alioğullarına karşı tutumu bağlamında özgün bir çalışmanın olmadığını gördük. Buna binaen bu konunun araştırılmaya değer olduğuna karar verdik. Dolayısıyla konumuzun amacı, İslâm tarihinin birçok döneminde siyasal otoriteye karşı muhalif kesimi oluşturan Alioğulları ve taraftarlarının Halife Me'mûn ile arasındaki karşılıklı ilişkilerini bir nebze aydınlatmaktır. Bu amaca yönelik olarak öncelikle tarihi seyir içerisinde Me'mûn'un kişiliği ve dönemin Alioğulları hareketliliğine vâkıf olmak, ilaveten gelişen olaylar karşısında tarafların ilişkilerini aydınlatmak zorunluluğu doğmuştur. Bu olaylar zincirini takip için ilgili kaynaklara müracaat edilmiştir. Nitekim araştırmada kullanılan kaynaklar ve konuya yaklaşım yöntemi aşağıda zikredilecektir.

III. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada öncelikle birincil kaynaklara müracaat edilmiştir. Dönem, tarihi kaynakların aktardığı rivayetler ışığında incelenmiştir. İlaveten olayla ilgili sonraki

dönem araştırmacıların çalışmalarından da yararlanılmıştır. Çalışma dahilinde yer verilen rivayetlerin mümkün olduğu kadar farklı kaynaklardan istifade edilerek aktarılmasına özen gösterilmiştir. Aynı zamanda aktarılan rivayetlerin olayların sebep sonuç ilişkisi bağlamından kopmamasına dikkat edilmiştir.

Araştırmamıza doğrudan dahil olmayan konuların detayına girilmemiş, daha çok konumuzu doğrudan alakadar eden olaylar üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Olaylar aktarılırken genelde betimleyici üsluba yer verilmiştir. Bununla birlikte çalışmamızın her safhasında olaylara tarafsızlık ilkesine bağlılıkla yaklaşmaya dikkat edilmiştir. Binaen çalışmada herhangi bir olayın, şahıs yahut topluluğun özelinde yerilme veya övölme gibi unsurlara yer vermemeye özen gösterilmiştir. Dolaysıyla olaylar aktarıldığı gibi çarpıtılmadan objektif olarak tasvir edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın bünyesinde yer verilen her bir olay konu bütünlüğu içerisinde mezhepler tarihi çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Son olarak bu çalışmamız, ilim camiasında şîa mezhebi konusundaki araştırmalara bir nebze daha katkı sağlayacağı ümidiyle ele alınmıştır.

IV. ÇALIşMANIN KAYNAKLARI

Halife Me'mûn dönemi özelinde ele aldığımız Halife Me'mûn'un şîa Politikası adlı çalışmamızda kullanılan birincil kaynaklar, genel hatlarıyla İslâm Tarihi'ni ele alan eserler ve özelde İslâm Mezhepleri Tarihi eserleriyle *Tabakât* tarzı kaynaklardır. İlaveten yer yer müracaat edilen ansiklopedik kaynaklar, konumuzu ilgilendiren yurt içi ve yurt dışı özgün çalışmalardan ve tez-makale gibi muasır eserlerden oluşmaktadır.

İslâm Tarihi eserlerinden konumuzla ilgili geniş bilgileri Taberî (ö. 310/922) aktarmaktadır. Taberî, Me'mûn ve dönemindeki siyasi olaylara geniş yer vermiştir. Dolaysıyla Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* isimli eseri Me'mûn dönemindeki gerçekleşen hadiseler açısından başvurduğumuz temel kaynak niteliğindedir. İlaveten Taberî'den büyük ölçüde yararlanmış ve Taberî'de yer almayan bazı malumatların aktarılması ve Taberî'de geçen rivayetlerin teyit edilmesi açısından İbnü'l-Esîr (1232)'in *el-Kâmil fi't-târîh* eseri önemlidir. Aynı minvalde Ya'kûbî (ö. 293/905)'nin *Târîhu'l-Ya'kûbî* eseri Taberî'de geçen rivayetlerin tahlili için kayda değerdir. Binaen İbn Tayfûr (ö. 280/893)'un *Târîhu (Kitabu) Bağdâd* adlı eseri, Dîneverî (ö. 282/895)'nin *el-*

Ahbârü't-Tivâl'ı, İbn Hibbân (ö. 354/965)'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ*', Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854)'ın *Târîhu Halîfetü b. Hayyât* isimli eserleri Me'mûn'un kişiliği ve dönemindeki bazı önemli olayların aktarılması açısından başvurduğumuz eserlerin başında yer almaktadır. Coğrafi olarak beldeler ve şehirler hakkında sıkça müracaat ettiğimiz bir diğer önemli eser tarihçi, coğrafyacı ve seyyah olarak tanınan Yâkût el-Hamevî (1229)'nin *Mu'cemü'l-büldân*'ıdır. İlâveten ele aldığımız dönem çerçevesinde Bağdat şehrindeki şahıslar ve hadiseler hakkında temel kaynak niteliğindeki Hatîb el-Bağdâdî (1071)'nin *Târîhu Bağdâd* eseri önem arz etmektedir. Ek olarak Tağrîberdî (1470)'nin *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire* eseri de bu kaynaklar arasındadır. Me'mûn'un Halku'l-Kur'ân politikası açısından özgün tespitleri dolayısıyla Fahreddin Râzî (1210)'nin *Halku'l-Kur'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne* eseri kayda değerdir.

Ele aldığımız dönemin meşhur simalarını ve Me'mûn'un baş yardımcılarında Fazl b. Sehl hakkında malumat için Cehşiyârî (ö. 331/942)'nin *Kitâbü'l-Vüzerâ*' ve *l-küttâb* isimli eseri istifade ettiğimiz eserler arasındadır. Bu eser devlet teşkilatındaki önemli konuma sahip şahsiyetler hakkındaki rivayetleriyle çalışmamıza kaynaklık etmiştir. Söz konusu dönem bağlamında *Tabakat* kaynaklarından İbn Sa'd (ö. 231/845)'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı, dönemin ilim ehli ve eserleri hakkında İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995)'in *el-Fihrist*'i, Mu'tezile özelinde dönemin önemli simalarını tanımak açısından İbnü'l-Murtazâ (1437)'nin *Tabakâtü'l-Mu'tezile* gibi eserleri önemli yere sahiptir.

İslâm Mezhepleri Tarihi açısından oldukça önemli makalat türü eserlerden Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935)'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Mûsâllîn* adlı eseri, diğer bir önemli eser de Orta çağın önemli dinler tarihçilerinden Şehristânî (1153)'nin *el-Milel ve'n-nihal*'idir. Tarihi seyir içinde en geniş kitleye sahip mezheplerden birisi olan Şîî mezhebine dair önemli bilgiler içeren Nevbahtî (ö. 312/924)'nin *Kitabu Fıraku's-Şîa*'sı, Ebü'l-Ferec İsfahânî (967)'nin *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn* isimli eseri alanında temel kaynak niteliğindedir. İlâveten Şîî âlimi Şeyh Sadûk el-Kummî (ö. 381/991)'nin *Uyânü ahbâri'r-Rızâ* isimli eseri Ali er-Rızâ hakkında önemli bilgileri içerdiğinden başvurduğumuz temel eserler arasındadır.

İlâveten konumuz hususunda yapılmış çağdaş, yerli ve yabancı kaynaklardan da yer yer istifade edilmiştir. Bunlardan Hakkı Dursun Yıldız (1937-1992)'in editörlüğünü

yaptığı *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, yine Türkiye'nin meşhur simalarından Bekir Topaloğlu (1932-2016)'nın *Kelâm İlmine Giriş* adlı eseri ve İslâm Mezhepler Tarihi alanında öncü isimlerden Ethem Ruhi Fığlalı, Sönmez Kutlu, Hasan Onat (1957-2020), Mustafa Öz, Muzaffer Tan, gibi alanında söz sahibi olan müelliflerin eserlerinden büyük ölçüde yararlanılmıştır. Bunun yanında Halife Me'mûn ve dönemi, özellikle Alioğulları konusu olan özgün çalışmalar, çalışmamız açısından faydalı olmuştur. Bunlardan Fatih Topaloğlu'nun *Şîa'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi* isimli kıymetli çalışması mezhebin hüviyeti açısından, Mehmet Ali Büyükkara'nın kısa ismiyle *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet* eseri, Mithat Eser'in *Abbasiler'in İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler* adlı çalışması, Nahide Bozkurt'un *Mu'tezile'nin Altın Çağı* isimli eseri ele aldığımız dönem bağlamında yol gösterici, Hasan Hüseyin Güneş'in *Veliahtlık Meselesi ve İmam-Halife Mücadelesi İmam Rıza ve Halife Me'mun* isimli çalışması, başvurduğumuz eserler arasındadır. Burada belirtmemiz gerekir ki tezimizde söz konusu çalışmalardan farklı olarak Halife Me'mûn'un kişiliğinden hareketle ve Ali b. Mûsa'yı veliaht ataması ve bunu hangi amaçlarla düşündüğü gibi hadisenin farklı yönleri ele alınmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede Muhammed Mustafa Haddara'nın *el-Me'mûn Halifetü'l-Alim* isimli eseri de önem arz eder. Aynı zamanda döneme damgasını vuran mihne olayını konu edinen Bayram Çınar'ın *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihne'si* isimli çalışması konumuz açısından önemlidir. Diğer yandan Mehmet Ümit'in *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar* adlı çalışması bu minvalde önemlidir. Ayrıca Muharrem Akoğlu'nun konumuzu yakından alakadar eden *Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mûn Dönemi Abbasî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları* adlı makalesi ve *Mihne Hadisleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi* isimli özgün çalışması istifade ettiğimiz kıymetli çalışmalardandır. Tarihi seyir içinde Ehl-i Beyt'i konu edinen Gülgün Uyar'ın *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı* isimli çalışması konumuzun ana omurgasını oluşturan Alioğulları açısından bize yol gösterici kaynak olmuştur.

Meseleye Batılı araştırmacıların yaklaşımını da öğrenmek için bazı yabancı kaynaklara da müracaat edilmiştir. Bunlardan Dimitri Gutas'ın *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Dönem Abbasi Toplumu* adlı çalışması, Marshall Hodgson'un *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih* eseri, muasır Farhad Daftary'nin *Sectarian and National Movements in Iran*,

Khurasan and Transoxania During Umayyad and Early Abbasid Times'in Mehmet Atalan tarafından *Emeviler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler* olarak çevirisi, Montgomery Watt'ın *İslâm'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi* ve Andre Clot'un *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi* adlı eseri başvurduğumuz eserler arasındadır. Yine Halife Me'mûn'un kişiliği ve siyaseti bağlamında düşünceleri açısından John Abdallah Nawas'ın *Al-Ma'mûn: Mihna and Caliphate* isimli çalışması burada kayda değerdir.

Bütün bu kaynaklara ilaveten araştırmamızın seyrinde burada zikredemediğimiz muhtelif kaynaklara müracaat edilmiştir. Dolayısıyla öncelikli olarak birinci elden kaynakları kullanmaya özen göstermekle birlikte çalışmamızı ihtiva açısından zengin hale getirmek için yardımcı kaynaklardan yer yer istifade edilmiştir.

V. HALİFE ME'MÛN'UN HAYATI

Tarihi süreç içerisinde bakıldığında İslâm dünyasında Müslüman toplumun sorumluluklarını üstlenen hilafet kurumunun geliştirildiği görülmektedir. Bu kurumlar halife tarafından yönetilmiştir. Dolayısıyla farklı halifelerin dönemlerinde gerçekleşen olaylar onlardan bağımsız düşünülemez. Zira onların her birinin hilafetinde gerçekleşen olaylarda yahut olaylara yaklaşımı açısından halifenin yetkin kişiliğinin önemli yeri olduğudur. Bu açıdan Halife Me'mûn'un hilafetinde zuhur eden olaylarda da onun yaklaşımı bakımından onun kişiliği ve yetkinliği üzerinde durmayı önemli buluyoruz.

Me'mûn,¹ Abbâsî hanedanının hilafet sırasına göre yedinci halifesidir. Asıl adı Abdullah'tır.² Babası, hanedanının meşhur halifelerinden, Halife Hârûnürreşid'dir. Annesi Hârûnürreşid'in cariyelerinden muhtemelen aslen Soğdlardan³ olan, Meracil isimli Bagedisli⁴ bir kadındır. Abdullah, Hârûnürreşid'in büyük oğlu olup amcasının ölümü üzerine babası Hârûnürreşid'in halifelğe geçtiği tarihte⁵ yani 170/786 yılı

¹ Tam adı, Abdullah b. Hârûnürreşid b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib olup lakabı el-Me'mûn'dur. Söz konusu ismin metin içerisinde sıklıkla geçmesi sebebiyle yazımda ve okumada kolaylık sağlanması açısından Me'mûn şeklinde kullanılması tercih edilmiştir.

² Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 23.

³ Soğdlar hakkında geniş bilgi için bk. Hasan Celal Güzel vd. (ed), *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 2/179-182.

⁴ Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Daru-Sadr, 1995), 1/318.

⁵ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Basım y.y: Darü'l-Fikir, 1406/1986), 10/274.

Rebûlevvel ayının 15. günü cuma gecesi Bağdat'a takribi 3200 km mesafede bulunan Yasiriye'de ⁶ dünyaya gelmiştir.⁷

Ebû Ca'fer ve Ebü'l-Abbas künyeleriyle de bilinen⁸ Me'mûn'un şeceresi Abdullah b. Hârûnürreşîd b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib olup soyu Hz. Muhammed (sav)'in dedesine dayanmaktadır. Görüldüğü gibi soyu baba tarafından Kureyş kabilesinin Hâşimoğulları kolundan Abdülmuttalib'den Abbas oğulları sülalesine dayanan Me'mûn, doğumundan kısa süre sonra kaybettiği annesi Meracil tarafından Fars kökenlidir.⁹ Küçük yaşta annesini kaybeden Me'mûn'un bakımını yine Hârûnürreşîd'in cariyelerinden Denâir isimli bir cariye üstlenmiştir.¹⁰

Abdullah, baba tarafından Arap soyundan gelse de anne tarafından Arap olmayan bir cariyeden doğduğundan bu durum, ileride görüleceği gibi saf Arap kökenli olan kardeşi Muhammed el-Emîn ile arasında çıkan taht mücadelesinde devlet erkanından bazı Arapların kendisi aleyhinde kardeşi Emîn'i desteklemesine sebep olmuştur. Şimdi onun hayatı, veliahtlığı ve halifelige kadarki hayatı üzerinde durmak yerinde olacaktır.

İslâm coğrafyasında hilafette veliahtlık veya saltanat sistemi Emevî hanedanıyla (41-133/661-750) başlamış, seksen dokuz yılın ardından bazı değişikliklerle Abbâsî hanedanı (133/750-1258) iktidarında da devam etmiştir. Veliyaht bir sonraki iktidar sahibi demektir. Bu bağlamda veliahtın soyu itibariyle asil olmasının yanı sıra sağlıklı ve akıllı, olgun ve zeki olması da önem arz etmekteydi. Dolayısıyla veliaht küçük yaşlardan itibaren özel eğitime tabi tutulurdu. Dönemin en gözde âlimlerinden, ustalarından belagat, ilim, din, siyaset bilgisi tahsil eder, savaş taktikleri ve birçok beceriler öğretilirdi. Bunda

⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/425.

⁷ Abdurrahmân b. Ebî Bekir Celâlüddîn es-Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Mısır: Matba'atü's-Sâ'ade, 1371/1952), 268; Ayrıca Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/101; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 23.

⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Esad Dağır (Kum: Darü'l-Hicret, 1409/1988), 3/416.

⁹ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 23-24.

¹⁰ Denâir, Hârûnürreşîd'in cariyelerinden olup Me'mûn'un annesi doğumda vefat edince onun bakımıyla ilgilenmiştir. Denâir küçük yaşta Yahyâ el-Bermekî'nin evine cariye olarak getirilmiş orada büyümüştür. Orada yaşadığı sürece Yahyâ'nın ilim meclislerini takip etmiş, astronomi, tıp ve felsefeye ilgi duymuştur. Bebeklikten itibaren Me'mûn'un bakımını üstlenen Denâir, onun ilmi seviyesinin yükselmesine, astronomi ve felsefe ilmine muttali olmasına katkıda bulunmuştur. Me'mûn bakıcısını çok sevmiş ve kızı Zeyneb'in de eğitim ve terbiyesini ona tevdi etmiştir. bk. Hatice Uluişik, "İlk Dönem Abbasi Veliyahtları ve Eğitimcileri (132-232/749-847)", *İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi* 17/33 (14.06.2019), 189-211, 203.

amaç, veliahdın iktidara geçtikten sonra etnik kökenli tebaasını güçlü bir şekilde idare edebilmesini ve devletin dış siyasetinde genç halifeye donanım sağlamak ayrıca muhakeme becerisini geliştirmek idi. Bunun yanında kaçınılmaz olmakla birlikte görülen bir gerçektir ki veliaht, eğitim gördüğü bazı fikir adamlarının görüşleriyle düşünce dünyasını şekillendiriyordu. Hatta iktidara geldikten sonra da danışmanı olarak söz konusu eğitmenlerin halifenin üzerindeki etkisi devam edebiliyordu. Buna binaen ilmi dehalarıyla devletin güçlenmesiyle birlikte büyümesine katkı sağlayan eğitmenler halifeler üzerinde büyük önem arz eder.¹¹

Genellikle veliahdın aldığı eğitim ve beceri yanında çocukluk hayatı ve kişiliği onun hilafetteki rolünü belirliyordu. Bu bağlamda araştırmamıza konu olan dönemin iktidar sahibi Abdullah'ın kişilik ve becerilerine dikkat çekmek istiyoruz.

Abdullah el-Me'mûn kişilik olarak Abbasoğullarının içinde azimli, kararlı, akıllı, yumuşak huylu, heybetli ve genel olarak ayırt edici özelliklere sahip birisiydi. Bunun yanında sima olarak beyaz tenli, güzel yüzlü, orta boylu, yüzü hafif solgun, saçları hafif beyaz, uzun sakallı, iri gözlü, dar alınlı ve yanağı benli bir simaya sahipti.¹²

Bununla birlikte Abdullah güçlü hafızaya sahip ve ilme meraklıydı.¹³ Başta babası Hârûnürreşîd olmak üzere genç yaştan itibaren İslâm âleminde dönemin meşhur âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Döneminin meşhur âlimi aynı zamanda babasının da öğretmeni olan Kisâî'den,¹⁴ Arap dili ve Kur'ân'ı-Kerîm eğitimi almış,¹⁵ Huşeym b. Beşîr, Abbad b. Avvam, Yûsuf b. Atıyye, Ebû Muâviye ed-Darir ve muasırları¹⁶ ile İsmâil

¹¹ Bk. Uluşık, "İlk Dönem Abbasi Veliahtları ve Eğitmenleri (132-232/749-847)", 189-190.

¹² Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman Kaymaz ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (Kahire: Darü'l-Hadis, 1427/2006), 8/376.

¹³ Rivayet edildiğine göre Me'mûn babası ve kardeşi Emin'le birlikte hac yolculuğuna çıkar. Bu esnada Kûfe'ye geldiklerinde muhaddislerden Abdullah b. İdris'in kendilerine okuduğu yüz hadisi Me'mûn izin isteyerek hemen hatasız şekilde tekrar eder. Abdullah b. İdris, Me'mûn'un güçlü hafızasına hayranlık duyar. bk. Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, 275; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 24-25.

¹⁴ Kisâî hakkında bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "Kisâî, Ali b. Hamza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/69-70.

¹⁵ Me'mûn'un Kur'ân sevgisi hakkında; halifelerin arasında onun kadar Kur'ân'ı hifzeden olmadığını ve bu yönüyle Hz. Osman gibi hafız olan nadir halifelerin arasında zikredilir. Öyle ki Me'mûn'un Ramazan aylarında 33 hatim indirdiği rivayet edilmektedir. bk. Abdurrahmân b. Ebî Bekir Celalüddin es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefa*, thk. Hamdi Demirtaş (Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, 1425/2004), 231; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/275; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 24.

¹⁶ Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Darü'l-Kütüb, ts.), 2/225; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 8/376.

b. Uleyye, Haccâc el-A‘ver gibi döneminin önemli muhaddis âlimlerinden hadis öğrenmiştir.¹⁷ Sonraları Me‘mûn‘dan oğlu Fazl başta olmak üzere Yahyâ b. Eksem,¹⁸ Ca‘fer b. Ebi Osman et-Tayâlisi, Di‘bil eş-Şâir,¹⁹ Ahmed b. Haris eş-Şîf ve Me‘mûn‘un emiri ya da komutanı Abdullah b. Tahir hadis rivayetinde bulunmuşlardır.²⁰

Fıkıh derslerini ise Hasan b. Ziyad b. el-Lü‘lû el-Kûfî‘den²¹ almıştır. Basra ünlü dilcilerinden Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhî de onun meşhur hocaları arasındadır. Yine hocalarından Ebû Muhammed el-Yezîdî‘den belagat ve fesahat dersleri okumuştur. Bu sayede Me‘mûn‘un belagatinin gayet düzgün olduğu aktarılmaktadır.²² Bundan başka söz konusu dönemin ünlü simalarından Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah el-Ferrâ Me‘mûn‘un hocaları arasındadır. Ayrıca Mu‘tezile‘nin meşhur âlimlerinden Ebû Huzeyl Muhammed b. el-Huzeyl el-Allâf da onun hocaları listesinde yer almaktadır.²³ Yine üzerinde büyük etkisi olan ve halifeliği sırasında veziri konumunda olan Fazl b. Sehl de onun yetişmesinde büyük önemi olan şahsiyetler arasındadır.²⁴

Abdullah çocukluğundan itibaren döneminin meşhur âlimlerinden eğitim alarak yetişmiştir. İlme çok büyük önem veren Me‘mûn dini ilimlerin yanında mantık, felsefe, kimya ve matematik gibi birçok alanda kendini geliştirmiş hatta uzman olacak hale

¹⁷ Bozkurt, *Mu‘tezile‘nin Altın Çağı*, 24.

¹⁸ Ebû Muhammed Yahyâ b. Eksem b. Muhammed, Halife Me‘mûn‘un yakın adamlarındandır. Genç yaşlarda zekâsı ve bilgisiyle bürokratik görevlerde bulunmuştur. Me‘mûn onu Bağdat‘ta baş kadılık vazifesine atamıştır. Ayrıca o, Me‘mûn Ali er-Rızâ‘yı veliaht tayin ederken şahit olarak orada bulunanlar ve ahitnameyi imzalayanlar arasında yer almıştır. Rivayete göre Yahyâ b. Eksem, Me‘mûn döneminde devlet yönetiminde en yetkin iki kişiden birisidir. Öyle ki vezirler idari konularda onun yönlendirmesi olmadan hiçbir uygulamaya girişmemiştir. Geniş bilgi için bk. Şükrü Özen, “Yahyâ b. Eksem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/249-251.

¹⁹ Şairin tam adı Ebû Ali (Ebû Ca‘fer) Di‘bil b. Ali b. Rezîn el-Huzâi olup Me‘mûn döneminin şairlerindedir. Üslubunda ağır hicivleriyle tanınan Arap şairidir. Şîa taraftarı ve İmâmîyye mensubu olan Di‘bil, Ali er-Rızâ ve Me‘mûn‘a karşı meşhur “Tâiyye” kasidesini okumuş ve Halife‘den mükafatlar almıştır. Geniş bilgi için bk. Hüseyin Elmalı, “Di‘bil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/280-281.

²⁰ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi‘n-nübelâ‘*, 8/376.

²¹ Hasan b. Ziyad Lü‘lû el-Kûfî, İmam Âzam Ebû Hanîfe‘nin öğrencilerindedir. Halife Hârûnürreşîd döneminde Halife tarafından derslerine son verilmiş olan Lü‘lû çok uzun süre ders vermemiştir. Uluşık, “İlk Dönem Abbasi Velihtları ve Eğitimcileri (132-232/749-847)”, 203; ayrıca Lü‘lû hakkında geniş bilgi için bk. Beşir Gözübenli, “Hasan b. Ziyâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/361-362.

²² Süyûtî, *Târihu‘l-Hulefa*, thk. Hamdi Demirtaş, 226.

²³ Bk. Uluşık, “İlk Dönem Abbasi Velihtları ve Eğitimcileri (132-232/749-847)”, 203-205.

²⁴ Ebû‘l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü‘l-a‘yân ve enbâ‘ü ebnâ‘i‘z-zamân mimmâ sebete bi‘n-nakl evi‘s-semâ‘ ev eşbete‘hü‘l-‘ayân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sadr, 1415/1994), 4/41; Bozkurt, *Mu‘tezile‘nin Altın Çağı*, 24-25; Hasan Hüseyin Güneş, *Halife el-Me‘mun Dönemi* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 16-17.

gelmiştir.²⁵ Süyûtî, Me'mûn'dan bahsederken; “*Abbasoğulları içerisinde Me'mûn en faziletlisidir*”²⁶ diyerek onun ilmi seviyesine, bilge kişiliğine dikkat çekmektedir. İlaveten tarihçilerin bazıları ondan bahsederken; âlim, filozof, zeki, ilme değer veren halife olarak nitelendirmektedirler.²⁷ Ayrıca bu konuda bizzat babası Harûnürreşîd'in ünlü âlim Esmâî ile arasında geçen bir sohbetle Halife'nin şu konuşması Me'mûn'un şahsiyetini ve kardeşi Emîn arasındaki farkı gözler önüne sermektedir:

Ben, bu velihtlik meselesinde hilafeti, geçmişi sevdiğim, yolunu beğendiğim ve siyasetine güvendiğim, zaafıları ve gevşekliği olmayan birine vermek istiyorum. Bu da oğlum Abdullah'tır. Benî Hâşim ise akrabalık sevgilerinden dolayı Muhammed'i isterler. Ama onda hevesine esir olma, saçıp savurma, harcama, kadın ve cariyelerin etkisi altında kalma gibi özellikler mevcuttur. Abdullah ise takip ettiği yolu sevilen, asil görüşlü, büyük işlerde kendisine güvenilen biridir. Onu veliht tayın edersem Benî Hâşim'i kızdırırım.²⁸

Sonuç itibarıyla Abdullah Emîn'in aksine, yetişme döneminde âlim, fakih hatta hafız ve müfessir olması yanında ciddi kişiliğiyle malumdur. Ayrıca çocuk yaşta annesiz kalmasına rağmen bu kendisine engel teşkil etmemiştir. Farklı alanlardaki hocaları sayesinde başta adab-ı muaşeret olmak üzere dini ilimleri, tıp, pozitif ilimler ve siyasi alanlarda kendini iyi yetiştirdiği görülmektedir.²⁹ Bunun yanında bulunduğu çevrenin ve

²⁵ Uluişik, “İlk Dönem Abbasi Velihtları ve Eğitimcileri (132-232/749-847)”, 205.

²⁶ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, thk. Hamdi Demirtaş, 226.

²⁷ Bk. Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdülmün'im Amir (Kahire: Daru İhyai'l-Kütübî'l-'Arabî, 1380/1960), 401; Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. eş-Şeyh Şuayb el-Arnavut (Basım y.y: Müessesetü'r-Risale, 1405/1985), 10/273 vd; Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 2/225 vd; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, thk. Hamdi Demirtaş, 225.

²⁸ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, thk. Esad Dağır, 3/352-353; ayrıca başka bir rivayete göre Hârûnürreşîd, oğlu Me'mûn'u şöyle tarif etmektedir: “*Allah'a yemin olsun biliyorum ki Abdullah, Mansûr'un azmini, Mehdi'nin takvasını ve Hâdi'nin izzet-i nefsinin taşıyor. Eğer söyleyebilseydim dördüncü özelliğini de kendimden söylerdim*”. bk. Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, thk. Esad Dağır, 3/352.

²⁹ Me'mûn tıp ilminde de bilgiye sahipti. Bunu Ca'fer b. Muhammed el-Enmatî isimli bir şahısla Me'mûn'nun arasında geçen bir hadiseden anlamak mümkündür. Hadise kısaca şöyledir: Enmatî bir gün Halife Me'mûn'la yemeği beraber yemekteydi. O sırada Me'mûn sofradaki yemeklerin şifası niteliğinde hangilerinin hastalığa iyi geldiğini ve hangi hastalık için zarar olduğu hakkında bilgi vermesi üzerine Enmatî ona “Ey Müminlerin Emiri tıp ilminde Calinos, astronomide Hermes ve fıkıhta Hz. Ali, cömertlikte Hâtem et-Tâî, doğrulukta Ebû Zer, keremde Ka'b b. Mâme gibisin” sözleri üzerine Me'mûn'un “İnsanı diğer insanlardan ayran özellik akıl ve temyiz gücüdür” diyerekten cevap vermesi onun şahsiyeti hakkında ipucu vermektedir. Hadisenin detayı için bk. Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, thk. Seyyid 'İzzet el-'İtar el-Hüseynî (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 2002), 36 vd; Dini meselelerde de oldukça ileri seviyede bilgili ve şahsın tekrar Müslüman olması hadisesi buna bir örnek niteliğindedir. Ayrıca din hakkında yalan söyleyen insanlarla tartışması ve onlara karşı verdiği cevaplar Halife'nin dini konulara vukufiyetini göstermektedir. Detaylı bilgi için İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, thk. Seyyid 'İzzet el-'İtar el-Hüseynî, 37 vd;

Halife'nin bir başka yönüne örnek olarak ise: Onun âlimlerle meclis halindeyken bir şahıs ile arasında geçen bir diyalogda şahsın Halife'yi sorgulamasına cevaben onun hilafete gelmesinde ümmetin hayrını istediği ve buna daha hayırlı faziletli birisi çıkar ve ümmet onu kabullenirse, hilafeti ona tevdi edeceğini

veliahtlığın getirdiği bazı ayrıcalıklardan yararlanarak düşünce dünyasını genişletmiştir. Buradan hareketle onun veliaht oluşu ve hilafete kadarki mücadelesine değinmek yerinde olacaktır.

Halife Hârûnürreşîd sonrasında oğulları Me'mûn ve Emîn arasında halifelik üzerinde anlaşmazlık başlamıştır. Bu ihtilafın temelleri aslında Hârûnürreşîd zamanına geri gitmektedir. Zira Halife Hârûnürreşîd ilk olarak, annesi Arap asıllı Zübeyde'nin oğlu Muhammed (170-198/787-813)'i küçük yaşta el-Emîn lakabıyla 175/791-792 veliaht seçmiştir. Bir süre sonra Emîn'in ardından İran asıllı cariyeden olan oğlu Abdullah (169-218/786-833)'ı el-Me'mûn lakabıyla 182/798 ikinci veliaht olarak seçmiştir. Halife, kardeşlerin arasında ihtilaf oluşabileceği düşüncesiyle kararına eklemeye yaparak, karşılıklı anlaşmaya dayalı ahitname yazdırmış ve ahitnameye bağlı kalacaklarına dair oğullarından söz almış, sonra her birine imzalatarak ahitnameyi Kâbe'ye astırmıştır.³⁰

Hârûnürreşîd'in vefatından hemen sonra ahitnameye bağlı kalınarak birinci veliaht Emîn tahta geçmiş ve Horasan³¹ bölgesinde bulunan ağabeyi Me'mûn'a bırakılan orduyu veziri Fazl b. Rebî' aracılığıyla yanına almayı başarmıştır. Emîn tahta çıkarken uyguladığı bu politikadan Me'mûn rahatsız olduysa da bu konuda sabırlı davranmıştır.³²

bildiren konuşması dikkat çekicidir. Detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 10/278 vd; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 89-95.

³⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu't-Taberî, Târîhu'r-Rasûl ve'l-Müluk ve siletu Târîhu't-Taberî* (Beyrut: Daru't-Turas, 1387/1967), 8/269; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselam Tedmiri (Beyrut-Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-'Arabî 1417/1997), 5/327; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 25-28; Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/112-114; ayrıca ahitnamelerin metni için bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/278-283.

Hârûnürreşîd 802 senesinde üç oğlu ile hac vazifesine çıktığı sırada Enbâr'dan ayrıldıktan sonra oğullarına ahidini yenilemiştir. Emîn'i veliaht yaptıktan sonra onu devletin Irak ve Şam bölgelerinde görevlendirdi. Me'mûn'u veliaht tayin ettikten sonra Hemedan bölgesine atadı. İlaveten Me'mûn'dan sonra kardeşlerin üçüncüsü Kasım'ı veliahtlığa tayin etti ve ona el-Müste'men lakabını verdi. Sonra onu Cezîre, Suğra ve Avasım bölgelerine atadı. Bu atama Abdülmelik Salih'in evinde gerçekleşmiştir. Ardından atiyeler dağıttıran Hârûnürreşîd Mekke'ye geldiklerinde ahitname yazdırır ve Kâbe duvarına astırır. Halife Taberistan'a geldiklerinde beraberindeki ordu ve orduya ait bütün malları ve silahları Me'mûn'a tevdi etti ve bunun için onlardan biat aldı. Ardından Emîn'i Bağdat'a gönderdi. bk. Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber Dîvânü'l-mübtede ve'l-haber fi târihi'l-'Arab ve'l-Berber ve men âsarihum min zevi's-se'ni'l-ekber*, thk. Halil Şehade (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1408/1988), 3/279; Mesut Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2016), 24-25.

³¹ Horasan, tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adı idi. Geniş bilgi için bk. Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/234-241.

³² Bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 30.

Bu dönemde Me'mûn'un kardeşi Emîn'den gelebilecek zararlar ve onun yapacağı eylemler hakkında endişeli ve tedirgin olduğu görülmektedir.³³ Bu süreçte mezkûr konu bağlamında yanında bulunan Fazl'ın önemli görevler üstlendiği söylenebilir.³⁴ Bununla birlikte Hişâm'ın Me'mûn'u desteklemesi ve onu cesaretlendirmesi, onun kardeşine karşı koymasında etkili olmuştur.³⁵

Buna göre Emîn ağabeyine Bağdat'a gelmesini bildiren mektup göndermiştir. Me'mûn bu mektuba Emîn'in yanında bulunan ailesi ve mallarını yanına, Merv'e göndermesini bildiren bir mektupla cevap vermiştir. Böylece iki kardeş arasında diplomatik tartışmanın bir müddet devam ettiği görülmektedir.³⁶ Bu durum Emîn'in Fazl b. Rebî'nin etkisiyle Me'mûn'u veliahtlıktan çekilmeye zorlaması ve onun yerine daha küçük yaştaki oğlu Mûsâ'yı veliahtı ilan etmesine kadar devam etmiştir. Ardından Kâbe'deki asılmış ahitnameyi getirterek onu yok etmiş³⁷ ve böyle yaparak ahitnameye aykırı davranmakla ahdi bozmuş³⁸ kardeşler arasında savaşın başlamasına sebebiyet vermiştir. Böylece ikisi arasında anlaşmazlıkların baş göstermesini bu ilk nedene bağlamak mümkündür. İlâveten iki tarafın çevresindeki bazı devlet adamlarının davranışlarını da dikkatten kaçırmamak gerekmektedir. Bu gelişmelerden sonra iki kardeş arasında taht uğruna mücadele kaçınılmaz olmuştur.

³³ Me'mûn'un, ilk başlarda Emîn'e karşı koymak istemediği ve kardeşi Halife Emîn'in güçlü olduğunu Fazl b. Sehl'e bahsettiği görülmektedir: "Benim ona karşı muhalefete imkânım yoktur. Zira malların çoğu onun yanında ve kumandanların çoğu onun etrafındadır. Bugün insanlar para pula meyletmış durumdadır ve ahbine vefa göstermemekte ve emanete riayet etmemektedirler. Şu anda Cigaveyh itaatten çıkmış durumdadır. Tübbet Hakanı da bağlılığını koparmış vaziyette. Kâbul (Kâbil) Beyi de baskın düzenleme hazırlığı yapmakta. İtradbende Beyi de vergisini vermemektedir. Şu anda zikredilenlerle hiçbir alakam bulunmuyor. Fikrimce içinde bulunduğum durumu bırakıp Türk Hakanı'na katılmayı ve ona sığınmalıyım. Ancak bu şekilde kendimi güvence altına almış olurum". Olayla ilgili bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/405.

³⁴ Bk. Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği*, 34 vd.

³⁵ Me'mûn, Halife Emîn tarafından gelen mesajın içeriğini öğrenince Fazl b. Sehl'e danışmıştır. O da Ahmed b. Hişâm'la istişare etmesini önerir. İbn Hişâm, Me'mûn'a: "Sen bizden Horasan dışına çıkmamak üzere biat aldın. Muhammed el-Emîn böyle hareket ederse bizim ona olan biat borcumuz düşer. Ey Müminlerin Emiri! Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerine olsun. Eğer ona karşı harekete geçersen sana sağ elimle sarılacağım, eğer sağ elimi kaybedersem sol elimle yapışırım, sol elim de kesilirse dilime dayanacağım. Yani boynum vurulsa da borcumu yapacağım" şeklinde sözler söyler. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/403.

³⁶ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Ita Mustafa Abdülkadir 'Ita (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 10/5-7.

³⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/375.

³⁸ Geniş bilgi için bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 25-29; ayrıca Hasan Hüseyin Güneş, "Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları e-Dergisi* 2/2 (Kış 2015), 8-28.

Nitekim iki kardeş arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkta savaş için ilk karşılaşma Emîn'in komutanı Ali b. İsa b. Mâhan ve Me'mûn'un komutanı Tahir b. Hüseyin'in ordularının Rey³⁹ yakınlarında 195/810 Cemâziyelâhir ayında gerçekleşmiş ve savaşta Tahir b. Hüseyin galip gelmiştir.⁴⁰ Ardından Emîn'in Abdurrahman b. Cebele komutanlığındaki ordusu Hemedan'da⁴¹ Tahir b. Hüseyin'in ordusuyla 195/810-811 Zilkade ayında karşı karşıya gelmiş, bu muharebe de Abdullah b. Cebele'nin Tahir b. Hüseyin tarafından öldürülmesiyle yine Mem'un'un lehine sonuçlanmıştır.⁴²

Bütün savaşlar aleyhine sonuçlanan Emîn, bu kez 196/811 yılında Esed b. Yezîd, Ahmed b. Mezyed'i hapseder ve Abdullah b. Humejd b. Kahtabe isimli komutanıyla büyük bir orduyu muharebe için Hulvan'a doğru gönderir, fakat ordu Hanikîn'de⁴³ kendi arasında anlaşmazlığa düşerek Me'mûn'un ordusuyla karşılaşmadan geri döner.⁴⁴ Bu hadiselere ek olarak aynı yılda güçlü konumda olan Me'mûn'a Mekke ve Medine halkı da biat etmiştir.⁴⁵

Böylece iyice zayıf duruma düşen Emîn, Bağdat'ta 197/812 yılında Tahir b. Hüseyin ve Herseme b. A'yen tarafından muhasara edilir. 198/813 yılı Muharrem ayının 24'ünde Emîn'in başının kesilmesi ve bu sırada şehrin yakılıp yıkılmasıyla taht mücadelesi son bulur.⁴⁶ Böylece Me'mûn 27 yaşlarında resmi olarak İslâm devletinin yegâne halifesi olarak tahta oturmuş olur.

Bu süreçte Me'mûn'un yanında bulunan İran asıllı Fazl b. Sehl, onun kardeşi Emîn'e karşı aldığı kararlarda etkili olmuştur. Aynı şekilde Emîn'in aldığı kararlarda da Fazl b. Reb'nin etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca bazı tarihçilere göre taht uğruna kardeş kavgasının arka planında Arap-Fars çekişmesinin etkisi olduğu söylenmektedir. Bunda da en önemli rolü birisi Arap asıllı diğeri Fars asıllı iki vezir oynamıştır.⁴⁷

³⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/116-117.

⁴⁰ Geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/390 vd; Hasan Hüseyin Güneş, "Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi", 19-22.

⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/410.

⁴² Geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/412 vd; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 37.

⁴³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/340-341.

⁴⁴ Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/418 vd.

⁴⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/441; Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömeri (Beyrut: Darü'l-Kalem, Müessesetü'r-Risalet, 1397/1977), 467.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/444 vd.

⁴⁷ Bk. Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, ts.), 3/171; Bozkurt, "Me'mûn", 29/101;

Dolayısıyla Me'mûn'un yardımcısı Fazl b. Sehl'in kişiliğini ortaya koymak söz konusu durumun açıklığa kavuşturulması açısından önemlidir.

Fazl b. Sehl, İran asıllı Mecûsî olup 154/771 yılında Serahs⁴⁸ bölgesinde es-Sîb el-A'lâ'nın⁴⁹ Sâbernîsa⁵⁰ köyünde doğmuştur. Künyesi Ebü'l-Abbas'tır.⁵¹ Fazl'ın kişiliği hakkında ancak vezirliği sırasında gerçekleşen bazı olaylarda verdiği tepkilerden veya aldığı kararlardan ve döneminin şairlerinin methiyelerinden bilgi sahibi olunmaktadır. Nitekim o kendisine ve başkalarına karşı acımasız, kendi menfaatlerini ikinci planda tutan⁵² akıllı, cömert, affetmeyi seven, belagat sahibi ve astroloji ilminde uzman olmasıyla münecim olarak tasvir edilmektedir.⁵³

Onun veya Sehl ailesinin Abbâsî büyükleriyle tanışması Hârûnürreşîd zamanında olmuştur. Mezkûr karşılaşma Fazl'ın babası Sehl'in bir olay sonucunda hak aramak için Bermekî ailesinden Yahyâ b. Hâlid ile buluşması sonucu gerçekleşmiştir. Sonra Sehl iki oğlu Fazl ve Hasan ile ailenin hizmetine girmiş ve iyi ilişkiler içinde olmuştur. Bu zaman içerisinde Fazl zeki kişiliğiyle Yahyâ'nın güvenini kazanmış Yahyâ tarafından Halife'ye takdim edilmiştir.⁵⁴ Bu noktadan hareketle Fazl b. Sehl'in Abbâsî büyükleriyle tanışmasının görüldüğü gibi Bermekîler aracılığıyla gerçekleştiği söylenebilir.

Fazl'ın Müslüman oluşuyla ilgili kaynaklar genel olarak onun Me'mûn sayesinde 190-191/805-806 senesinde İslâm'la şereflendiğini aktarmaktadırlar.⁵⁵ Bununla birlikte

Kardeşler arasındaki bu tartışmalarda İran ve Arap asıllı mezkûr vezirlerin etkisi olmakla birlikte Emîn'in aldığı bütün kararlarda Fazl b. Rebi'yi suçlamanın doğru olmayacağı görüşü de mevcuttur. Buna misal olarak Emîn'in daha babası Hârûnürreşîd'in ölüm döşegindeyken gizli olarak adamı Bısr b. Mu'temir'den haber yollaması hadisesi gösterilir. Geniş bilgi için bk. Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği*, 27-34.

⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/208.

⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/293.

⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/387.

⁵¹ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dımaşkî ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kamûsü Terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-'Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Darü'l-İlim li'l-Melâyin, 1986), 6/149.

⁵² Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Sehl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/275-276.

⁵³ Geniş bilgi için bk. Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği*, 95-107.

⁵⁴ Detaylı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb* (Kahire: Mustafa el-Banî el-Halebî, 1938), 229 vd; ayrıca bk. Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği*, 18-21.

⁵⁵ Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 4/41; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 10/99; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/149; ayrıca bk. Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği*, 21.

farklı rivayetler olmakla birlikte onun camii'de Müslüman olduğu⁵⁶ bir diğer rivayete göre ise Yahya b. Halid aracılığıyla⁵⁷ Me'mûn'un huzurunda İslâm'a girdiği gibi farklı rivayetlere de rastlanmaktadır.⁵⁸

Halife Hârûnürreşîd'in ölümünden önce Fazl b. Sehl'in ismi çok fazla bilinmemektedir. O, Me'mûn'un kardeşi ile giriştiği taht mücadelesinden itibaren tanınmaya başlanmıştır.⁵⁹ Öyle ki Me'mûn'un bu dönemde verdiği önemli kararlarda Fazl b. Sehl'e danıştığı ve onun fikirlerinden yararlandığı görülmektedir. Nitekim Fazl, verdiği kararlarda başarılı olmasıyla Me'mûn'un güvenini kazanmış, zekiliği ve siyasi dehasıyla kendini ispatlamıştır. Buna binaen Me'mûn onu Zü'r-Riyaseteyn unvanıyla birlikte çok geniş yetkilerle mükafatlandırmıştır.⁶⁰

Yukarıda aktarılan bilgiler Halife'nin siyasi kararları üzerinde Fazl b. Sehl'in etkisi olduğu izlenimi oluştursa da bu tartışmalıdır. Zira idarede, güçlü bir halifenin yanında bulunan vezirleri veya yardımcılarının halifeden özerk önemli bir işte tek başlarına karar verecekleri düşünülemez. Binaen Fazl için tanınan yetkiler de bu çerçevede yorumlanmalıdır. Fakat o sahip olduğu yetkiyi kendi emellerine alet ederek hatasını hayatıyla ödemek zorunda kalmıştır.⁶¹

Me'mûn'un kendisine destek veren coğrafyalarda idarecilerin ve halkın etnik kökenlerini dikkate aldığından Fazl b. Sehl'e değer verdiği ve ona geniş yetkiler bahsettiği söylemleri de görülmektedir.⁶²

Diğer taraftan yabancı kaynaklara baktığımızda aktarılan verilere göre Halife'nin, Doğu bölgeleri veya Mâverâünnehir'i merkez olarak seçmesindeki amacın, söz konusu bölgelerin farklı din ve yüksek medeniyetlerin İslâm coğrafyasına giriş kapısı olarak önem arz etmesi olduğuna işaret edilmiştir. Nitekim babası Hârûnürreşîd'in de bölgede

⁵⁶ Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'Ivad Ma'rûf (Beirut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 14/298; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Ita Mustafa Abdülkadir 'Ita, 10/110.

⁵⁷ Ca'fer b. Yahyâ ile Hârûnürreşîd küçüklükten beri çok yakın arkadaşlıklar. bk. Marshall G.S. Hodgson, *Mutlakiyetçilik Boy Veriyor, 750-813*. çev. Senai Demirci, *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, ed. Metin Karabaşoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 1/249.

⁵⁸ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 230-231.

⁵⁹ Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî- Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği*, 23.

⁶⁰ Geniş bilgi için bk. Güneş, "Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi", 16-23.

⁶¹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 194.

⁶² Bk. Kadir Mısıroğlu, *Muhtasar İslâm Tarihi* (İstanbul: Sebil Yayınları, 2010), 2/86.

yürüttüğü politikaya bakıldığında iktidarını bölgedeki farklı fikir ve inançlardan korumaya çalıştığı söylenebilir. Zira bölgede Budizm, Zerdüştlük, Hıristiyanlık, Nestûrîlik, Musevilik ve Maniheizm dinlerinden farklı gruplar yaşıyordu. Özellikle Maniheist düşünce sistemi, Şî'î olan Müslümanların dikkatlerini celp ediyordu.⁶³ Bununla birlikte Hârûnürreşîd'in bölge halkları üzerindeki politikası valisinin sert tutumlarından dolayı olumsuz sonuç doğurmuştur. Neticede Râfi' b. Leys önderliğinde büyük bir ayaklanma gerçekleşmiş ve gittikçe alevlenmiştir.⁶⁴

Konumuza dönecek olursak Me'mûn döneminde devlet yönetiminde İranlı unsurların ağırlıklı olduğu dikkat çekmektedir. Bunun oluşumunda Fazl b. Sehl'in rolünün olduğunu düşünüyoruz. Şu bir hakikattir ki Me'mûn, veziri Fazl ile hanedanın tarihi seyrini değiştirecek birçok olaya imza atmıştır. Tabii ki bu durum Me'mûn'un yönetim konusundaki yetkinliği de üzerinde durulması gereken önemli bir husustur.

Halife Me'mûn iktidara gelişinden itibaren Abbâsî Devletini genelde kılıç gücüyle değil ılımlı bir şekilde yönetmeye çalıştığı görülmektedir.⁶⁵ Nitekim onun bilge kişiliği, ilme ve âlimlere olan hürmeti bilinmektedir. Zira Halife'nin küçüklüğünden itibaren yetişmesi babası ünlü Halife Hârûnürreşîd'in gözetimi altında gerçekleşmiştir. Ayrıca buna ilaveten Me'mûn'un gençliği devlet yönetiminde köklü siyasete sahip olan İran (Sâsânî) kültürüne mensup Bermekîler ailesi gibi seçme insanlarla birlikte devam etmiştir.⁶⁶ Bütün bunlarla birlikte Me'mûn'un dini ilimlerde söz sahibi olacak kadar ileri seviyeye ulaştığı malumdur. Onun iktidarında kendisinin zalim veya hırslı, kin tutan bir karakterden uzak olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁷ Zira döneminde Halku'l-Kur'ân mevzusu

⁶³ Study Buddhism by Berzin Archives (Study Buddhism), "İslâmî Mezhep Kavgaları ve Cihad İlanları" (Erişim 13 Mayıs 2020).

⁶⁴ Söz konusu isyan hakkında geniş bilgi için bk. Aykut Özbayraktar, "Râfi' b. Leys İsyanı", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (Aralık 2019), 165-191.

⁶⁵ Konuyla ilgili Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde aktarılan rivayete göre Me'mûn: "Delilin galip gelmesi zorbalığın ve şiddetin galip olmasından daha evladır. Zorla galip gelmek sonu gelen bir şeydir fakat hiçbir şey fikri düşüncenin gücünü yok edemez. Kişilerin fikri düşüncelerinden daha lezzet veren başka bir şey yoktur" şeklindeki sözleri halifenin temel prensibini ortaya koyma açısından oldukça önemli buluyoruz. Rivayetin metni için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'İvad Ma'rûf, 11/434.

⁶⁶ Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî- Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği*, 20.

⁶⁷ Halife'nin bu mevzudaki kararları dikkat çekicidir. Nitekim onun dönemin isyanlarını başarılı bir şekilde bastırıp isyancı elebaşlarını yakaladıktan sonra onlara karşı merhameti ve affediciliğine birçok olayda rastlamaktayız. bk. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-ahbâr*. (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/175.

hariç zuhur eden olaylarda yahut tebaasının Halife hakkındaki mezkûr illetlerini dile getiren hadiseye veya habere rastlanmamıştır.

Me'mûn'un izlediği politikayı onun dedelerinin ve babasının izlediği politikanın bir sentezi olarak da düşünebiliriz. Nitekim Mansûr, Hârûnürreşîd gibi halifeler hanedanın büyük halifelerindendi ve devlet yönetimi konusunda gerçekten başarılı sultanlardandı. Me'mûn'un zeki, ılımlı ve erdemli kişiliğini de eklediğimizde söz konusu iktidar mirasının takdire şayan bir biçimde devir alındığı görülmektedir.

Araştırmacı tarihçilerin arasında Me'mûn'un izlediği devlet siyasetinde onun dini mezheplerin etkisi altında kaldığına dair farklı görüşler beyan edilmiştir.⁶⁸ Diğer yandan Halife'nin kişiliği⁶⁹ ve halifelik unvanının ona tanıdığı yetki çerçevesinde ele alındığında tebaası içinde onlarca mezhepten herhangi birinin ideolojisine göre karar vermeye yönelmesini gerektirecek sebeplerin düşünülmesini gerektirmektedir. Nitekim onun döneminde etnik kökenli farklı grupların yayılmış olması ve bu grupların devletin türlü yerlerinde yönetime verdiği zararlar göz önünde bulundurulduğunda Halife'nin onlara karşı yürüttüğü günümüz tabiriyle demokrasi diyebileceğimiz bir politikayla sükûneti sağlamaya çalıştığı görülmektedir.⁷⁰ Ayrıca onun döneminde Peygamber mirasçısı diyebileceğimiz ve toplumun önderleri âlimlerin düşüncelerini özgürce sunabilecekleri ortamların yaratılması, Me'mûn'un hür düşünceye önem verdiğini, kendi hırslarını değil ümmetin çıkarlarını ön planda tuttuğu bağlamında ip uçları vermektedir.⁷¹

Yukarıda bahsi geçen konulardan hareketle tabii ki Halife'nin siyasette şu veya bu yolu izlemiştir diyebilmek zor olmakla birlikte onun hatasız bir şekilde yönetimi sağladığı fikrini savunabilmek de o denli imkânsızdır. Ayrıca bunu iddia etmek insan tabiatına aykırıdır. Her bir insan gibi onun da yönetimde hataları ve eksikleri olması kaçınılmazdır.

⁶⁸ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 54 vd; Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî- Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği*, 74.

⁶⁹ Halife Me'mûn tarihçilerin çoğunluğu tarafından akla önem veren ve her bir bilgide ispatı yahut delili arayan filozof âlim olarak tanıtılmıştır. Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdülmün'im Amir, 401; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. eş-Şeyh Şuayb el-Arnâvut, 10/273 vd; Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 2/225 vd; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefa*, thk. Hamdi Demirtaş, 225.

⁷⁰ Bu mevzuda en belirgin örneklerden birisi Halife Me'mûn'un kendi dilinden şu ifadeleridir: “*İnsanlar benim affetmeyi ne kadar sevdiğimi bilselerdi, onlar bana suç işleyerek yaklaşırlardı*”. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. eş-Şeyh Şuayb el-Arnâvut, 10/279.

⁷¹ John Abdallah Nawas, *Al-Ma'mun: Mihna and Caliphate* (Nijmegen: Radboud University, 1992), 73 vd.

Fakat bu onun yönetim şeklinde başarılı hatta hanedanın büyük halifelerinden sayılmasına engel teşkil etmemiştir.

Me'mûn dönemi din bilim ilişkisi tezinin Halife tarafından devlet eliyle işlenmeye başlandığı zamandır.⁷² Buna Halife'nin o güne kadar devam eden dini öğretilerin yanında müspet ilimleri de eklemesi ve Beytü'l-Hikme diye bilinen akademiye canlandırması buna bir örnektir. Nitekim Halife bu fikrini devletin iç ve dış işleriyle meşgul olmasından dolayı tam olarak gerçekleştirememiş olsa da onun açtığı bu kapı sonraki dönemlerde İslâm aleminde büyük âlim ve düşünürlerin yetişmesinde kilit rol üstlenecektir. Bundan dolayı onun bu siyasetinin İslâm aleminde örneklik teşkil etmesi açısından önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bütün bu bilgilerden sonra Me'mûn'un vefatı üzerinde de kısaca durmak suretiyle Halife Me'mûn'un hayatının genel çerçevesinin çizilmesi amaçlanmıştır. Buna binaen aşağıda onun vefatı ve vasiyeti hakkındaki bilgilere yer verilecektir.

Abbâsî halifelerinin büyüklerinden Me'mûn'un halifeliği, tahta çıkışından itibaren genel olarak bakıldığında 20 seneyi aşkın bir süreyi kapsamaktadır.⁷³ Me'mûn vefat ettiğinde 48 yaşında⁷⁴ olduğu aktarılmaktadır. Rivayete göre onun Bezendûn⁷⁵ (Pozantı)

⁷² Me'mûn'un halifeliğe geldikten sonra ortaya koyduğu en büyük icraatlardan birisi Beytü'l-Hikme'yi canlandırmasıdır. Burada gerçekleştirilen akademik toplantılar bizzat halifenin katılımlarıyla özgün hale gelmiştir. Her türlü alanda uzman âlimler halifenin huzurunda savundukları fikirleri delilleriyle müzakereye sunmuşlardır. Bu müzakerelerde dini konuların da konuşulduğu malumdur. Nitekim İbn Tayfûr'un Yahyâ b. Eksem tarihiyle aktardığı bir rivayette Me'mûn: "*Ben bu toplantıların, Allah'ın yardımıyla farklı fikirdeki grupların din için en makul ve hoş karşılanacak orta bir yolda buluşmalarına sebep olacağımı ümit ediyorum. Böylelikle şüpheleri olanın, şüphesi ortaya alınıp açıklanarak izale etmek ve doğru bilgiyi kabul etmesini, inat edip hatada ısrar edenin kerhen de olsa susturmak arzusunda*dayım" şeklindeki ifadelerinden onun nakli ve akli konularda bir orta yolu bulma arzusunda olduğunu söylemek mümkündür. bk. İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, thk. Seyyid 'Izzet el-'Itar el-Hüseyni, 45 vd.

⁷³ Konu üzerinde farklı hesaplamalar yapılmıştır. Dolayısıyla farklı sonuçlar zikredilmiştir. Bir rivayette: "*Sonra Me'mûn Bezendun diyen bir yerde vefat etti. Onu 218/833 senesi Receb ayına sekiz gün kala çarşamba günü Tarsus'ta defnettiler. Me'mûn'un görev süresi yirmi yıl beş ay ve on üç gündü. Vefat ettiği sırasında otuz dokuz yaşındaydı*" denilmektedir. bk. Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdülmün'im Amir, 401; bir başka rivayette: "*Halife Me'mûn 218/833 senesi Receb ayına on bir gün kala vefat etti. Vefatına kadar kırk sekiz yıl üç ay ömür sürdü. İktidarı yirmi sene altı ay on altı gün devam etmişti*" bilgisi nakledilmektedir. bk. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve aḥbârü'l-hulefâ'* (Beyrut: Kitabü's-Sekâfiye, 1417/1997), 2/574-575; ayrıca Makdisî ise Halife'nin iktidar süresini Emîn'in ölümünden sonra yirmi yıl olarak aktarmaktadır. İlâveten Me'mûn vefat ettiği sırada kırk sekiz yaşında olduğu da aktarılır. Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (Bürsâid: Mektebetü's-Sekâfiye'd-Diniye, ts.), 6/113; konu hakkında ayrıca bk. Murat Akkuş, *Abbasi Halifelerinin Ölüm Sebepleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 58.

⁷⁴ Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 6/113.

⁷⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/361-362.

çayının kenarında humma (sıtma) hastalığına yakalanarak bu hastalık sebebiyle 218/833 senesi Cemâziyelâhir ayının 13'ünde vefat ettiği aktarmaktadır.⁷⁶ Onun vefatıyla ilgili kaynaklarda farklı rivayetlere de rastlanmaktadır.⁷⁷

Halife Me'mûn Rum diyarında hastalanmıştır. Hastalığının ilerlemesinden dolayı oğlu Abbâs'ın getirilmesini istemiştir. Ardından Me'mûn'un emriyle "Abdullah el-Me'mûn'dan sonra kardeşi Ebû İshak el-Mu'tasım halife olacaktır" şeklinde yazı içeren emirname beldelere ulaştırılmıştır. Fakat mezkûr yazının Halife tarafından yazdırıldığı tartışmalıdır. Zira yazının Halife'nin koma halindeyken yazıldığı aktarılırken,⁷⁸ diğer bir yönden onun Me'mûn'un emriyle gerçekleştirildiği aktarılmaktadır.⁷⁹

Me'mûn, müstakbel Halife'ye oğlu Abbas'ın da aralarında bulunduğu fakihler, kadılar ve kumandanların huzurunda vasiyetlerde bulunmuş olduğu aktarılmaktadır. Vasiyetinde Me'mûn; Allah'ın vahdaniyetine, öldükten sonra dirilişin, cennet ve cehennem hak olduğuna ayrıca Hz. Peygamber Muhammed (sav)'e ve cümle peygamberlere salavat ve selam ederek, şehadet getirmiş, yanındakilere defni sırasında yapılması gereken şeyleri söyledikten sonra: "...Halifeliğin getirdiği şan ve şerefim, azametim düşünülün. Allah'ın emri geldiği zaman şan ve şeref, azamet ve halifelik bu emirden alıkoyabilmiş mi? Bir bakılsın! Vallahi, aksine bu servetten dolayı Allah'a hesabım kat kat fazla olacaktır. Keşke Hârûnürreşîd'in oğlu Abdullah (ben) beşer olmasaydı hatta hiç yaratılmamış olsaydı." demiştir.

Ardından Me'mûn Ebû İshak'a seslenir: "Ey Ebû İshak yaklaş! Halimden ibret al, öğüt almaya çalış. İslâm ve Kur'ân hakkında kardeşinin yolundan git. Allah halifelik vasfını boynuna koyduğu zaman, hilafet konusunda O'nun azabından korkan ve yapmış olduğu amel ile sırf O'nu arzu eden kimseler gibi hareket et! Allah'ın verdiği mühlete mağrur olma, zira bir bakarsın ecel sana yetişivermiştir. Sorumluluğundaki halktan bihaber olma, çünkü mülk, onları koruyup onların haklarına riayet etmenle, onların sayesinde ayakta kalır. Onlar ve Müslümanlar konusunda Allah'tan kork! Müslümanların

⁷⁶ Hadisenin detayı için bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/646-647; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/576-577.

⁷⁷ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, thk. Esad Dağır, 3/456 vd; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Hamdi Demirtaş, 230.

⁷⁸ Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Ma'rûf Bâban el-Umranî, *el-İnba' fi Târîhi'l-Hulefa*, thk. Kasım es-Samirî (Kahire: Darü'l-Âfâki'l-'Arabiyye, 1421), 103; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Hamdi Demirtaş, 230.

⁷⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/647; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/577.

menfaatini her zaman önde tut! Bu menfaat uğruna yapmasını arzuladığın diğer işleri feda et. İdaredekilerin güçlülerinden al, zayıf olanlarına ver. Birbirleri hakkındaki haksızlıkları hak ölçüsünde halletmeye çalış, onlara yük yükleme. Onlara merhametli ol, kendine yaklaştır!

Şimdiden itibaren Irak'a, halifelik sarayına git. Bölgesinde bulunduğun kavimler konusunda dikkatli davran, hiçbir zaman gafil olma! Ayrıca Hürremilere karşı dikkatli ol, onlara şecaat ve metanet sahibi bir kişiyi görevlendir, ona takviye destekler ver. Şayet onlarla aradaki savaş uzayacak olursa yanındaki bütün yardımcılarını bizzat kendin muharebeye katıl. Bunu yaparken Allah'a hesap vereceğini unutma ve bundan dolayı O'ndan sevap ümit eden ve niyeti samimi kullarından bir kimse olarak hareket et!" şeklinde vasiyetlerde bulunmuştur.

Ardından Halife ızdırabı artıp vaadinin yaklaştığını sezince, kardeşi Ebû İshak el-Mu'tasım'dan ahit almak için yanına çağırmıştır ve "Ey Ebû İshak! Kulları konusunda Allah'ın hakkını gözeteceğine ve Allah'a itaat etmeyi isyana tercih edeceğine dair Allah ve Resulüne taahhüt et! Zira ben halifeliği başkasından alarak sana verdim" der. Halife'nin sözleri üzerine el-Mu'tasım: "Evet, söz veriyorum" karşılığını verir. Daha sonra Me'mûn şöyle devam eder: "Müminlerin Emiri olan Ali (ra)'nin evlatlarından olan kimseler senin amca oğullarıdır. Onlara iyi davran, onların kötülüklerini bağışla, iyilerini mükafatlandır. Her yeri geldiğinde onlara ihsanda bulun, zira onların senin üzerinde çeşitli yönlerden yapman gereken vacip hakları vardır..."⁸⁰ diye ekleme yapar.

Mezkûr hadisenin devamı niteliğinde Taberî'de Halife'nin ölüm döşegindeyken yanında tabip İbn Mâseveyh'in⁸¹ bulunduğu aktarılır. Aralarında kısa bir konuşma gerçekleşikten sonra nihayetinde Halife son sözleri olarak "Ey ölmeyen Allah! Ölene merhamet eyle" diye ruhunu teslim eder.⁸²

⁸⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/647 vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/577 vd.

⁸¹ Ebû Zekeriyâ Yuhannâ (Yahyâ) b. Mâseveyh Abbâsîlerin ilk dönemlerinin meşhur Süryânî hekimi olup Hârûnürreşid döneminde Bağdat'a gelmiştir. VII ve IX. yüzyıllarda namı yayılan hekim, hanedanın Me'mûn, Mu'tasım, Vâsik ve Mûtevekkil gibi halifelerin özel hekimliğini yapmıştır. Geniş bilgi için bk. M. Cüneyt Kaya, "Yuhannâ b. Mâseveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/582.

⁸² Halife'nin vefatından sonra naaşı oğlu Abbas ve kardeşi Mu'tasım tarafından Tarsus'a getirilir ve Hârûnürreşid'in hadimi Hâkân'ın evine defnedilir. Cenaze namazı Mu'tasım tarafından kıldırılmıştır.

Ardından onu korumak üzere Tarsus halkından ve diğler yerlerden yüz kişi görevlendirilir ve bunun için korumaların her birine doksan dirhem maaş bağlanmıştır. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/650; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/579.

BİRİNCİ BÖLÜM
HALİFE ME'MÛN DÖNEMİNDE MEZHEPLER
VE HALİFENİN MEZHEPLERLE MÜNASEBETİ

1.1. HALİFE ME'MÛN DÖNEMİNDEKİ HADİSELER VE MEZHEP HAREKETLİLİĞİ

İbn Haldûn “Her devletin kültür ve medeniyeti o devletin büyüklüğüyle orantılı olarak ortaya çıkar. Çünkü kültür ve medeniyet, imkân ve servetteki büyüme ve gelişmenin sonunda ortaya çıkan bolluk ve refahın bir neticesidir. İmkân ve servet ise devletin tesirinde ve onun tarafından belirlenen bir şeydir” demiştir.⁸³ Bunun gibi Halife Me'mûn oldukça zengin ve gelişmekte olan İslâm devletinin başına gelmiştir. Bunun sonucunda İbn Haldûn'un dediği kültür ve medeniyetin zirve yapmasındaki anahtar şart gerçekleşmiştir. En önemlisi de bu dönemde Me'mûn'un devletin kültür ve medeniyetini geliştirmek uğruna çabaları hissedilmektedir. Zira ilim ve bilim Halife'nin tutkusu olup ilmi kişiliğinin de etkisiyle seleflerinin faaliyetlerini bir adım daha ilerleterek devam ettirmiştir. Buna göre Me'mûn'un hilafeti devraldığı sırada İmparatorluğun ulaştığı yaşam kalitesine kapı aralamak yerinde olacaktır.

II/VII. yüzyılın sonlarında Hârûnürreşîd ile Abbâsî devletinin dünyada dengi olmayan ekonomik refah seviyesine ulaştığı görülmektedir. Bununla birlikte İslâm hudutlarında tek halife emri altında etnik gruplardan oluşan güçlü ordu, Halife'yi en büyük hükümdar haline getirmiştir. İslâm toprakları Halife tarafından Sâsânî geleneğindeki gibi merkezi yönetim sistemiyle yönetilmiştir.⁸⁴

Bu bağlamda Me'mûn hilafete gelmeden önce İslâm coğrafyası bolluk ve refahta doruk noktaya ulaşmış görünmektedir. Şehirler arası ticaret gelişmiş, yönetimin sağladığı kapsamlı huzur ve güven sadece ticaretle uğraşanların coğrafyada rahat ticaret yapmasını değil, din-dil ve ırk ayırmaksızın bütün halkın yaşamlarının kolaylaştırılmasını mümkün kılmıştır. Bununla birlikte Nil'den, Amuderya'ya kadar uzanan topraklarda gelişmiş şehirleşmeler görülmeye başlamıştır. Şehirlerin en ihtişamlısı Bağdat, ticaretin merkezi konumuna gelmiştir. İlâveten ziraatta bolluk ve refah üst safhaya ulaşmıştır. Öyle ki sadece şehirlerde değil küçük kasabalarda bile lüks yaşam hüküm sürer hale gelmiştir. Tüccarlar şehirler arasındaki alışverişi kolaylaştıran bankerlik sistemine geçmişlerdir. Bununla birlikte birçok sayıda endüstri sahası açılmıştır. Söz konusu döneme kadar

⁸³ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dîmeşk: Daru Ya'rûb, 1425/2004),1/340-341.

⁸⁴ Bk. Andre Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 74.

kullanılan papirüs yapraklarının yerini alacak olan kâğıt malzemesinin Çin'den İslâm topraklarına girmesinin de bu döneme denk geldiği görülmektedir.⁸⁵

Yaygınlaşan refah, iktidarın güçlü ve geniş bir coğrafyada hâkim olması nihayetinde gerçekleşmiştir. Bu durum beraberinde toplumsal hareketliliği de getirmiştir. Bununla birlikte tebaalar soyluluk veya hemşehrilik gibi şartlar aranmadan istediği şehirde ve istediği çevrede, istediği kültürde yer bulabilir hale gelmiştir. Buna misal olarak ülkenin farklı bölgelerinden yetenekli insanlar başkentte toplanmış, yeteneklerine karşılık ödüller alma fırsatı yakalamışlardır. Böylece söz konusu dönemde halk arasında ortak kültür şekillenmeye başladığına dair göstergeler kendini hissettirmektedir. İslâm'ı tercih edenler kendilerini herhangi bir Arap kabilesine uyma ihtiyacı hissetmeden rahata kavuşmuşlardır. İslâm sadece elit tabakanın değil çoklu ulusal bir kitlenin ortak dünyası olmaya başlamıştır. Binaen İslâm, yeni teşekkül etmekte olan içtimai hareketliliğin itici gücü haline gelmiştir.⁸⁶

Me'mûn'un hilafetinde bu sistemin devam ettiği görülmektedir. Nitekim bu dönemde cereyan eden birçok çalkantılara rağmen Me'mûn iktidarı tutmayı başarmıştır. Böylece Me'mûn döneminde de devam eden zenginlik yeni bir İslâmî kültürün ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır.⁸⁷ Bu noktadan hareketle ilmi-fikri alandaki gelişmelerle birlikte dönemin sosyal, siyasi hadislerine değinmek yerinde olacaktır.

Me'mûn'un kitap sevgisi, ilmi ve fikri çalışmalara olan meyli, önceki halifeler Mehdî ve Hârûnürreşîd zamanından beri süregelen edebiyat alanındaki çeviri faaliyetlerinin Me'mûn döneminde daha da hızlanmasını sağlamış ve ilmi faaliyetlerin müspet ilimlere, felsefe alanına yönelmesiyle Yunan kaynaklarının İslâm âlemine aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bunun yanında Halife'nin bizzat katılımıyla ilim meclisleri düzenlenmiş, bu meclislerde dinler ve mezheplerle ilgili birçok münazaralar yapılmıştır.⁸⁸ Halife sarayında âlimlerin refah içinde, baskı altında olmadan fikirlerini, delillerle desteklemeleri halinde düşüncelerini savunma hakkı verilen ortamlar oluşturulmuştur. Bu ilim meclislerinde münazaralar genellikle Kelâm ve Felsefe

⁸⁵ Hodgson, *Mutlakîyetçilik Boy Veriyor*, 750-813, 1/255-257.

⁸⁶ Hodgson, *Mutlakîyetçilik Boy Veriyor*, 750-813, 1/257-260.

⁸⁷ Bk. Hodgson, *Mutlakîyetçilik Boy Veriyor*, 750-813, 1/255; ayrıca bk. Andre Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, 151-153.

⁸⁸ Dineverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, 1/401.

konularına dair olduğu görülmektedir. Burada Halife'nin, mezheplerin ve ekollerin savundukları farklı görüşleri ilmi olarak tartışma ortamına atıp sonucunda makul delillerle uzlaşmacı tek bir yola yöneltme veya en azından tarafların kendi aralarında düşmanlıklarını engelleme gibi bir çaba içinde olduğu tahmin edilmektedir.⁸⁹

Halife Me'mûn'un ilimde özgürlükçü yolu izlemesi onun döneminde ve sonraki dönemlerde güneş gibi ortaya çıkacak İslâm düşünürlerinin yetişmesine temel hazırladığı görülmektedir.⁹⁰ Zira Halife hayatı boyunca âlimlere değer vermiş onları desteklemiştir. Bu ise âlimlerin devlet koruması ve desteği altında rahat ilmi çalışmalar ortaya koymasını temin etmiştir. Nitekim söz konusu dönemin ilmi ortamında yetişmiş ve sonraki kuşaklara büyük miras bırakmış âlimler görülmektedir. Bu bağlamda dönemin meşhur simalarının bazılarının isminin zikredilmesi bu dönemin İslâm âleminde ilim ve bilim bağlamında sahip olduğu yerin tahayyül edilmesine yardımcı olacaktır.

Dönemin önemli düşünürlerinden olan Sümâme b. Eşres,⁹¹ Bişr el-Merîsî,⁹² Bişr el-Mu'temir,⁹³ Ahmed b. Ebî Duâd,⁹⁴ Ya'kûb b. İshâk el-Kindî,⁹⁵ Muhammed b. Mûsâ el-

⁸⁹ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 108-115.

⁹⁰ Michael Cooperson, *Makers of the Muslim World Al-Ma'mun* (İngiltere: Oneworld, 2005), 83 vd.

⁹¹ Mu'tezile âlimi Sümâme b. Eşres. Künyesi Ebû Ma'n en-Nümeyrî'dir. Mu'tezilenin yedinci tabakasında zikredilir. İlim, edebiyat ve cedelde zeki, döneminin önde gelen isimlerinden sayılır. bk. Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ el-Mehdî-Lidîmillâh, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Sussenna Difeld Filzer (Beyrut: Darü'l-Mektebetü'l-Hayat, 1381/1961), 62 vd; ayrıca Sümâme b. Eşres hakkında geniş bilgi için bk. Avni İlhan, "Sümâme b. Eşres", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 45-59.

⁹² Bişr el-Merîsî Mürcie'nin ünlü kelâmcılarından. Hanefî âlimi Kadı Ebû Yûsuf'tan fıkıh dersleri almış, Sûfyan b. Uyeyne ve Hammad b. Seleme'den hadis dersleri almış. Halku'l-Kur'ân konusunda Kur'n'ın yaratılmış olduğu fikri savunmuştur. Mürcie'nin Merisiyye kolunun kurucusudur. bk. İbn Hallikân, *Ve Feyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 1/277 vd; ayrıca Bişr el-Merîsî hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, Hayatı, Görüşleri ve İslâm Düşünce Tarihindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Kış, 1987), 99-109.

⁹³ Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir el-Hilâlî, Bağdat Mu'tezile ekolünün reisi olup Kûfe doğumludur. Daha sonra Bağdat'a taşınmıştır. Râfizi görüşlerinden dolayı Hârûnürreşîd zamanında hapis yatmıştır. bk. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Sussenna Difeld Filzer, 52; ayrıca Bişr b. Mu'temir Ali er-Rızâ'nın veliahtlık meselesinde Me'mûn'u etkileyen ve Merv'de veliahtlık belgesini imzalayanlar arasında ismi geçmektedir. Bununla birlikte Hz. Ali'nin efdaliyeti görüşüne sahip olduğu zikredilir. bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 101.

⁹⁴ Ahmed b. Ebî Duâd Basra'da doğmuştur. Vâsıl b. Atâ'nın arkadaşı Heyyac b. A'la es-Sülemi'yle arkadaşlığı vardı. Ebû Duâd Mu'tezile kadılarından olup şair ve belagati güçlü idi. Yahyâ b. Eksem tarafından Me'mûn'a takdim edilmiştir ve halifenin teveccühünü kazanmıştır. bk. İbn Hallikân, *Ve Feyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 81-84; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 107; ayrıca Ahmed b. Ebi Duâd hakkında geniş bilgi için bk. Muharrem Akoğlu, "Ahmed b. Ebi Duâd'ın Abbâsî-Mu'tezili Politikaları Üzerinde Etkisi", *Bilimname Dergisi* 7 (Kış 2005), 93-103.

⁹⁵ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî, doğum tarihi hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte 185/801 tarihinde doğduğu tahmin edilmektedir (ö. 252/866). İlk İslâm filozofu ve Meşşâi okulunun kurucusudur. Ansiklopedik bir âlim olan Kindî fen bilimleri ve felsefe alanında çok fazla eser vermiştir. Halife Me'mûn onu Beytü'l-Hikme'de tercüme faaliyetleriyle görevlendirmiştir. Burada tercüme

Hârizmî,⁹⁶ ve Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf gibi ilim aleminde önemli simalar yetişmiş ve aynı zamanda Halife'nin fikir dünyasını etkileyen adamlar olmuşlardır.⁹⁷ Bunlarla birlikte, İslâm ve Arap tarihini inceleme bakımından eserler veren Abdülmelik b. Hişâm, Vâkıdî, İbn Sa'd, İbnü'l-Ezrak, İbn Ebî Tayfûr, Ebü'l-Münzir Hişâm b. el-Kelbî ve Ebü'l-Hasan el-Medâinî gibi müellifler bizzat Halife tarafından desteklenmiştir.⁹⁸ Yine bu dönemin meşhur simalarından Ehl-i Hadis ve fıkıh âlimi İmam Şafî ve İmam Mâlik dini alanda söz sahibi şahsiyetlerdir. Ayrıca ilim sahasında düşünce, astronomi, astroloji ve matematik gibi branşlarda Ebû Ma'ser el-Belhî⁹⁹ ve tarihçi, mütercim Huneyn b. İshak¹⁰⁰ gibi birçok âlim şahsiyeti sayabiliriz. Bütün bu simaların bu dönemde yetişmesi ve faaliyeti göstermesi Halife'nin ilme karşı tutumlarını göstermesi açısından önemlidir.

Dönem, dini ilimlerde olduğu kadar müspet ilimlerde de çığır açan buluşlar ve icatlara sahne olmuştur. Yunan bilimlerinin hayranı olan Halife, Bizans'ın fethedilen kültür merkezlerinden birçok eseri Bağdat'a getirtmiştir. Zaten birçok bilim alanına vakıf olan Halife, Beytü'l-Hikme'de bir araya gelen dönemin âlimleri ile yakından ilgilenmiş, yapılan çalışmalara öncülük etmiş, hatta bu çalışmalarını yakından takip etmiştir.¹⁰¹

faaliyetleri yanında felsefe üzerine eserler yazmış ve düşünce sistemini matematik temele oturtmaya çalışmıştır. Astronomi, tıp ilimleriyle ve mekanikle ilgilenmiştir. Kendisinden sonra birçok bilim adamının ilham kaynağı olmayı başaran ve onları etkisi altına alan Kindî, akli ilimlerde olduğu gibi nakli ilimleri de sistemleştirdi. Bu sahada birçok çalışmalarıyla tanınan Kindî, terminolojide Kelâmdan felsefeye geçişi sağlayan ilk filozof olarak bilinir. Geniş bilgi için bk. Mahmut Kaya, "Kindî, Ya'kûb b. İshâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/58-59; Ehl-i Sunnet Büyükleri, "İslâm Tarihi Ansiklopedisi, Kindî" (Erişim 6 Şubat 2020).

Krş. Kindî'nin vefat tarihiyle ilgili (ö. 257/870) farklı tarih verilmektedir. Kindî Me'mûn döneminde birçok çığır açıcı ilmi veriler elde etmiştir. Aristoteles'in meteorolojisini işlemiş, birçok probleme dair orijinal açıklamalar getirmiştir. Bunlardan rüzgarların oluşumuna ilişkin çalışmaları gibi birçok buluşları kendinden sonraki bilim insanlarına ilham kaynağı olmuştur. bk. Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahmân Aliy (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı; Türkiye Bilimler Akademisi, 2007), 1/14.

⁹⁶ Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî aslen Hârizmli olup Beytü'l-Hikme'de kalmıştır. Rasathâne görevi dışında *Zic*, *Kitabü'r-Rehâme*, *Kitabü'l-amel bi'l-Ustürlâb*, *Kitabü't-târih* ve *Kitabü Cebir ve'l-Mukabele* isimli kitaplarıyla tanınmıştır. Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ' (Târihu'l-hükemâ')*, thk. İbrahim Şemsüddin (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 216; ayrıca geniş bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, "Hârizmî, Muhammed b. Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/224-227.

⁹⁷ Bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 96-108.

⁹⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/197.

⁹⁹ Bk. Muammer Dizer, "Ebû Ma'ser el-Belhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/182-184; ayrıca bk. İslâm Düşünce Atlası (İDA), "Ebû Ma'ser el-Belhî" (Erişim 12 Ekim 2020).

¹⁰⁰ Bk. İslâm Düşünce Atlası (İDA), "Huneyn b. İshâk" (Erişim 12 Ekim 2020).

¹⁰¹ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahmân Aliy, 1/10-11.

Astronomi Halife'nin ilgi duyduğu dallardan birisidir. Nitekim Halife'nin birlikte çalıştığı astronomların gayretleriyle Kible'nin kesin olarak belirlenebilmesi, güneşin konumu ve öğle vaktini tespit amacıyla yapılan çalışmalar bu dönemde çığır açıcı olmuştur. Ayrıca bu çalışmalar ilk olması hasebiyle ve modern ölçüm değerlerine çok yakın bir sonuca ulaşmaları açısından çok önemlidir.¹⁰² Bununla birlikte Halife dönemin ünlü astronomlarından Sind b. Ali'ye¹⁰³ dünyanın yarıçapını trigonometrik olarak belirlemek için deniz seviyesinden hayli yüksek konumda olan bir kıyıda gün batımı esnasında güneşin alçalma ölçümünü yaptırmıştır. İlaveten Halife'nin astronomiye olan ilgisi Bağdat'ın Şemmâsiyye semtinde ve Şam'ın Kasiyûn tepesinde birer gözlemevi kurdurmasını sağlamıştır. Bu bağlamda astronomi tarihinde gerçek anlamda gözlemevi yaptıran ilk kişi olmuştur.¹⁰⁴

Dönemin en önemli projelerinin birisi de coğrafya haritaları ve kartografi çalışmalarıdır. Bununla ilgili olarak Halife Me'mûn, bir dünya haritası ve bölgesel haritalar içeren coğrafya eseri meydana getirmek için bir grup bilgini görevlendirmiştir. Kartografi tarihi için önemli yere sahip olan bu girişim Ptolemy Coğrafya'sını temel alarak Marinus'un haritalarından yararlanılarak ayrıca bilginler tarafından astronomik ve matematiksel bilgiler toplanarak söz konusu eserlerin gelişmiş şeklini almıştır. "Sûretü'l-Me'mûniyye"¹⁰⁵ ismiyle tanınan bu çalışma İbn Fadlallah el-Ömeri'nin İstanbul'daki Saray Kütüphanesinde (III. Ahmet 2797/1) *Mesâlik el-Ebsâr* isimli ansiklopedisinin

¹⁰² Söz konusu ilmi çalışma Carlo A. Nallino'nun ifadeleriyle: "Bu ölçüm, kesin olmayan birçok hipoteze dayalı Eratosthenes ölçümü karşısında bilimsel, uzun ve yorucu bir çalışmanın sonucunda elde edilen ilk ciddi yeryüzü ölçümü" şeklinde kayda geçilmiştir. bk. Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahmân Aliy, 1/11.

¹⁰³ Ebû Tayyib Sind (Sened) b. Ali II/VIII. asrın başlarında Irak'ta doğmuştur. Aslen Yahudi olup Me'mûn döneminde Müslüman olmuştur. Kaynaklarda onun hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Kaynaklar onun çok bilgili biri olduğunu ve matematik alanında Öklid'in eserinin bazı kısmının şerhini yaptığını aktarır. Sind b. Ali'nin ismi fizik alanında Yuhâna b. Yûsuf el-Kass ve Ahmed b. Fazl Mesâh gibi dönemin ünlü isimleriyle birlikte geçmektedir. Öyle ki söz konusu bilginlerle birlikte Me'mûn'un isteği üzerine su terazisi yapma görevinde bulunmuşlardır. Bununla birlikte Sind b. Ali münecimlik, gözlemevi ve matematik çalışmalarında bulunmuştur. Sind b. Ali, Abbâs b. Saîd Cevherî, Yahyâ b. Ebî Mansûr gibi dönemin öncü astronomları ve bilginleriyle birlikte zikredilir. Onun Me'mûn'la tanışması da Abbâs b. Saîd Cevherî aracılığıyla olmuştur. Yine Me'mûn'un emriyle Sind b. Ali ve Hâlid b. Abdülmelik el-Mervezî'le birlikte yeryüzü ölçümü yapmışlardır. 250/864 senesinde vefat etmiştir. bk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Sened b. Ali" (Erişim 5 Şubat 2020); diğer bir kaynaktan Sind b. Ali'nin yaşadığı tarih farklı olarak 115-192/733-807 miladi tarih verilmektedir. bk. Ali Abülfettah, *A'lamü'l-mübda'in min 'ulema'ül-'Arab ve'l-müslimîn*, (Beirut: Daru İbn Hazm, 2010), 1/574-575.

¹⁰⁴ Bk. Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, tsh. Abdullah İsmâil es-Sâvî (Kahire: Daru's-Sâvî, ts), 188; Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahmân Aliy, 1/10-11.

¹⁰⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, tsh. Abdullah İsmâil es-Sâvî, 30; Sayyid Maqbul Ahmad, "Harita", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/206.

(740/1340 yılı müellif nüshası) birinci cildinde keşfedilmiştir. Bu harita modern dünya haritasına büyük ölçüde yaklaşmış olup III/IX. yüzyılda yeryüzünün, dünyanın merkezi konumunda olan Bağdat'tan hareketle, matematiksel olarak kavranmasında ulaşıldığı ilerlemeyi göstermesi açısından çok önemli bir çalışmadır.¹⁰⁶

Diğer alanlarda olduğu gibi matematik alanında da kayda değer ilerleme görülmektedir. Hintçe *Siddhanta*'nın Arapçaya çevirisinden sonra bu dönemde matematikte sıfır rakamı bilgisine ulaşıldığı ve bu alanda birçok denklemin çözümlerinin sistemleştirildiği bilinmektedir. Söz konusu çalışmalarda cebir ve aritmetiğiyle öne çıkan isimlerin başında gelen Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî; Me'mûn ve Vâsik dönemlerinde Beytü'l-Hikme'nin başkanlığını yapmıştır. Hârizmî, *Zîcû'l-Hârizmî* ismiyle bilinen bir *Zîc*'in¹⁰⁷ (astronomi cetvelleri ve yardımcı mahiyette materyal ihtiva eden eser) müellifi olarak bilinmektedir.¹⁰⁸ Bununla birlikte Hârizmî, yaşadığı dönem itibariyle ilim dünyasında birçok çığıra imza atmasıyla XII. yüzyıldan itibaren Batıyı çok derin bir şekilde etkileyen İslâm âlimleri arasında gelir. Ayrıca Sind b. Ali ve Abdülhamîd b. Vâsi' b. Türk gibi ilim adamları da dönemin öncü isimleridir.¹⁰⁹ Dönemin bir başka ilme meraklı ailesi Benî Mûsâ (Mûsâ b. Şakir)'dir.¹¹⁰ Şakiroğulları ailesinden Muhammed b.

¹⁰⁶ Geniş bilgi için bk. Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahmân Aliy, 3/11, 21-25.

¹⁰⁷ Geniş bilgi için bk. Yavuz Unat, "Zîc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/397-398.

¹⁰⁸ Batı dünyasının Algorismus veya Alghoarismus diye bilinen ünlü İslâm âlimi Hârizmî'dir. İsmi, matematik ve gökbiliminde önemli çalışmalarından belki de ilklerinden olması hasebiyle Latince *logaritma* teriminden türetildiği söylenir. Ayrıca Hârizmî, cebir ilminin yapı taşlarından birisi olup cebir'in (*algebra*) temeli olduğu ve sözcüğün onun isminden türetilmiş olduğu bilinir. bk. W. Montgomery Watt, *İslâm'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013), 57; ayrıca Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'nin bilim ve kültür tarihindeki yeri için bk. Aydın Sayılı, "Hârezmi ile Abdülhamid İbn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri", çev. Aydın Sayılı vd. Melek Dosay, *Erdem* 7/19 (Ocak 1991), 101-214.

¹⁰⁹ İbn Türk'ün tam adı Ebû'l-Fazl b. Muhammed b. Abdülhamîd b. Vâsi' Ebû Berze el-Cebeli veya (el-Hutteli)'dir. Onun hesap ilminde maharetli uzman olduğu söylenir. Bu alanda önde gelen isimlerden olduğu ve söz konusu ilimde kendisine başvuru olan kişi olduğu kaydedilir. Abdülhamîd b. Vâsi' İbn Türk *Kitabü'l-Mûamelât* ve *Kitabü'l-Mesâha* telif ettiği kitaplar arasındadır. bk. Kıftî, *Târîhu'l-hükemâ'*, thk. İbrahim Şemsüddin, 194; Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beirut: Darü'l-Mârifet, 1418/1997), 341; Abdülhamîd b. Vâsi' İbn Türk cebir ilminin kurucularından bir matematikçi olup onun doğumu ve vefatı hakkında bilgi mevcut değildir. Hicri II veya III. asırlarda yaşadığı tahmin edilmektedir. Halife Vâsik'ın vefat ettiği 233/847 yılında onun hayatta olduğu ileri sürülmektedir. Geniş bilgi için bk. Cengiz Aydın, "Abdülhamîd b. Vâsi' b. Türk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/225-226.

Abdülhamîd İbn Türk'ün bilim ve kültür tarihindeki yeri için ayrıca bk. Sayılı, "Hârezmi ile Abdülhamid İbn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri", 101-214.

¹¹⁰ Şakiroğulları ya da Mûsâoğulları diye bilinen bu aile üç kardeş olup Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ b. Şakir, Ebû'l-Kasım Ahmed b. Mûsâ b. Şakir ve Hasan b. Mûsâ b. Şakir'dir. Eşkıya olduğu aktarılan Mûsâ b. Şakir'in Me'mûn ile tanışması Horasanda bulunduğu 194-198/809-813 yılında gerçekleşmiştir.

Mûsâ ve kardeşleri Ahmed ile Hasan bu dönemde birçok eserin İslâm âlemine kazandırılmasında öncülük etmişlerdir. Bu kardeşler eski Yunan'da geometriye ilişkin ilişkin risaleler kaleme almışlardır. Bu faaliyeti kendi monografileriyle geliştirmişler ve daha ileriye taşımışlardır. Bununla birlikte Arşimed tarafından geliştirilen metotla daire hesaplamasında ve geometride küp kökünü kübik olmayan bir sayıdan çıkarmayı başarmaları, 60'lık sayı sistemi (seksagesimal) kesirlerinde oldukça kesin hesap sonuçlarına ulaşmaları üç kardeşin yaptığı ilmi çalışmalardan sadece birkaçıdır.¹¹¹ Ailenin İslâm âlemine katkılarından birisi de Mûsâ b. Şakir'in *Kitabü'l-Mahrûtat* adlı eseridir. Bu eserde meşhur matematikçi Apollonios'un koniklerle ilgili sekiz kitaptan oluşan *Konika* eserinin bir kısmının Arapçaya çevirisi yer almaktadır.¹¹²

Bu dönemde Abbâs b. Saîd el Cevherî¹¹³ de ilim dünyasına kattığı çalışmalardan dolayı ve ayrıca "Tesyir" ilminde (insan ömrü hakkında tahminde bulunan astroloji teorisi) öncü isim olması hasebiyle İslâm matematikçi ve astronomları arasında yer bulmuştur. Gelgit olayının meydana geliş sebeplerini ilk kez ele alan ve bu konuda çalışmalar yapan ilim adamlarından Amr b. Bahr el-Câhiz¹¹⁴ da söz konusu dönemde ünlü isimler arasındadır. Yine matematik tarihinde atılan önemli bir adımın sahibi matematikçi ve astronom Muhammed b. İsa el-Mâhânî'dir.¹¹⁵ O Arşimed'in pergel ve cetvelle çözülemeyen bir problemini üçüncü dereceden bir denkleme dönüştürmüştür. Ayrıca yıldızların ve güneşin doğuş ve batış açılarını hesaplamada küresel bir üçgenin

Me'mûn'un halife olması üzerine Mûsâ b. Şakir, oğullarını halifeye tevdi etmiştir. Mûsâ'nın oğullarının Me'mûn'un himayesinde astronomi ve astroloji alanlarında yetiştikleri görülmektedir. bk. Kazım Çeçen vd. Atilla Bir, "Benî Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/450-451; ayrıca konu hakkında bk. Enver Demirpolat, "Benu Musa (Şakiroğulları)'nın İlmi ve Felsefi Etkinlikleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2004), 69-78.

¹¹¹ Bk. Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahmân Aliy, 1/13-14.

¹¹² Casim Avcı, "el-Alakatu's-siyasiyeti ve's-sekafiyeti beyne'd-devletü'l-Abbasiyetü ve'l-devletü'l-Bizantiyetü fi 'ahdi'l-Halifetü'l-Me'mûn (833-818/218-198)", *Islamic University Europe Journal of Islamic Research* (2011), 99.

¹¹³ Abbas b. Said el-Cevherî, müneccim ve tesyir hesaplamalarında uzman olup ayrıca Me'mûn'un yakın arkadaşlarındandır. Me'mûn onu Bağdat'ta Şemmâsiye'deki rasathânedede alet yapımında görevlendirmiştir. Burada güneş-ay ve bazı gezegenlerin hareketlerini araştırmıştır. Ayrıca Zic üzerine çalışmalar yapmıştır. Cevherî'nin ismi Hâlid b. Abdülmelik ve Sind b. Ali ile Yahyâ b. İsa Ebi Mansûr bu dönemin önde gelen İslâm âlimleri arasında yer almaktadır. Onun eserlerinden *Kitabü'z-Zic*, *Kitabü't-Tefsiri'l-Iklidis* ve *Kitabü'l-eşkal elleti fi'l-makaleti'l-ülâ an kitabu-Iklidis* bazılarıdır. bk. el-Kıfî, *Târîhu'l-hükemâ'*, thk. İbrahim Şemsüddin, 170; ayrıca Cevherî hakkında geniş bilgi için bk. Ferruh Müftüoğlu, "Cevherî, Abbas b. Said", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/458.

¹¹⁴ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî hakkında geniş bilgi için bk. Ramazan Şeşen, "Câhiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/20-26.

¹¹⁵ Muhammed b. İsa el-Mâhânî hakkında geniş bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, "Mâhânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/327-328.

kenarlarından üç açıdan birini hesaplayıp küresel kosinüs teoreminin pratik kullanımına ulaşmış ilk matematik bilgini olarak bilinmektedir.¹¹⁶

Söz konusu dönemde faaliyet gösterip de burada ismini zikretmediğimiz daha birçok ilim adamı vardır. Lakin bunların hepsini anlatmak çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Amacımız Me'mûn döneminde yetişen ve namını dünyaya duyuran İslâm âlimlerinin devletin yani bizzat Halife'nin himayesinde başardıkları ilmi çalışmalarına temas etmek olduğu için bu kadarıyla yetiniyoruz. Bununla birlikte burada belirtmeliyiz ki Me'mûn dönemindeki ilmi faaliyetler ve çeviri hareketleri olmadan ilim dünyasında birçok gelişmeye kapı aralanamazdı. Halife'nin âlim ve bilge kişiliği yanında âlimlerle olan münasebetleri, onları farklı görevlere yönlendirmesi söz konusu dönemde ve sonraki dönemlerde kazanılan başarıların temelini oluşturmuştur diyebiliriz. Bu noktadan hareketle onun ilim siyaseti sonucunda İslâm âleminde Abbâs b. Firnâs (ö. 274/887), Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 282/895), Sâbit b. Kurre (ö. 288/901), Ubeydullah b. Hurdâzbih (ö. 300/912-13), Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste (ö. 300/913'ten sonra), Fazl b. Hâtim en-Neyrîzî (ö. 310/922) ve İbnü'l-Heysen (ö. 432/1040) gibi ve bunlar gibi birçok ilim adamının yeşermesinde önemli rol oynadığı bir gerçekliktir.

Diğer yandan Me'mûn'un halifeliği dönemi sosyal tabakada farklı ekoller ve kültürlerin en faal olduğu dönemdir. Bunda Halife'nin felsefe ve kelâm alanlarına olan ilgisinin büyük etkisi mevcut gibi görünmektedir. Halife Me'mûn ilim meclisleri kurup her tür ekolden âlimlerin bir arada bulunmasına vesile olmakla kalmayıp bu ilmi tartışmalara bizzat katılıp destek vererek farklı kültürlerden düşüncelerin bir arada tartışılmasını sağlamıştır. Eskiden beri devam edegelen tercüme faaliyetlerinin canlandırılmasıyla İslâm âlemi Yunan, Süryânî ve Fars düşüncelerinden gelen eserler sayesinde fikri etkileşim içine girmiştir. Bu faaliyetler, İslâm kültür tarihinde önemli yere sahip olan Beytü'l-Hikme¹¹⁷ adını verdiğimiz, günümüzdeki akademi fonksiyonu icra eden kurumda gerçekleştirilmiştir. Me'mûn döneminde bu kurumun oldukça faal olarak kullanıldığı görülmektedir. Nitekim burada çeviri faaliyetlerin yanı sıra istinsah ve te'lif

¹¹⁶ Bk. Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahmân Aliy, 1/16.

¹¹⁷ Orta çağ İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmi araştırmaların yapıldığı merkezlere verilen ad olup Beytü'l-Hikme'nin ilk defa inşasının hangi döneme rastladığı tartışma konusudur. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/88-90.

çalışmaları yapılmıştır. Ayrıca kurumun halka açık kütüphane hizmeti verdiği de bilinmektedir.¹¹⁸ Bunun dışında dönemde ilim alanında bireysel olarak öne çıkan Şakiroğulları ailesi gibi bazı zengin ailelerin müstakil olarak ilmi faaliyetler, çeviri ve te'lif eserler için büyük meblağlar harcayarak zengin kütüphaneler oluşturdukları, böylece kültürel hayata önemli katkı sağladıkları bilinmektedir.¹¹⁹ Yine bu dönemde ilk kez Bağdat'ta Beytü'r-Rasad ismiyle özel kurum faaliyete geçmiştir. Burada Yahyâ b. Ebû Mansûr el-Müneccîm gibi birçok matematik ve astronomi âlimler¹²⁰ çalışmalar yapmışlardır. Yine bu dönemde tasnif hareketleri, İslâmî ilimlerin tanzimi ve İslâm felsefesi gibi sahalarda önemli gelişmeler olduğunu görebiliriz. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Halife Me'mûn döneminin ilmi ve kültürel açıdan oldukça parlak bir devir olduğunu, toplumu da ilme teşvik anlamında dikkat çektiğini belirtmek gerekir.

Döneme diğer bir açıdan bakacak olursak Abbâsî hanedanının ilk halifelerinden itibaren mevâlî grupların idarede etkin olduğu görülecektir. Bu da Arap asabiyetinin kabarmasına neden olmuş etkenlerden birisi olmuştur. Bunun haricinde hanedanın, iktidarı boyunca düşünce farklılığı, halifelerin izledikleri politika ve etnik unsurlardan yararlanmasının etkisi, süregelen iç isyanların kaynağı niteliğinde olup siyasi problem olarak kendini göstermiştir. Nitekim Halife Me'mûn'un hilafeti döneminde bu isyanların devam ettiği görülmektedir.¹²¹

Bu bağlamda isyanların belirgin sebepleri Halife'nin idareyi seleflerinin zıddına Horasan'a taşınması, yine dedeleri gibi onun da Arapların hilafına gayri Arap unsurlarını idarede etkin vazifelere getirmeye devam etmesi önemli etkenler arasında sayılabilir. Nitekim bunun sonucunda Me'mûn hilafete gelişinden itibaren, iktidara karşı halk

¹¹⁸ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 133-136; Güneş, *Halife el-Me'mun Dönemi*, 91.

¹¹⁹ Mûsâoğulları Bağdat yakınlarında Rakka'da bulunun evlerinde bir gözlemevi yapmışlardır. Kardeşler burada birçok ilmi gözlemler yapmıştır. Onlardan Muhammed'in gök bilimi, geometri fizik ve mühendislik alanlarında mahir, Hasan'ın matematik ilminde, Ahmed'in ise mekanik ve uygulamalı konularda uzman olduğu bilinmektedir. bk. Necmi Daday-Vural Altın, *Gök Biliminde Türk İslâm Bilginleri* (İstanbul: Erkam Matbaası, 2010), 93; ayrıca kardeşler hakkında bk. Demirpolat, "Benu Musa (Şakiroğulları)'nın İlimi ve Felsefi Etkinlikleri", 69-78.

¹²⁰ Bk. Salîm Aydın, "Rasathâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/456-458; ayrıca bk. İslâm Düşünce Atlası, "Rasathâne" (Erişim 15 Ekim 2020).

¹²¹ Dimitri, Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Dönem Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 78-79.

arasındaki isyanları, ayrıca hür düşüncenin beraberinde getirdiği kontrolsüz fikir farklılığından doğan kargaşaları bastırmaya yöneldiği görülmektedir.¹²²

Emin'in öldürülmesinin hemen ardından 198/813 yılında patlak veren Nasr b. Şebes el-Ukaylî isyanı bu karışıklıklardan birisidir.¹²³ Bu isyan, Ukayloğullarına dayanan Nasr b. Şebes'in liderliğinde, iktidarda gayri Arap unsurlarına büyük rol verilmesinden ve Arapların yönetimde gölgede kalmasından hoşnut olmayan kitlenin ayaklanmasıdır. Uzun seneler süren bu isyan ancak 209/825 senesinde sükûnete kavuşturulmuştur.¹²⁴ Şimdi bu konuyu, dönemin siyasi manzarasını yansıtması açısından biraz daha açmak istiyoruz. Zira Abâssîlerin en parlak dönemlerinden birinde bir isyanın bu denli uzun sürmesi dikkat çekicidir.

Öncelikle isyanın, iktidara karşı bir hoşnutsuzluk nedeniyle başladığı bilinmektedir. Ancak acaba mezkûr dönemde otoriteye karşı hoşnutsuzluk halk tabakasında da bu denli had safhada mıdır, halktan isyana iştirak edenlerin sayısı bu kadar fazla mıdır? Yoksa isyanın görülmeyen ve bilinmeyen farklı bir boyutu daha mı vardır? Zira Me'mûn'un hilafeti dönemi, halkın refahı açısından olsun düşünce ve ilim açısından olsun parlak dönemlerden biri sayılmaktadır. Nitekim yukarıda zikretmeye çalıştığımız ilmi ve düşünce faaliyetleri Halife'nin, tebaasına karşı sorumluluklarını en iyi şekilde yerine getirmeye çalıştığının bir başka göstergesidir.

¹²² Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Dönem Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek, 78-79; ayrıca bk. John Abdallah Nawas, "Me'mûn'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi", çev. Mustafa Akgül, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Ağustos 2015), 160.

¹²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/460; Kargaşanın nasıl başladığı hakkında 195/810 yılında Emîn ile Me'mûn arasındaki çıkan taht mücadelesinde birçok asi bu durumu fırsat bilip baş kaldırmaya başladılar. Bunlardan biri de Samosata'da (Samsat veya Sümeysat)'da cinayetlerinden dolayı Calonicus'a hapsedilen Ömer isminde bir şahsiyettir. Bu asi bir şekilde hapisten kaçarak Samosata'ya (Sümeysat)'a geri döner. Ve buranın emirini öldürür. Ardından burada ve Filistin civarlarında rastgele tacirleri yağmalamaya ve kan dökmeye devam etmiştir. Bu sırada Ermenistan'da bulunan Nasr b. Şebes de Ömer'e gelerek onunla ittifak kurmuştur. İki birlikte kuvvetlenerek civar bölgeleri yağmalamaya devam ettikleri aktarılır. Bu sırada Emîn'in komutanı Ali (Ali b. İsa b. Mâhân) ile Me'mûn'un komutanı Tahir b. Hüseyin muharebeye girmişlerdi. Bk. Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge vd. çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 1/ 212.

¹²⁴ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/182-185; ayrıca bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 42-50.

Kaynaklarda Nasr b. Şebes'in Cezîre Araplarını yanına toplayarak¹²⁵ Sümeysat'a¹²⁶ sahip olduğu görülmektedir.¹²⁷ Halife kargaşanın büyümeye devam etmesi üzerine 198/813-814 yılında komutanı Tahir b. Hüseyin'i Cezîre, Şam ve Mağrib bölgelerine vali tayin eder ve Nasr b. Şebes isyanını bastırmakla görevlendirir. Emri alan Tahir b. Hüseyin harekete geçer ve Keysûm yakınlarında Nasr b. Şebes ile karşılaşır. Savaşta Nasr b. Şebes'in ordusu galip gelir ve Tahir b. Hüseyin Rakka'ya geri döner.¹²⁸ Ardından isyancılar Urfa'yı¹²⁹ muhasara altına alırlar fakat şehri ele geçiremezler.¹³⁰ Bu sırada

¹²⁵ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/182; Söz konusu dönemde, Cezîre bölgesinde farklı etnik kökenlerin yaşadıkları görülmektedir. Misal olarak Şahinalp'in eserinde aktarıldığına göre er-Ruha şehrinin sakinleri Hıristiyan (Süryânî) gruplar başta olmak üzere Ermeniler, Grek kökenli Selevkoslar olduğu daha sonra bölgeye İslâm'ın gelmesiyle Arapların Kays kabile mensuplarının çokça yerleştiği görülmektedir. Buraya Harran ve civarlarından getirildikleri ve onların Pagan inancına sahip olduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla şehirde varlıklarını sürdüren Pagan, Müsevî, Hıristiyan ve Müslümanların olduğu tahmin edilmektedir. Abbâsiler döneminde bölgedeki Hıristiyanlara uygulanan baskı bölgeyi olumsuz etkilemiştir. bk. Mehmet Sait Şahinalp, *Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 113-114;

Kays kabilesi aslen Adnânî Araplarına mensup olup Mudar kabilesi ve bütün Adnânîlerin temsilcileri olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca onların putperest olduğu aktarılmaktadır. Asr-ı Saadet'te Hz. Peygambere inanan Kaysiler dahil, ilk dönemden itibaren İslâm topraklarında isyanlara isimleri karışmış olduğu görülmektedir. bk. Ahmet Önkal, "Kays Aylân (Benî Kays Aylân)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/91-92;

Bu bağlamda Ebû'l-Ferec'in aktardığı rivayet örtüşmektedir: Şebes, Kays kabilesine mensup Arapları (yani tahtalara tapanları) etrafına toplamıştır. bk. Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*. çev. Ernest A. Wallis Budge vd. çev. Ömer Rıza Doğrul, 1/215.

¹²⁶ Sümeysat, Fırat nehrinin Batı boylarında Rum ülkesi tarafındaydı. Sümeysat'ın sakinlerinin bir kısmı Ermenilerden oluşuyordu. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/258.

¹²⁷ Nasr b. Seyyar b. Şebes el-Ukayli Haleb'in kuzeyinde Keysum'da iskân etmekle birlikte Ukayli kabilesine mensuptur. Nasr b. Şebes aslen Emin'e biat edenlerden olup Emin'in öldürülmesine kızarak ayaklandığı aktarılır. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/460.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/460-461; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 43.

¹²⁹ Şehrin ismi eskiden Eddesa olarak isimlendirilirken sonraları er-Ruha olarak geçmektedir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/106-107; Şehir, (Urfa) hakkında geniş bilgi için bk. Şahinalp, *Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi*, 1-416.

¹³⁰ Abû'l Farac Gregory konu hakkında; Nasr b. Şebes Tahir b. Hüseyin yanlıları olan İranlıların üzerine yürüyerek onları yakalayıp hepsini öldürür. Ardından Nasr ile Amar (Ömer) birlikte Eddesa (er-Ruha veya Urfa)'ya gelir, burasını yağmalamak ister. Şehir halkı ile çok şiddetli bir çatışmaya girer. Öyle ki bu muharebede kadınlar bile şehri savunmak için savaşa katılmış taş ve su taşıyarak askerlere yardım etmişlerdir. Harbe katılmayan sakinler ise dua etmiştir. O sırada Tall Mahre'li Patrik Mar Dionysius da şehirde bulunduğu ve bu duaya iştirak ettiği kendi dilinden aktarılmaktadır. Muharebe sonucu Nasr b. Şebes'in ordusu galip gelemeyeceğini anlayınca savaşı bırakıp çekip giderler. bk. Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge vd. çev. Ömer Rıza Doğrul, 1/215-216.

Tahir b. Hüseyin ise onlara karşı bazı tavizler vererek Rakka'da¹³¹ geçici olarak durumu idare altına almayı başarmıştır.¹³²

İslâm devletinin ünlü kumandanı Tahir b. Hüseyin'in bu savaşta kaybetmesi, öncelikle Nasr b. Şebes'in arkasında kalabalık kitlenin olması ve ayrıca Tahir'in bu işi pek ciddiye almamasından kaynaklanan bir sonuç olarak aktarılır. Ayrıca Tahir'in, Hasan b. Sehl'in Nasr b. Şebes'in üzerine gitmesi emrine karşı takındığı olumsuz tavrın da savaşın kaybedilmesi sebeplerinden birisi olduğu rivayet edilir.¹³³

Kısa bir süre sonra Nasr'ın, Harran dahil bölgedeki hakimiyetini genişletmeye devam etmekte olduğu görülür.¹³⁴ İsyanın devam ettiği süreçte Halife Me'mûn'un 201/817 senesinde kendisinden sonra Ali er-Rızâ'yı veliaht olarak tayin etme haberi duyulunca Bağdat halkı buna tepki göstermiştir. Hatta İbrahim b. Mehdî'yi halife olarak bellemişler ve ona biat etmişlerdir.¹³⁵ Bu konu Ebû'l-Ferec'in eserinde:

“Bağdat ahalisi asilerin kuvvetine bakarak, Me'mûn'un uzakta olmasından dolayı, onun amcası İbrahim b. Mehdî'yi getirdiler ve hükümdar yaptılar. Bunun üzerine Me'mûn'un ordu kumandanı Hasan, karışıklıklar yüzünden Akula'ya gitmiş olduğu halde Bağdatlılarla harp etmek için hazırlandı”.¹³⁶

şeklinde aktarılmaktadır. Buna göre Bağdatlılar muhtemelen İbrahim b. Mehdî'yi, Nasr b. Şebes'in şehre girmesinden endişelenerek başlarına halife seçmişlerdir. Diğer taraftan Halife'nin Ali er-Rızâ'yı veliaht seçtiği haberi Bağdat'a ulaştığında şehrin Arap ahalisinin hilafetin hanedandan çıkıp Alioğullarına geçmesinden hoşnutsuz olduğu ve bunun sonucunda Halife'yi azledip Me'mûn'un amcasını halife tayin etikleri minvalinde rivayetler bulunmaktadır.¹³⁷ Her ne sebepten dolayı olursa olsun bu durumun sonucunda

¹³¹ Rakka ünlü şehirlerin biri olup Fırat ve Harran arasında üç günlük mesafededir. Fırat'ın güneyinde yer aldığı için Cezîre sınırları sayılır. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/58-60; ayrıca Rakka şehri hakkında Halife Hârûnürreşid'in 180/796 yıllarında Cezîre bölgesinde, Fırat'ın sol kıyısında Rakka'da karar kıldığı anlatılırken buraların ilkçağdan beri Kallinikos olarak isimlendirildiği aktarılır. bk. Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, 69-72.

¹³² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/182.

¹³³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/879-880; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 43.

¹³⁴ Bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 44.

¹³⁵ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/182.

¹³⁶ Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge vd. çev. Ömer Rıza Doğrul, 1/216.

¹³⁷ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (Şamile: ts.), 297 vd; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 62 vd.

meydana gelen karışıklıktan dolayı Tahir'e yardımcı kuvvetlerin gönderilememesi Tahir b. Hüseyin'in aleyhine tezahür ederken Nasr b. Şebes'in lehine gelişmiştir. Böylece Nasr bölgelerde hakimiyetini daha da kuvvetlendirme imkânı bulmuş görünmektedir.¹³⁸

Halife'nin Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesine rağmen mezkûr süreçte Nasr b. Şebes ve isyancıların hakimiyetinin genişlemeye başlamasını gören Alioğulları taraftarlarından bir grup Nasr'ın yanına gelerek, Abbasoğullarına galip geldiğini ve onları Araplardan ayırdığını söyleyerek onun başarılarını zikrettikten sonra teklifte buldukları görülmektedir. Söz konusu grup Nasr b. Şebes'e bir halifeye biat ederse gücünün daha da artacağını söyleyerek Alioğullarına bağlanmasına işaret ederler. Nasr bu teklife; “*O siyahi kadınların evlatlarına mı biat edeyim de o da bana; seni ben yarattım ve ben seni rızıklandırıyorum mu? desin,*” diye alaylı bir şekilde cevap vermesi üzerine heyet, Ümeyyeoğullarına bağlanmasını teklif ederler. Bunun üzerine Nasr b. Şebes şansın onlara yüz çevirdiğini ve bir daha asla geri dönmeyeceğini, aslında gönlünün Abbasoğullarıyla olduğunu söyledikten sonra onlarla mücadelesinin sebebi olarak İranlıları Araplara tercih edip üstün tutmaları olduğunu dile getirmiştir.¹³⁹

Bu hadiseden anlaşılmaktadır ki Nasr b. Şebes'in ayaklanmasının sebebi, İranlıların yıllardır sürmekte olan Araplar üzerindeki nüfuzu ve yönetimde onların yerini almaları kendilerinin ikinci plana itilmesi böylece Arapların milliyetçilik taassubunun artması olarak görülmektedir. Kendi topraklarının Acemler tarafından yönetilmesi ve hakimiyetin tamamen İranlıların elinde olmasından rahatsızlık duyan Nasr ve etrafındaki Cezîre Araplarının devlete karşı isyan başlattığı mezkûrdur.¹⁴⁰ Buradan hareketle isyancı kitlenin

¹³⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/182; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 45.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/468-469;

Ali er-Rızâ, Mûsâ'nın babası el-Kazım'dır. Annesi Habeşistanlı veya Sudanlı bir cariye, ismi hakkında Ümmü Veled, Şakrâ, Necme Ümmü'l-Benîn, Tektüm gibi isimlerle isimlendirildiğine dair farklı rivayetler mevcuttur. bk. Ebû Muhammed el-Bâkır Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî el-Emîn, *A'yanu's-Şia* (Beyrut: Daru't-Tarufe li'l-Matbuat, 1403/1983), 2/13; ayrıca Sükeyne, Şehd, Neciyye isimleri de aktarılmaktadır. bk. Ahmet Saim Kılavuz, “Ali er-Rızâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/436;

Vuku bulan mezkûr hadisede Nasr b. Şebes'in Alioğulları veya Ehl-i Beyt mensuplarına karşı böyle tavırda konuşması ve ayrıca ithamda bulunması dikkat çekicidir. Nasr iddiasında doğru muydu? Ali er-Rızâ'nın böyle görüş ve fikirleri var mıydı? Söz konusu dönemde Alioğullarının halk nezdinde itibarı malumdur. Buna rağmen Nasr'ın onları küçümseyici tavrı, birbirini tamamlayan iki unsurun söz konusu olabilir. İlki onun Ehl-i Beyt'ten hoşlanmadığını göstermektedir ki Ehl-i Beyt mensuplarını cariye oğulları olarak addetmiştir. Bunu tamamlayan ikincisi ise Alioğulları taraftarları genellikle İranlılardan oluştuğu malumdur ve Nasr'ın zaten ayaklanma sebebinden birisi de Acemlerden hoşlanmadığı yönünde idi.

¹⁴⁰ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 44.

Arap Fars unsuru sebebiyle isyan ettiği söylenebilir. Bu ise isyanın temel amacının siyasi olduğu fikrini ortaya koymaktadır. Nitekim Nasr b. Şebes'in Alioğullarına verdiği cevap da bunu destekler niteliktedir. Ayrıca isyanın devamında gelişen olaylar Nasr'ın iktidara karşı öfkeli olduğunu göstermektedir.

Bu sırada amcası İbrahim b. Mehdî'nin Bağdat'ta halife ilan edildiğini duyan Me'mûn'un 203/818 senesinde Bağdat'a doğru yola çıktığı görülmektedir.¹⁴¹ Rakka'da bulunan komutanı Tahir b. Hüseyin'e mektup göndererek Nehrevan'da¹⁴² buluşma isteğini iletmiştir. Mektubu alan Tahir, Halife'nin isteğini yerine getirmiştir. 204/819 yılının Safer ayının 15'inde Halife Me'mûn ve ünlü komutan birlikte Bağdat şehrine girmiştir.¹⁴³ Halife Me'mûn'un Bağdat'a girdiği haberini duyan İbrahim b. Mehdî kaçarak saklanmıştır. Bağdat ahalisi ise Halifesini sulh içinde selamlamıştır.¹⁴⁴ Çok geçmeden İbrahim b. Mehdî yakalanmıştır ve Me'mûn onun yaşlı bir adam olması hasebiyle hayatta kalmasına izin vermiştir.¹⁴⁵

Rakka'dan ayrılan Tahir yerine oğlu Abdullah'ı vekil bırakmıştır. Ayrıca ona Nasr b. Şebes'le mücadele etme görevini tevdi etmiştir.¹⁴⁶ Tahir b. Hüseyin 205/821 senesinde Halife tarafından Horasan'a vali olarak atanmıştır.¹⁴⁷ Tahir Horasan'a hareket ederken

¹⁴¹ Bağdat civarında gün geçtikçe artan isyanlar devam etmekteydi. Bu bağlamda anarşi büyük boyutlara ulaşmasından önce Me'mûn'un kumandanları vaziyeti halifeye iletme istemişlerse de bir şekilde engellenmiş veya onların sözlerine ihtimal verilmemiş görünmektedir. Nitekim devletin batı bölgelerindeki huzursuzluktan haberdar etmek isteyen büyük komutanlardan Herseme b. A'yen ve Yahyâ b. Amr bunlardandır. Fakat bu girişim gizli bir aldatmacayla onların canlarına mal olmuştur. Bölgede bulunan Hasan b. Sehl isyanları bastırmakla uğraşıyorsa da güç yetiremediği görülmektedir. Ahalî tarafından istenmemesine rağmen Hasan buralarda Halife Me'mûn'a vaziyeti iletmeden karşılıklı mücadeleye devam etmiştir. Nitekim Halife Me'mûn'un bu süreçte Ali er-Rızâyı veliaht olarak tayin etmesi bardağı taşıran son damla olduğu görülmektedir. Bu hadise zaten kargaşa (anarşi) hüküm süren Bağdat'a yayılınca ahalî iyice hiddetlenmiş ve Me'mûn'a olan güvenlerini kaybetmişlerdir. Bağdat halkının daha önce de böyle bir girişimde bulunduğu ve Mansûr b. Mehdî'yi kendi aralarında halife seçmelerine rağmen resmi Halife Me'mûn'u hal' etmemişlerdir. Fakat şehir halkı bu sefer İbrahim b. Mehdî'yi kendilerine halife olarak seçmeleri yanında Me'mûn'u azlettiklerini de dile getirmişlerdir. Çünkü bu karar hanedanın iktidarda sonu olmakla beraber tamamen Alioğullarına bırakılması demektir. Halkın rahatsızlığından haberdar olan Ali er-Rızâ vaziyeti Halife Me'mûn'a anlatmıştır. İlk safhada Me'mûn'un buna inanmadığı ve tepki gösterdiği görülür. Bu haberi yakın adamlarından teyit edince derhal Bağdat yolunu tuttuğu bilinmektedir. bk. Güneş, *Halife el-Me'mun Dönemi*, 39-40, 43-44.

¹⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/324 vd.

¹⁴³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/575; İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdat*, 9.

¹⁴⁴ Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge vd. çev. Ömer Rıza Doğrul, 1/217.

¹⁴⁵ Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge vd. çev. Ömer Rıza Doğrul, 1/220.

¹⁴⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/580.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/513.

oğlu Abdullah Rakka'dan, Bağdat'a gelmiştir. Cezîre'ye ise Yahyâ b. Muâz'ın vali atandığı görülmektedir. Yahyâ b. Muâz'ın 205/820-821 veya 206/822 senesinde ölümü üzerine yerine oğlu Ahmed b. Yahyâ geçmiştir. Fakat Halife, Ahmed'i beğenmemiş ve onun yerine Nasr b. Şebes'le mücadele için Mudar¹⁴⁸ bölgelerine Abdullah b. Tahir'i atamıştır.¹⁴⁹

Bunlar gerçekleşirken Nasr b. Şebes'in bölgede güçlenmeye devam ettiği görülmektedir. Halife Me'mûn komutanı Şebîb'i yedi bin seçme İranlı ile onun üzerine göndermiştir. Muharebe başta Nasr b. Şebes'in geri çekilmesiyle kesilse de sonra aniden üzerlerine gelmesi sonucunda Şebîb'in askerlerinin hezimete uğramasıyla sonuçlanmıştır. Şebîb Antakya'ya kaçmak istediye de Nasr onu takip ederek beraberindeki üç bin askeri katletmiştir. Bu sırada Şebîb yanında birkaç kişiyle Bağdat'a kaçmayı başarmıştır. Ardından Nasr b. Şebes civar köyleri yağmalamış, buralardaki halkı erkek kadın demeden öldürtmüştür. Hatta çiftçiler ve halktan kaçıp manastırlara sığınanları bile orada katletmiş, büyük eziyet etmiştir. Bu hadise Halife'ye ulaşır ulaşmaz Abdullah b. Tahir'i Nasr b. Şebes isyanını tamamen bastırması için görevlendirdiği görülmektedir.¹⁵⁰

Abdullah b. Tahir yanında yirmi bin kişilik orduyla Rakka'ya gelmiştir. İlk safhada Nasr b. Şebes'e karşı ılımlı hareket etmiştir. Fakat Nasr'ın şehirlere ani baskınlar yapması sebebiyle Abdullah onun üzerine on iki bin kişilik ordu göndermesine rağmen ele geçirememiştir. Bunun üzerine Abdullah Bâlis'i¹⁵¹ kuşatır. Bâlis, Abdullah tarafından ele geçirilmiş ve Kınnesrîn¹⁵² civarına hâkim olan Osman b. Sümâme el-Absi'nin Abdullah'ın safına geçmesinden sonra zayıf düşen Nasr b. Şebes 209/824-825 yılında

¹⁴⁸ Diyar-ı Mudar olarak bilinen bu bölge Cezîre'nin Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rabia gibi bölgelerinden üçüncüsüdür. Bu bölgede er-Ruha (Şanlıurfa) Harran, Rakka, Sumeysat vb. şehirler yer almaktadır. bk. Cuma Karan, "el-Cezire Üzerine Bir Literatür Çalışması (Fethinden Abbasilerin İlk Dönemine Kadar)", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Bahar 2016), 114-115.

¹⁴⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/580-581; Abdullah b. Tâhir'in bu bölgelere hangi tarihte atandığı hakkında ihtilaf vardır. İhtilaf için bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 45-47.

¹⁵⁰ Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge vd. çev. Ömer Rıza Doğrul, 1/217.

¹⁵¹ Bâlis, Şam'da Halep ve Rakka arasında bulunan bir bölgedir. Şehir, rivayete göre ismini Hz. Nuh'un torunları Bâlis b. Rûm b. el-Yakn b. Sam b. Nuh'dan almaktadır. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/328-329.

¹⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/403-404.

Keysûm'da muhasara altına alınmıştır.¹⁵³ Keysûm'un ilk muhasarası Teşrin¹⁵⁴ (Ekim ve Kasım) ayında gerçekleşmiştir. Keysûm'un surları Abdullah tarafından tahribata uğratılmıştır. Nasr, kuvvetleri zayıflayınca Hıristiyan kadın ve çocukları kullanarak Abdullah'ın merhametinden yararlanmıştır. Ardından Nasr b. Şebes Abdullah'ın yanına gelerek 20 gün sonra ona teslim olacağını söylemiş ve bunun nişanesi olarak oğlu Mansûr'u ona rehin bırakmıştır. Böylece Abdullah Sümeysat'a dönmüştür. Fakat Nasr gücünü toplayarak Abdullah'a "*Ben seninle harp için hazırlandım, oğlum Mansûr'a gelince onu Bağdat'ta hapsedmekle iktifa etme. Onu ateşte kızart ve etini ye!*" diyerek haber göndermiştir.¹⁵⁵ Bu olayda Nasr b. Şebes'in Abdullah b. Tahir'in merhametini kullanarak onu kandırdığı görülmektedir.

Nitekim Mansûr'u rehin olarak alıp döndükten sonra Abdullah, Nasr'ın itaat ettiği haberini Halife'ye ilettiği sırada o (Nasr) Keysûm'u inşa ve tahkim etmekle gücünü toplamıştır. Halife Me'mûn Abdullah'ın bu haberi üzerine ona mektup yazarak "*Mademki Nasr itaat etmiştir, Mısır'a git ve bu muntıkada da asayişini temin et*" diyerek yeni görevle görevlendirmişse de Nasr'ın Abdullah'a gönderdiği muharebe haberi Halife'ye iletilince kızmış, komutanı Abdullah'ı azarlamıştır.¹⁵⁶

Bunun üzerine Abdullah derhal Nasr b. Şebes üzerine hareket etmiştir. Böylece aynı yıl Ağustos ayında Keysûm, Abdullah tarafından ikinci defa muhasara edilmiştir.¹⁵⁷ Bu sırada Halife, kuşatma altına alınan Nasr'a, itaate davet amacıyla Ca'fer b. Muhammed b. Amirî'yi özel mesajla göndermiştir. Elçiyle görüşen Nasr birtakım şartlar ileri sürerek elçiyi geri göndermiştir. Fakat Me'mûn şartları kabul etmemiş ve Nasr'ın anlaşmayı kabul edene kadar peşini bırakmayacağını bildirmiştir.¹⁵⁸

¹⁵³ Bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 47-48.

¹⁵⁴ Teşrin, yılın onuncu ve on birinci aylarına verilen ortak addır. bk. Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), "Teşrin" (Erişim 2 Mart 2020).

¹⁵⁵ Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge vd. çev. Ömer Rıza Doğrul, 1/218-219.

¹⁵⁶ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/183-184.

¹⁵⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/184.

¹⁵⁸ Halife'nin kararı ulaşınca Nasr'ın verdiği cevap dikkat çekicidir; kendisine haber ulaşan Nasr, "*Ona acıyorum, kanadı altındaki dört yüz kurbağaya güç yetiremedi (yani Zutlar) Arapların bölgesinde (arenasında) bana güç mü yetirecek?*" diye küçümseyici tavırla karşılık vermesi onun iddiasında yanındaki Cezîre Araplarına bel bağladığını göstermektedir. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/538-539; ayrıca bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 49-50.

Keysûm önünde çadırlarını kurduran Abdullah şehre karşı çok şiddetli bir saldırı başlatmıştır. Şehrin duvarı tahrip olup açılmaya başlayınca Nasr, şehrin sakinlerinden Hıristiyan kadın ve çocukları tekrar surlara çıkarmıştır. Bunun üzerine Abdullah savaşı durdurmuştur. Keysûm içinde kıtlık başlamıştır. Nasr bu duruma dayanamayacağını anlayınca Abdullah b. Tahir ile gizlice görüşmüş ve arkadaşlarıyla birlikte katırların sırtında Bağdat'a gönderilmiştir. Olay, Mart ayında gerçekleşmiştir.¹⁵⁹ Abdullah b. Tahir'in Nasr b. Şebes'le arasındaki kuşatma ve muhasara süreci beş sene sürmüştür. Nasr b. Şebes teslim olunca Abdullah şehir duvarlarını yıktırmıştır. Nasr b. Şebes 210/825 senesi Safer ayında Me'mûn'a ulaştırılmıştır.¹⁶⁰ Nasr b. Şebes'in bundan sonraki akıbeti hakkında kaynaklarda bilgi verilmemiştir.¹⁶¹

Nasr b. Şebes isyanı böylece on iki sene gibi uzun bir uğraştan sonra devlet tarafından bastırılmış ve bölgede sükûnet sağlanmıştır. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi bu isyanın başlıca sebeplerinden biri Arap asabiyeti denilebilir. Nitekim onun taraftarlarının Cezîre Araplarından olduğu rivayet edilir. Cezîre bölgesinde bulunan Arap boylarının karakter yapısı yukarıda açıklanmıştı. Bu bağlamda söz konusu hadiselerde Nasr'ın hem Şîa taraftarlarıyla diyalogunu hem Ali b. Mûsâ'ya hem de Halife'ye karşı tutumunu örnek vermek mümkündür. Ayrıca Nasr'ın erdemli bir kişilikten uzak olduğunu eklemek gerekir. Nitekim giriştiği muharebelerde Hıristiyan kadın ve çocukların arkasına saklanması ve halka yaptığı zulümler bunu göstermektedir. Ayaklanmanın bu denli alevlenmesinde Nasr'ın hareket ettiği merkezin çeşitli etnik grupların yaşadığı bir bölge olarak isyancılara güvenli bir zemin hazırlaması da etkili olmuştur. Diğer yandan Nasr'ın bu taktiğinin iktidarın isyancıları takip etmesini zorlaştırdığını söyleyebiliriz. Nasr'ın bu bölgeleri bilinçli olarak seçmiş olduğu kanaatindeyiz.

Nasr b. Şebes isyanı sırasında diğer taraftan halk tabakasında büyük bir öneme sahip olan Alioğulları adına gerçekleştirilen isyanların da devam ettiği görülmektedir. İbn Tabâtabâ diye bilinen Muhammed b. İbrahim isyanı bu dönemde Alioğulları tarafından karşılaşılan bir isyandır. Bu isyan Kûfe'de 199/815 yılında ortaya çıkmış ve on ay boyunca iktidarı rahatsız etmiştir ve sonunda Herseme b. A'yen komutanlığında

¹⁵⁹ Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge vd. çev. Ömer Rıza Doğrul, 1/218-219.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/539.

¹⁶¹ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 50.

bastırılabilmiştir.¹⁶² Fakat bu isyanın hemen ardından Muhammed ed-Dîbâc isyanı olarak bilen Muhammed b. Ca'fer'in başkanlığında bir isyan daha patlak vermiştir. Devletle süren çatışmalarda savaşı kaybetmesi sonrasında halifeliğini ilan eden Muhammed b. Ca'fer'in 200/816 yılında iddiasından vazgeçmesiyle karışıklık sükûnete kavuşmuştur.¹⁶³ Birbiriyle bağlantılı söz konusu Alioğulları isyanları hakkında burada bu kadarıyla yetiniyoruz. Zira Alioğulları bağlamında konuya ayrı bir bölüm tahsis etmiş bulunmaktayız. Dolayısıyla söz konusu hadiseyi ileride ilgili bölümde geniş olarak ele alacağız.

Bu isyanların belki de en uzun süre devam edeni 200/816 yılında Hürremîlerin lideri konumundaki Bâbek'in iktidara karşı başlattığı isyandır.¹⁶⁴ Bir başka isyan ise Basra'ya göç etmiş Hint asıllı Zutların otoriteye karşı isyanıdır. Bu isyan ancak Mu'tasım döneminde onların Bağdat'a yerleştirilmek üzere getirilmeleriyle son bulmuştur.¹⁶⁵ Me'mûn döneminde İslâm âleminin Mısır bölgesinde de birçok isyan mevcut idi.¹⁶⁶

Halife Me'mûn'un iktidarı dönemine denk gelen başka bir isyan ise Hâricîlerin Acâride fırkasının bir alt kolu olan Hamziyye'nin¹⁶⁷ başkaldırısıdır. Söz konusu isyanın kaynağı hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Liderleri Hamza b. Erdek olup onun ortaya çıkışı 179/795-96 yılında Hârûnürreşîd zamanına denk gelmektedir. Ondan Sicistan, Horasan, Mukran, Kuhistan ve Kirman'ı harabeye çeviren, orduları bozguna uğratan ve halkı fitneye sevk eden zalim birisi olarak bahsedilir. Onun söz konusu aşırılıkları Me'mûn'un hilafetinin belli bir dönemine kadar devam etmiştir.¹⁶⁸

İlgili kaynakta aktarılan bir diğer rivayete göre Hamza b. Erdek (Erzek)'in soyu Tahmasb'lara dayanmakta olup Sicistan (Kirman, Belujestan), Hilafabad (Zerenc)¹⁶⁹ bölgelerinde yaşamıştır. Onun ayaklanma sebebi olarak bölge halkının çok ağır vergilere

¹⁶² Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 72-73.

¹⁶³ Bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 73-76.

¹⁶⁴ Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/556.

¹⁶⁵ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 80-81.

¹⁶⁶ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 81-84.

¹⁶⁷ Hamza b. Erdek (ya da Abdullah) Sistanî, aslen Dihkan soyundan gelen asil İranlı'dır. Acâride kolunun alt kollarından Hamziyye kolunun kurucusudur. Daftary, "Emeviler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", 142.

¹⁶⁸ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye* (Beyrut: Darü'l-Afaki'l-Cedîde, 1977), 77 vd.

¹⁶⁹ İran'da tarihi bir şehirdir. bk. Osman Aydın, "Zerenc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/282-284.

tabi tutulması ve iktidarın halka hiç yardım etmemesi aktarılır. Dolayısıyla bu rivayete göre Hamza b. Erdek bölge halkı için vergi ödememeleri amacıyla hareket eden bir halk kahramanı hüviyetindedir.¹⁷⁰ Buna göre Erdek, muhalefetini Sîstan'ın başkenti Zareng (Zerenc)'de başlatmış olup köylülerin şikayetlerine cevap vererek onları ağır vergilerden kurtarmaya yönelik hareketlerle zuhur etmiştir. Bu yolda bölgenin vergi memurlarından birkaçını öldürmüş hatta 213/828 yılındaki ölümüne kadar büyük bir taraftar kitlesi toplayarak iktidara karşı ayaklanmalar, baskınlar yapmıştır. Hamza b. Erdek el-Hâricî'den sonra onun yerine başkaları hareketi devam ettirdikleri rivayet edilmektedir.¹⁷¹ Genel olarak fırka hakkında aktarılan rivayetlerin ortak noktası onun Me'mûn döneminde varlığını sürdürmüş olduğu ve isyancı gruplar arasında yer aldığıdır. İtikadi olarak ise Acâride koluna bağlı Hamziyye,¹⁷² olup Acâride ile arasında fikir muhalefeti kader ve istitaat konularında Kaderiyye mezhebine uyuşan bir görüş benimsemesidir. İlaveten müşriklerin çocuklarının cehennemlik olduğu iddiasında bulunmasıdır. Onlara göre müşrik ise kendi görüşlerine katılmayan herkesin tekfir kavramıyla itham edilmesi ve müşrik olduğudur. Fakat *kaade*¹⁷³ meselesinde, mezkûr meseleyi kabul eden Hâricî fırkalarla hemfikir olan Hamziyye, Hâricîlerin Sîstan bölgelerdeki aşırı bir koludur.¹⁷⁴ Nitekim Hâricîlerin mezhep hareketliliği üzerinde ileride durulacaktır.

Bunların yanında bir de mihne hadisesi vardır. Bu uygulamada Me'mûn tamamen baskıcı bir politika izlemiş görünmektedir. Nitekim onun halifeliğinin son dönemlerine

¹⁷⁰ *Tarihi Sîstan*, tsh. Muhammed Taki Behâr (Tahran: İntişaratü Maîn, 1381), 172 vd; Mezkûr hadisenin zuhur ettiği senesi farklı olmakla birlikte başka bir kaynakta şöyle aktarılır: İbn Mâhân'ın on yıl kadar süren Horasan valiliği, halka eziyet etmesi ve bilhassa koyduğu ağır vergiler yüzünden isyanlarla geçti. Önce Sîstan'da Hâricî Hamza b. Edrek (Etrek) ayaklandı. 180/796 yılında İbn Mâhân'ın görevlendirdiği Amraveyh b. Yezîd 6000 kişilik bir kuvvetle Hamza b. Edrek'e karşı çıktı, çatışmada yenildi ve askerlerinin çoğu öldürüldü. bk. Nahide Bozkurt, "İbn Mâhân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/164.

¹⁷¹ Daftary, "Emeviler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", 142.

¹⁷² Bk. Mustafa Öz, "Acâride", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/318-319.

¹⁷³ *Kaade, Hâricî oldukları halde bu fırka mensuplarının bulunduğu yere hicret etmeyen ve düşmanlarıyla savaşmayan grubu ifade eden terimdir.* Hâricîlerden Ezârika koluna göre Kaade kavramı: "Dinin en önemli rûknünü teşkil eden cihadı terk etmek ve kendileriyle birlikte savaşa katılmayan, geri duran Hâricîlere verilen isimdir. Ezârika'ya göre onlar kafirdir onlarla ilişki kesilmelidir. Onlara göre gerçek Müslüman kendi ordugahlarında bulunan kimselerdir. Bunun dışındakiler aynı görüşü, aynı inancı paylaşıyorlar bile muhaliflerle mücadele etmedikleri için küfre girmiştir. Ayrıca bu zümrenin çocukları da kafir olmuştur". Söz konusu kaade meselesi Hâricî fırkaların arasında Ezârika kolunda en yaygın ve belirgin olduğu görülmektedir. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Kaade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/589.

¹⁷⁴ Farhad Daftary, "Sectarian and National Movements in Iran, Khurasan and Transoxania During Umayyad and Early Abbasid Times", *The Institute of Ismaili Studies* (Erişim 16 Ekim 2010).

denk gelen bu girişimi hilafetinin ilk dönemindeki icraatlarıyla zıt bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu olayın detaylarına ilgili bölümde değineceğiz.

Me'mûn, hilafeti döneminde bütün bu iç olaylarla birlikte İslâm coğrafyasının dış sınırlarının bütünlüğünü de korumaya çalışmıştır. Nitekim bizzat kendisinin katılımıyla gerçekleştirilen gazvelerde Bizans'ın bazı şehirleri fethedilmiştir.¹⁷⁵ Bu muharebeler Halife'nin hayatının ve iktidarının son dönemlerine rastlamaktadır. Dolayısıyla Me'mûn hilafetinin 215/830 yılına kadar ciddi bir muharebeye girişmemiştir¹⁷⁶ denebilir. Bununla birlikte kaynaklarda sözü edilen senede birden başlayan mücadelenin sebepleri aydınlatıcı olarak belirtilmemiştir.¹⁷⁷ Fakat araştırmacılar tarafından bazı çıkarımlar yapıldığı ve Halife'nin amaçlarının aktarıldığını görmekteyiz.

Halife, Bizans'a karşı sert bir tavır takınmıştır. Araştırmacılardan bunun sebebinin Azerbaycan bölgesindeki gittikçe kuvvetlenen Bâbek isyanına Bizans'ın destek vermesi olduğu fikrindedir.¹⁷⁸ Buna ilave olarak Me'mûn'un zihin dünyasında büyük bir karşılığı olan Allah yolunda cihat ve bir lider olarak Müslüman tebaasının canını ve malını koruma ve güvenceye alma görevinin farkındalığıyla hareket ettiğini söylemek de mümkündür.

Ayrıca siyasi olarak mücadelede bulunan Halife, ilmi yönden de birçok faaliyetler üzerinden dış ülkelere meydan okumuştur. Nitekim Bizanslılarla münazaralarda bulunulması, Yunan mirasının Arapçaya çevrilmesi Müslümanlara ilmi, kültürel ve ideolojik bir birikim sağlamıştır.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Konuyla ilgili bilgi için bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 84-87.

¹⁷⁶ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/186; Me'mûn ve Bizans ilişkileri iki dönemde ele alınmıştır. Birinci dönem, babası Hârûnürreşîd'in 170-194/786-809 özellikle 191/806 senesinde Bizans İmparatoru I. Nikephoros'u vergiye bağlamasından sonra yaklaşık yirmi beş sene süren bir zaman diliminde tarafların kendi iç sorunlarıyla meşgul olduğu dönemdir. Dolayısıyla bu noktadan bakıldığında sükûnet dönemidir. İkinci dönem ise bizzat halifenin katılımıyla gerçekleştirilen gazveler ve ilave olarak bilim ve sanat alanında ilişkilere sahne olan dönemdir. bk. Avcı, "el-Alakatu's-siyasiyeti ve's-sekafiyeti beyne'd-devletü'l-Abbasiyetü ve'l-devletü'l-Bizantiyetü fi 'ahdi'l-Halifetü'l-Me'mûn (833-318/218-198)", 94-100.

¹⁷⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/186; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 84.

¹⁷⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/186; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 84; ayrıca konu bağlamında Abû'l-Farac'ın *Tarihinde* geçen: "Daha sonra, bir çoban olan Bâbek zuhur etti. Ve bunların birçoğu Roma kralı Theophilus'a kaçtılar" şeklinde zikredilen hadise mezkûr görüşü desteklemektedir. bk. Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge dv. çev. Ömer Rıza Doğrul, 1/221.

¹⁷⁹ Geniş bilgi için bk. Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Dönem Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek, 87-90.

Halife Me'mûn'un Bizans'a karşı harekete geçtiği 215/830 yıllarında¹⁸⁰ Roma Kralı II. Michael (ö. 214/829) ölmüş yerine babasının daha ölümünden dört sene öncesinde taç giymiş olan oğlu Theophilus tahta oturmuştu.¹⁸¹ Me'mûn'un bizzat kendisi Muharrem ayında Bağdat'tan hareket ederek Mavsıl (Musul),¹⁸² Ruhâ (Urfa), Antakya,¹⁸³ sonra Masisa¹⁸⁴ ve Tarsus¹⁸⁵ üzerinden Bizans/Rum topraklarına girdi. Ardından Kapadokya bölgesindeki Kurra kalesini daha sonra Macide kalesini aldı. Halife buradayken oğlu Abbas b. Me'mûn Malatya¹⁸⁶ bölgesine girmişti. Bu sırada Halife'nin komutanlarından Eşnâs et-Türkî, Ucayf b. Anbese ve Ca'fer b. Dînâr el-Hayyât, Sinan ve Sundus kalelerini fethetmişlerdir.¹⁸⁷

Me'mûn beş ay sonra Cemâziyelevvel ayında Şam'a geri dönerken Bizans Kralı İslâm topraklarına dahil olan Tarsus ve Masisa şehirlerine saldırarak şehirde yaşayan bin altı yüz civarında kişiyi öldürmüştür. Bu haberi alan Me'mûn hemen harekete geçerek 19 Cemâziyelevvel 216/831 tarihinde Bizans topraklarına tekrar girdi.¹⁸⁸ Halife'nin seferi yaklaşık üç ay süre devam etmiştir. Bu sırada Külek boğazından ilerleyen Me'mûn 190/805 senesinde babası Hârûnürreşid tarafından zapt edilmiş bulunan fakat sonra yeniden Bizans topraklarına dahil edilen Hırakle¹⁸⁹ (Ereğli) kalesini ele geçirmiştir.¹⁹⁰ Halife'nin görevlendirdiği Ebû İshak (Mu'tasım) da Matmure¹⁹¹ ve beraberinde otuz

¹⁸⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/623.

¹⁸¹ Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge vd. çev. Ömer Rıza Doğrul, 1/220 vd.

¹⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/223.

¹⁸³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/266.

¹⁸⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/144.

¹⁸⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/28.

¹⁸⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/192.

¹⁸⁷ Taberî *Târîhu't-Taberî*, 8/623; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/564; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/186 vd.

¹⁸⁸ Mezkûr konunun detayı hakkında müracaat ettiğimiz kaynak Taberî ve İbnü'l-Esîr'de Me'mûn'un Bizans topraklarına tekrar sefer düzenlemesine sebep olan iki olaydan bahsedilmiştir. Yukarıda sebeplerden birisini zikrettiğimizden dolayı diğer ikinci sebebini burada aktarmak istedik. Aktarıldığına göre Me'mûn 215/830 senesi Muharrem ayında Bizans seferine çıkmış ve Rum diyarının bazı kalelerini ele geçirmiş, aynı yılın Cemâziyelevvel ayının sonlarına doğru Şam'a geri döndüğü görülmektedir. Fakat bazı sebeplerden dolayı 216/831 senesi Cemâziyelevvel ayında tekrar Bizans topraklarına girdiği vakidir. İşte bunun sebeplerinden biri de Rum kralının Me'mûn'a mektup gönderdiği ve bu mektupta küstahlık ve saygısızlığından dolayı İslâm halifesi Me'mûn, hiddetlenerek mektubun içeriğine bile bakmadan Rum diyarına harekete geçtiği rivayet edilmektedir. Konu hakkında bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/625; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/564-567.

¹⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/398-399.

¹⁹⁰ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/187.

¹⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/151; Matmure şimdiki Aksaray ve Niğde arasında bir bölgedir. bk. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/187.

kaleyi fethederken Yahyâ b. Eksem Tuvana'dan¹⁹² hareket edip geçtiği yerleri yağmalayarak birçok esir ele geçirmiş,¹⁹³ bölgede Cardiliya adını taşıyan müstahkem kaleleri fethetmiştir.¹⁹⁴ Bu yapılan seferde belki de en önemli gelişmelerden birisi de Halife'nin oğlu Abdullah b. Me'mûn'un başarısıdır.

Abdullah b. Me'mûn başında olduğu birlikle Antigu (Niğde), Hasin ve el-Ahrab kalelerini ele geçirmiştir. Ardından civarda karşılaştığı İmparator Theophilos'la savaşıyor onu yenilgiye uğratmıştır. Fakat nerede savaştıkları tam olarak belirli olmamakla birlikte Abbâs tarafından fethedilen kalelerin Niğde ve Tuvana bölgelerinde olduğundan hareketle savaşın bu civarlarda olduğu tahmin edilmektedir. Kral Theophilos, mağlup olunca gramerci Yohannes'i elçi olarak Halife Me'mûn'a göndermiş ve yüz bin dinar ödeyeceğini ayrıca yedi bin Müslüman esiri iade edeceğini, karşılığında Halife'nin zapt ettiği bütün kalelerin iade edilmesini istemiştir. Ayrıca beş yıllık bir mütareke yapılmasını teklif etmiştir. Fakat bu teklif Halife Me'mûn tarafından kabul edilmemiştir.¹⁹⁵

Bizans topraklarında geçen üç ayın ardından Me'mûn 216/831 senesi Şâban ayında Şam'a dönmüştür. Sonra Mısır'da ortaya çıkan Abdus el-Fihri liderliğindeki Kıpti¹⁹⁶ isyanını bastırmak için 216/832 senesi Muharrem ayında Mısır'a doğru yola çıkmıştır. Burada Türk komutanı Haydar b. Kâvûs el-Afşin'le birlikte onların mukavemetini kırmış, asilerin elebaşı Abdus'u idam ettirerek Mısır'da sükûneti sağlamıştır.¹⁹⁷

Dımeşk'e dönen Halife Bizans'a seferlerini devam ettirmiştir. Lü'lü¹⁹⁸ kalesine yürümüş, burada bir müddet kaldıktan sonra ardında Uceyf'i vekil bırakarak bölgeden ayrılmıştır. Me'mûn'un Lü'lü'den ayrılmasının ardından bölge halkı Uceyf'i kandırarak

¹⁹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/45-46; Tuvana bu günkü Klis-Hisar bölgeleridir. bk. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/187.

¹⁹³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 8/625; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/567.

¹⁹⁴ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/187.

¹⁹⁵ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/187.

¹⁹⁶ Kıbt kelimesi Greklerin Mısır ve Nil boyunun sakinleri için kullandıkları aigyptos kelimesinin kökünden gelip, Arap dilinde Gyptin kelimesinin karşılığıdır. Gypt Batı dillerinde egypt ve copt'un kökünü oluşturmaktadır. Kavram Mısır ve Nil sakinleri için kullanılırken Hristiyanlığın Mısır'a girmesiyle Kıptilerin dini olmasına karşılık son kullanımlarda Kıptilerle Hristiyanlık özdeşleşmiş ve Mısır'daki Hristiyan halk için kullanılmaya başlanmıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. DİA, "Kıptiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/424-426.

¹⁹⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/186-187.

¹⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/26.

onu esir almışlar ve bir müddet sonra kaleden uzaklaştırmışlardır. Bununla birlikte Kral Theophilos, Uceyf'i kuşatma altına almıştır. Haberi alan Halife, Uceyf'e yardım birliği göndermiştir. Fakat Theophilos yardım birliği gelmeden bölgeyi terk etmiştir. Dolayısıyla Lü'lü halkı Uceyf'ten eman dilemek zorunda kalmıştır.¹⁹⁹

Bundan sonra Bizans Kralı Theophilos, Abbâsî Halifesi Me'mûn'un girişimlerinden ve giderek ilerlemesinden endişe etmiş gibi görünmektedir ki bir kez daha Halife'ye mektupla barış teklifinde bulunmuştur. Fakat bu defa Halife Me'mûn'un ona karşı cevap olarak Kralı İslâm'ı, değilse cizye veya savaştan birisini kabul etmeye mecbur bırakmasının²⁰⁰ dönemin İmparatorlukların karşılıklı mukavemetini göstermesi açısından bazı ipuçları taşımaktadır. Ayrıca Halife'nin ele geçirdiği topraklara Müslüman ahaliyi yerleştirmesi ve kardeşi Mu'tasım'a ve oğlu Abbâs'a, Bağdat'ta kendisinin yerine bırakmış olduğu İshak b. İbrahim'e buldukları bölgelerden asker toplamaları hakkında

¹⁹⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/628 vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/570-571; ayrıca hadiseyle ilgili Yıldız'ın aktardığına göre: Lü'lü'e kalesinin kuşatılması sırasında Abbâsî ordusuna mağlup olan kral Theophilos'un kuvvetleri canları bağışlanmak şartıyla teslim olmuşlardır. Daha sonra kral Theophilos'un sulh anlaşması yapmak ve esirlerinin karşılıklı değiştirilmesi isteğiyle Halife Me'mûn'a yüz tutmuştur. Fakat halifeden ret cevabı almıştır. bk. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/188.

²⁰⁰ Konunun anlaşılması için Taberî'de aktarılan, Kral ile Halife arasındaki mektuplaşmayı burada kaynaktan aktarmayı uygun bulduk. Bizans Kralı Theophilos'un mektubunda Halife'ye hitaben: “Şüphesiz anlaşmazlığa düşen iki kişinin menfaat üzere bir araya gelmeleri, kendilerine zarar getiren bir durumun devamından daha iyidir. Elde edeceğin bir başarı ve şans başkasına bırakman sana yakışmaz. Zaten sen bu işi iyi bilirsin. Sana daha önce aramızdaki savaşı kaldırıp dostluk kurmak, ticari ilişkileri geliştirmek, esirleri değiştirmek, çevre ve yolların güvenliğini sağlamak için antlaşmaya çağırılan bir mektup yazmıştım.

Eğer barışa razı olmazsan, sana içki arkadaşılığı yapacak ve gururunu okşayacak güzel sözler söyleyecek değilim. (Şayet bu teklifi kabul etmezsen) Barış yollarını kapatır, sana savaş açar, süvari ve piyadelerle saldırırız. Savaşın sorumluluğu sana ait olur. Çünkü ben üzerine düşeni yaptım, barış için lazım olan girişimlerde bulundum, selamlar” şeklindeki mektubu üzerine Halife Me'mûn bu defa mektupta Krala nihai niyetini açıkça ortaya koymuş görünmektedir. Mektupta Krala hitaben:

“Beni barışa ve anlaşmaya çağırılan mektubunu aldım. Bu mektubunda yardım ve dayanışmaya çağırıyorsun, yer yer yumuşak ifadeler, yer yer de tehdit edici sözler kullanıyorsun. Sonra savaşın kaldırılmasını, esirlerin karşılıklı olarak değiştirilmesini ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi hakkında teklifte bulunuyorsun. Şayet, dostluk görüşmeleri ve fikir alışverişinden yarar ummamış ve sonucunun hayırlı olacağını düşünmemiş olsaydım, mektubuna cevap olarak cengâver ruhlu, korkusuz, yiğit askerleri taşıyan atlar gönderirdim. Bu askerler, kanunuzu akıtmakla Allah'a yaklaşırlardı. Onlar, sırf Allah'ın rızasına nail olabilmek için sizden görecekları sıkıntı ve şiddete aldırış etmezler. Sonra da onların yardımına yeni birlikler ve destek gönderirdim. Sizin askeriniz, bizim askerimiz şehadet şerbetini içmeye o kadar isteklidir. Bizimkiler için iki mutlu son vardır. Birisi şanlı zafer, diğeri güzel ölüm, yüce şehadet.

Ne var ki ben, önce seni ve halkını güzel nasihatle Tevhid'e ve doğru şeriatı kabule davet etmek istedim ki hüccet senin üzerine sabit olsun. Allah'ın emri üzerine yaptığım bu daveti reddedersen, zimmi statüsüne girerek fidyeye ödemeyi kabul et! Bunu da kabul etmezsen kendi ölüm fermanını vermiş olursun, fazla söze ve anlatıma ihtiyaç kalmaz. Selam hak yol üzerine olanlara olsun!” şeklinde cevap vermiştir. Mektupların metni için bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/629 vd; ayrıca Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 86 vd.

verdiği emirler²⁰¹ Me'mûn'un daha büyük çapta bir harekete hazırlandığını göstermektedir. Nitekim Kral Theophilos'a verdiği cevapta görüldüğü gibi bu hazırlıklar Halife'nin Bizans'a karşı kesin bir sonuca ulaşmak istediğinin delili mahiyetinde gösterilebilir.²⁰² Fakat Halife Me'mûn'un planları, 218/833 senesi Recep ayının 18'inde Tarsus civarında bulunan Bedendûn²⁰³ denilen yerde hastalanması ve ardından vefat etmesi²⁰⁴ üzerine yarıda kalmıştır. Halife'nin söz konusu başarıları, Bizans kralı Theophilos'un barış istemesine sebebiyet vermişse de ölümü, bu zaferlerin devamına engel olmuştur.²⁰⁵

Bütün bu aktarılan bilgilerden sonra toparlayacak olursak denilebilir ki Halife Me'mûn, iktidarı boyunca iç kargaşaları bastırma ve önleme hareketlerinin yanı sıra İslâm coğrafyasının dış sınırlarını da korumuş hatta genişletmeye çalışmıştır.²⁰⁶ Diğer yandan Me'mûn dönemi mezhepler açısından da oldukça hareketli bir dönem olmuştur.

Bilindiği üzere Abbâsîler hanedanı özellikle Halife Me'mûn döneminde siyasi ve fikri özgürlük farklı düşüncelerin oluşumunda önemli rol oynamıştır. İlâveten bu, fethedilen topraklarda var olan kültür ve inançlarının yeniden yeşermesine zemin hazırlamıştır. Öyle ki söz konusu farklılıklar doğrudan veya dolaylı yollardan İslâm kültürü ile kaynaşmaya yüz tutmuştur. Ayrıca İslâm düşüncesinin felsefi düşünce ya da varlığı sorgulayan akıl diyebileceğimiz olgu ile karşılaşması sonucu sorgulamaya ve nihayetinde her alanda farklı yorumlar ortaya atılmasına sebep olmuştur. Söz konusu farklılıklar itikadî konularda da hissedilmektedir. Nitekim adına nihâl²⁰⁷ ve mezhep²⁰⁸

²⁰¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 301 vd.

²⁰² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/188.

²⁰³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/361-362.

²⁰⁴ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 303 vd; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, thk. Esad Dağır, 3/416.

²⁰⁵ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 87.

²⁰⁶ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Avcı, "Abbasi Halifesi Me'mûn Döneminde (813-833) Bizans'la İlişkiler", çev. Casım Avcı Türkiye Diyanet Merkez Araştırmaları Merkezi (İSAM), Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına, Dünya Yayınları (Şubat 2008), 1-11.

²⁰⁷ Bu kavram için Şehristânî'nin tanımı esas alınmıştır. Buna göre kavram: "Kitap ehli olan din mensuplarının inanç ve düşüncelerine karşıt ve zıt olan düşünce ve gruplardır. Bunlar başta Arapların cahiliye devri inanışları, Sâbiiler, Felsefeciler ve Hintlilerin düşünce ve inançlarıdır. Selim fitrat, akıl ve saf zihin nihâl mensuplarının belirgin unsurlarıdır". bk. Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebi Bekir Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Basım y.y: Müessesetü'l-Halebî, ts.), 2/61.

²⁰⁸ Dinin ihtilafsız ve kesin olan esasları dışında itikadî, siyasi ve fihki konularda, dini delillerin kaynağı olarak kabul edilen metinlerde kesin bir delil bulunmaması, veyahut delil kabul edilen unsurların birden fazla veya delil olarak kabul edilecek unsurların dayandığı dini metinlerin yoruma açık yahut yorumlanması gerekli olması durumunda, akli zaruretler, dil özellikleri, nasslardaki işaret ve emareler ve örfün gereklerinden istifade edilmek suretiyle ortaya konulan farklı yorumlar, düşünceler ve anlayışlar mezhep olarak isimlendirilmektedir. Söz konusu ifade mezhep teriminin siyasi, itikadî ve

diyebileceğimiz gruplaşmalar söz konusu dönemde hiç olmadığı kadar farklı renklerle canlılığını sürdürmüştür.

İslâm âleminde Me'mûn'un hilafet dönemi seleflerinden farklı olarak ilmi faaliyetlere önem verildiği, özellikle tercüme faaliyetleriyle zenginlik kazandırılan felsefi ve kelâmî alanlarda münazaraların bolca yapıldığı bir dönemdir. Bu bağlamda Halife'nin sarayında gerçekleştirilen ilmi münazaralara İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinden gelen, seleften beri halk arasında dini otoritede belirli konuma sahip, farklı mezheplere müntesip âlimler dâhil olmuştur. Dolayısıyla bu noktadan hareketle münazaralarda fikirler ve düşüncenin çeşitliliğinden söz edilebilir.

Burada unutmamak gerekir ki her bir görüşün ve fikrin inanç boyutu olduğu gibi bir de siyasal boyutu vardır. Bundan dolayı meclislerde ortaya atılan görüşler etrafında farklı dini kümeleşmeler olduğu gibi siyasi boyutu olan gruplaşmaların olması da kaçınılmazdır. Buna binaen mezkûr dönemde siyasi ve itikadî grup veya mezhep diyebileceğimiz farklı düşünce etrafında hareketlenmeler görülmeye başlamıştır. Dönemde başlıca faaliyet gösteren Hâricîler, Şîa, Mürcie, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet olmak üzere daha gelişimini tamamlamamış olan bu ideolojilerin alt grupları dahil aşırı görüşlere sahip olup da İslâm âlimlerin in İslâm dışı olarak nitelendirdiği ve adına guluv dedikleri kabul görmeyen birçok gruplaşmanın da olduğu görülmektedir. Şimdi bu siyasal ve itikadî mezhepleri mezkûr dönemi de içine alarak ve o döneme kadarki teşekkülünü genel hatlarıyla ele almaya çalışacağız.

1.2. HÂRİCİLİK

İslâm'da, Müslümanlar içinde ayrışma veya gruplaşma hareketlerinde zaman itibariyle ilk mezhep olma hüviyetini kazanan Hâricî fırkasıdır.²⁰⁹ Muayyen anlamda Hâricîler, kendilerine has siyasi ve itikadî düşünce geliştirmiş, bu uğurda mücadele eden ve kendilerini; "Allah yolunda savaşıp, O'nun uğrunda canlarını ve mallarını satan yahut

fikhi yönlerini içine alan bir özellik göstermektedir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Mezhep Kavramı Üzerine", *Journal Of Islamic Research* 15/1-2 (2002), 304-308; ayrıca bk. İlyas Üzümlü, "Mezhep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/526-532.

²⁰⁹ Toplumun görüş birliği ile içlerinden seçtiği ve hak yoldan ayrılmayan imama (lidere) karşı ayaklanan her kişi hâricî ismiyle nitelenir. bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/114; söz konusu kavram üzerine bk. Anadolu İlahiyat Akademisi, "İslâm Tarihinde İlk Fitne", *YouTube* (12 Haziran 2021), 1:42:31-1:28:15.

feda eden” olarak niteledikleri bir gruptur. Bu özelliklerine karşı “Allah’ın da kendilerinden canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın aldığı kimseler” anlamında kendilerini Şurât²¹⁰ olarak niteleyen bir gruptur. İslâm Mezhepleri tarihçilerinin çoğunluğuna göre ilk ortaya çıkışı 36/657 senesine rastlamaktadır²¹¹ ki bu tarih, sahabenin çoğunun daha hayatta olduğu ve Hulefâ-yi Râşidîn’den Hz. Ali’nin Halifeliği dönemine denk gelmektedir.²¹²

Şurât’ın asıl gayesi İslâm’ı yaşamak, toplumda Allah’ın hükümlerinin herhangi bir te’vile ihtiyaç duyulmadan yerine getirilmesi ve idarede adaleti hâkim kılmaktır. Bunun ise ancak halifelik denen müessese ile mümkün olduğu fikrini taşımaktadırlar. Dolayısıyla görüşleri, söz konusu ilk dönemden beri süregelen belirgin iki unsura bağlanabilir. Bunlar tahkim ve imamet konularıdır.²¹³ Mezhebe göre hüküm ancak Allah’ındır, yani inançlarının temel propagandası “*lâ hükme illâ lillâh*”dır.²¹⁴ Buna göre onların görüşleri Kur’ân’ın te’vile ihtiyacı olmadığı yöndedir.²¹⁵

Başlıca görüşleri tahkim ve imamet konusu olmasının yanı sıra itikadî olarak ameli imandan saymaları onların tekfir davranışına daha meyilli olduklarını göstermektedir. “*Emr bi’l-ma’rûf nehyi ‘ani’l-münker*” ilkesiyle kendilerinden olmayanları Müslüman saymadıkları da bilinmektedir.²¹⁶ Hâricîlere mensup kişilerin bazı katı tutumlarından dolayı onların dinin aslından uzaklaşmalarına sebep olduğu görülmektedir.²¹⁷ Bu yönüyle Hâricîliğin bazı görüşlerinde, dinin asıl amaçlarından biri olan toplumun birlik ve

²¹⁰ “Şüphesiz Allah, mü’minlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır. Artık, onlar Allah yolunda savaşsınlar, öldürsünler ve ölsünler” bk. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) “Kur’ân-i Kerîm” (Erişim 1 Mayıs 2020), et-Tevbe 9/111.

²¹¹ Hâricîlerin doğuşu hakkında geniş bilgi için bk. Şehristânî *el-Milel ve’n-nihal*, 1/114 vd; Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Ebû Zehra, *İslâm’da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sibgatullah Kaya (Ankara: Anka Yayıncılık, ts), 65-66; Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 108-116; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi*, 85-87.

²¹² Söz konusu fırka Hâricî dışında Mârîka, Muhakkime-i Ülä ve Harûriyye gibi isimlerle tanınmaktadır. bk. Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 82-85.

²¹³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi*, 92.

²¹⁴ Söz konusu mezhebin sloganı hakkında detaylı bilgi için bk. Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1978), 250-255.

²¹⁵ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi*, 91 vd.

²¹⁶ Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfü’l-musallîn*, tsh. Helmut Ritter (Almanya: Daru Faraiz Şetaiz, 1400/1980), 88.

²¹⁷ Bk. Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 186 vd.

beraberlik, kardeşlik gibi temel unsurlarını yok eden²¹⁸ asabiyet veya kabilecilik gibi Cahiliye Dönemi geleneklerinin tesirleri hissedilmektedir.²¹⁹

Hâricîlik, zaman içinde donuk fikir ve düşüncelerinden dolayı birçok kırılmalarla farklılığa ve kendi içinde birçok fırkalara bölünmüştür. Mezhebin büyük fırkaları el-Muhakkime-i Ūlâ, Ezârîka, Necedât, Acârîde, Beyhesiyye, Seâlibe ve İbâziyye olup bu fırkalar da kendi içinde küçük alt gruplara bölünmüştür.²²⁰ Bazıları çok kısa ömürlü olmuş ve İbâziyye fırkası hariç hepsi tarihin sayfalarında kalmıştır.²²¹ Söz konusu fırkaların doğuşu ve görüşleri uzun uzadıya ele almak konumuz dışında olduğundan, üzerinde durulan dönem kapsamında yeri geldikçe zikredilecektir.

Temel ortak görüşlerinden olan, Sünnete aykırı uygulamalarında devlet başkanına isyanı meşru bir hak kabul eden Hâricîler,²²² Emevî hanedanı döneminde iktidara karşı birçok ayaklanmada bulunmuşlardır. Bu isyanlar, Emevî halifeleri tarafından sert bir şekilde bastırılmış ve topluluk takibata uğramıştır. Bütün bunlar devam ederken mezhebin yayılmaya ve bir yandan da düşünce sistemini kurmaya devam ettiği görülmektedir.²²³ En büyük taraftar kitlesi Doğu Arabistan halkı ve Kuzey Afrika Berberîlerinden oluşan İbâziyye fırkası Emevîlerin son dönemlerinde ve Abbâsîlerin ilk dönemlerinde yeşermiştir. Ardından Horasan bölgesinde kendine destek bulmuştur.²²⁴

1.2.1. İbâzîler

Hâricîler arasında ılımlı tutuma sahip olan tek fırka olması hasebiyle İbâziyye, İslâm âleminde bazı bölgelere yayılmış ve günümüze kadar varlığını sürdürmeyi başarmış

²¹⁸ Halil İbrahim Bulut, “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricîlik ve Günümüze Yansımaları”, *Usul İslâm Araştırmaları Dergisi* 11/11 (Ocak 2009), 51.

²¹⁹ Hâricîlerin ortaya çıkışında kabile asabiyeti hakkında bilgi için bk. Murat Ergin, *Siyasi ve İtikâdi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 87 vd.

²²⁰ Hâricîlerin fırkaları hakkında geniş bilgi için bk. Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebi Bekir Ahmed Şehristânî, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 114 vd.

²²¹ Söz konusu mezhebin fırkalara ayrılışı hakkında detaylı bilgi için bk. Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepler Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, 1972), 74-82.

²²² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 116.

²²³ Hâricîlerin Emevî hanedanı dönemindeki hareketleri hakkında bk. Adnan Demircan, *Hâricîler'in Siyasi Faaliyetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1993), 85 vd.

²²⁴ Farhad Daftary, “Emeviler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, çev. Mehmet Atalan, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2016), 142.

bir mezheptir. İbâziyye'nin, okunuşu meselesi²²⁵ farklılık arz etmekle birlikte ismini kurucusu Abdullah b. İbâz el-Mürri et-Temimi'ye nispetle aldığı rivayet edilmektedir.²²⁶ İbâziyye'nin daha çok Basra, Yemen ve Hadramevt, Umman ve Kuzey Afrika gibi bölgelerde faaliyetleri olduğu görülmektedir. Şimdi bu bölgelerdeki fırka faaliyetlerine kısaca değinmek istiyoruz.

Basra İbâzîliği'nin teşekkülü sürecinde Emevî hanedanından Yezîd b. Muâviye döneminde Yezîd'e karşı halifelik iddiasında bulunan Abdullah b. Zübeyr'e yardım amacıyla katılan ancak onunla görüş ayrılığına düşen dönemin Hâricî lideri Nafi' b. Ezrak'tan ayrılıp sonrasında Basra'ya gelen Hâricîler arasında yer alan Abdullah b. Saffar ve Abdullah b. İbâz, Ebû Bilal Mirdas b. Udeyye et-Temimî gibi şahsiyetlerin önemli rollerinin olduğu aktarılır.²²⁷ Fırkayı diğer Hâricî firkalardan ayıran temel özellik görüşleridir.²²⁸ İbâziye fırkasının Abdullah b. İbâz'ın reisliğinde Ahnef b. Kays ve Câbir b. Zeyd çizgisini takip ederek Emevî iktidarı ile barış içinde olduğu görülmektedir. Hatta Abdülmelik b. Mervân döneminde İbn İbâz'ın Halife Abdülmelik b. Mervân'a tavsiye niteliğinde ve İbâzî esaslarının kısa açıklaması niteliğinde bir mektup yazdığı bilinmektedir.²²⁹ Onun döneminde fırka *Cemaatü'l-müslimîn* adıyla sessizliğini korumuştur. Siyasi ve sosyal çalkantılara karşı İbn İbâz'ın ılımlı görüşleri etrafında toplanan mensuplarınca kitman (gizlenme) dönemi denilmiştir.²³⁰ Abdülmelik b. Mervân'ın ölümünden sonra Yezîd b. Abdülmelik'in hilafetinde sert tutuma ve takibata uğrayan İbâzîler, artık iktidar ile iyi geçinmekten vazgeçmiş hatta ihtilal hükümeti denilebilecek bir teşkilat oluşturup, buradan çeşitli bölgelere propagandacı göndermeye

²²⁵ Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 82-83.

²²⁶ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 5-162; Abdülaziz b. Muhammed b. Ali Abdü'l-Lâtîf, *el-İbâziyyetü ve hel hum Havaric*, (Tebük: Vüzera'atü'l-'Alâm, 1412/1991), 1-16; İbâzîler, Ebü's-Şa'sâ lakaplı imam Câbir b. Zeyd'i kendi liderleri olarak görmektedirler. Bk. Orhan Ateş, "Muhâlif Fırak Kaynaklarında İbâziyye", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/7 (Ocak 2017), 21.

²²⁷ Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 83 vd; Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 167-168.

²²⁸ Ebû Zehra, *İslâm'da İtikâdi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, 82; Ergin, *Siyasi ve İtikâdi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyyetinin Rolü*, 112-113.

²²⁹ Söz konusu mektubun metni için bk. Ebü'l-Fazl Ebü'l-Kâsım Muhammed b. İbrâhîm el-Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-müntekât*, tsh. Ahmed b. Suûd es-Siyabî (London: Darü'l-Hikme, 1435/2014), 175 vd.

²³⁰ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 189; Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 168.

başlanmıştır.²³¹ Bu yayılma faaliyetinin zaman içerisinde İbâziyye'den Ebû Ubeyde²³² ve “hameletü'l-ilm”, “nakaletü'l-ilm” isimleriyle bilinen birçok dâiler aracılığıyla gerçekleştirildiği görülmektedir. İbâziyye söz konusu dâiler aracılığıyla Mağrib, Yemen, Hadramevt, Umman ve Horasan gibi birçok bölgelere yayılmış ve kendine taraftar toplamış, çeşitli yerlerde irili ufaklı isyanların patlak vermesine sebep olmuştur.²³³

Abbâsîler döneminin İbâziyye haricinde Hâricî fırkaları açısından pek parlak olduğu söylenemez. Bu dönemde ciddi olmasa da Hâricî gruplar bazı bölgelerde isyana teşebbüs etmişlerdir. Fakat bu hareketler devleti tehdit edecek derecede olmamıştır. Bununla birlikte İbâzi hareketinin Halife Mansûr (136-158/754-775) ve Halife Mehdî (158-169/775-785) dönemlerinde himaye edildiği hatta Mansûr'un hilafetinde Basra İbâziyye'sinin önde gelen ismi Hâcib et-Tâî'nin iktidar ile barış içinde olduğu görülmektedir.²³⁴ Üstelik bu dönemde Basra, İbâziyye'nin eğitim ve kültür merkezi konumunda olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla dönemde iktidarlar ile karşı karşıya gelmekten sakınan Hâricîlerin İbâziyye kolu, daha sonra Kuzey Afrika, Tahert'de 166/777 senesinde Rüstemîler Devleti'ni kurmaya muvaffak olmuştur.²³⁵ İbâzîler, Basra'daki faaliyetlerini gizli yürüttüklerinden (takiyye) dolayı mevcut iktidarın dikkatlerinden uzak durmayı başarmış gibi görünmektedir. Bu sebepten dolayı durumları hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir. Fakat devletin içinde bir devlet niteliğini taşıyan söz konusu fırkanın Me'mûn döneminde de sessizliğini koruyup varlığını devam ettirdiğini söyleyebiliriz.

Bir diğer İbâzîlerin yayıldığı bölge ise Hicaz, Yemen Hadramevt bölgeleridir. Bu bölgelerde İbâzîliğin yayılışı kesin olmamakla birlikte II. Mervân'a karşı muhalefet yapmaya davet eden Ebû Hamza eş-Şari'nin 128/746 senesinde Hadramevt ileri gelenlerinden Abdullah b. Yahyâ el-Kindî ile karşılaşmasıyla başladığı tahmin edilmektedir.²³⁶ Ardından Hadramevt halkı Tâlibu'l-hak unvanıyla Abdullah b. Yahyâ'ya

²³¹ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 189 vd; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi*, 101-102.

²³² Bk. Harun Yıldız, “Ebû Ubeyde, Müslim b. Ebû Kerîme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), 1/377-378.

²³³ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 190.

²³⁴ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 89-90.

²³⁵ Bulut, “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları”, 46.

²³⁶ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 91 vd; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi*, 102.

bey'at etmiştir. Kısa sürede gelişme kat ederek Yemen, San'a, Mekke ve Medine'ye kadar ulaşan Ebû Hamza önderliğindeki İbâzîler, 130/748 senesinde Vâdilkurâ denen yerde II. Mervân'ın askerleri tarafından yenilgiye uğramış ve birçok İbâziyye mensubu öldürülmüştür. Bundan sonra Yemen bölgesine ilerleyen II. Mervân'ın kumandanı İbn Atiyye tarafından Yemen İbâzîlerinin liderleri Abdullah b. Yahyâ el-Kindi ile birçok müntesibi katledilmiştir. Bundan kurtulabilenler Umman'a kaçmıştır. Hadisenin ardından Hadramevt'te İbâziyye'nin dağılmış olduğu aktarılmakla birlikte VI/XII. asra kadar Yemen'de varlığını devam ettirdiği rivayet edilmektedir.

Dolayısıyla Umman İbâzîliği, Hadramevt'teki bozgun hadisesinden kurtulup buraya ulaşmayı başaran İbâzî mensuplarıyla başlamış olup Mirdas b. Udeyye'nin bölge halkı üzerindeki faaliyetlerinin yanı sıra dâilerin bölgede İbâzîliği kökleştirdiği anlaşılmaktadır.²³⁷ Kaynaklarda Abbâsî hanedanının ilk Halifesi Ebû'l-Abbas es-Seffâh (133-137/750-754) döneminde ve kardeşi Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bölgeye tayin ettiği valisi zamanında Umman'da İbâzîlere yumuşak davranıldığı bilgileri yer almaktadır. Fakat İbâzîlerin 133/750 yılında Umman'da gerçekleştirdikleri isyandan sonra Cülendâ b. Mes'ûd'un imametini ilan etmesiyle²³⁸ Abbâsî iktidarıyla ilişkilerinin bozulduğu görülmektedir. Durum böyle iken İbâzî imamı Cülendâ b. Mes'ûd 134/751 senesinde Abbâsî komutanı Hamza b. Huzeyme tarafından öldürülmüştür. Bundan sonra 177/794 yılına kadar gizli hareket eden İbâzîlerin, Mûsâ b. Ebû Câbir (181/797) başkanlığında bölgeyi tekrar ele geçirdiği ve Muhammed b. Abdullah b. Ebû Affân'ı imam seçerek tekrardan faaliyete geçtikleri görülmektedir. Ardından el-Vâris b. Ka'b el-Harusi'yi, onun vefatından sonra 192/808 tarihinde Gassân b. Abdullah el-Yahmedi el-Ezdi'yi imamete seçmişlerdir. Onun imameti 192-207/808-823 zamanında Umman bölgesi İbâzî davetinin merkezi konumuna gelmiştir. Hatta Basra Meşâyihî burada toplanmıştır.²³⁹

Buna göre Me'mûn'un hilafeti Umman bölgesinde faaliyette olan Umman İbâziye'si Gassân b. Abdullah el-Yahmedi el-Ezdi'nin İmameti (192-207/808-823)

²³⁷ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 95.

²³⁸ Ebû Muhammed Nûreddîn Abdullâh b. Hamîd (Humejd) b. Sellûm es-Sâlimî, *Tuhfetü'l-a'yân bi-sîreti ehli 'Umân* (Kahire: Matbaâtü's-Şebâb, 1350), 1/85 vd; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi*, 102.

²³⁹ Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 95 vd.

dönemine denk gelmektedir. Dolayısıyla bu yıllarda Umman, İbâziyye'nin davet merkezi olmuş ve Basra Meşâyihî'nin uğrak merkezi olarak hem iktidardan uzak kalmışlar hem de dönemin ilmi ve fikri faaliyetlerinden istifade etmişlerdir. Nitekim ileriki dönemde 227/841 yılından itibaren 273/886 yılına kadar Hadramevt bölgesi de tamamen Umman'a bağlı kalmıştır.²⁴⁰ Bütün bu bilgilere göre dikkat edilirse bölgede Abbâsîlerin hâkimiyeti devam etmesine rağmen İbâzîler kendi içlerinde imamlarını seçmiş kendi inançlarını sürdürmüş görünmektedir.

Umman bugüne kadar İbâzîlerin yaşadığı topraklar olup II/VIII. yüzyılın ortalarından bu yana yaklaşık altmışın üzerinde imamın yenilediği söylenmektedir. Bununla birlikte on sekizinci yüzyıldan itibaren İbâzî sultanının hakimiyetiyle İbâzî kabilelerin liderleri tarafından seçilen dini ve siyasî yetkileri haiz imamın Umman'da siyasi ve dini tarihin odak noktası haline geldiği görülmektedir.²⁴¹

İbâzîlerin yayıldığı bir başka bölge ise Kuzey Afrika ve Mağrip bölgeleridir. Bu bölgelere nispetle Kuzey Afrika ve Mağrip İbâzîliği ilk olarak II/VII. yüzyılda Selâme b. Saîd (Selme b. Sa'd)'ın²⁴² propaganda faaliyetleriyle başlamıştır. Ardından Trablus bölgesinde 140/757 yıllarında buranın sakinleri olan Berberîlerin, Ebû Ubeyde'nin dâilerinden, Ebü'l-Hattâb'ı İmam seçerek etrafında toplanmalarıyla başlamıştır denilebilir. Ebü'l-Hattâb imametinde Batı Trablus, Nefzave, Verfecume Berberî kabileleriyle o zaman Sufriyye'nin elinde bulunan Kayravan şehrini 140/758 yılında ele geçirmişlerdir. Böylece Trablus (Günümüzdeki Libya) bölgesi tamamen İbâzîlerin eline geçmiştir.²⁴³

Ebü'l-Hattâb buraya vali olarak İran asıllı Abdurrahman b. Rüstem'i atamıştır. Halife Mansûr'un halifeliğine denk gelen bu faaliyetler, sonunda Halife'nin İfrîkiye valisi Muhammed b. el-Eş'as'ı üzerlerine göndermesi ve bunun sonucunda Ebü'l-Hattâb ve birçok İbâziyye Berberîlerinin öldürülmeleriyle sonuçlanmıştır. Trablusgarb'da 154/770 yılında Hâtim Ya'kub b. Habîb liderliğinde başlatılan bir başka isyanda İbâzîler,

²⁴⁰ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 95-97.

²⁴¹ Uman İbâzî hareketi hakkında detaylı bilgi için bk. Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 95-98; Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 192.

²⁴² Selame b. Said (Selme b. Sa'd) aslen Magripli olup Ebû Ubeyde'nin dailerinden hameletü'l-'ilm ashabından idi. bk. Ebü'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdülvâhid eş-Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, thk. Ahmed b. Suûd es-Siyabî, (Umman: Vizaratü't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sakafe, 1412/1992), 1/90-91.

²⁴³ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 193.

Kayravan ve Tubne şehirlerine hâkim olmuşlarsa da 156/772 senesinde Halife tarafından gönderilen Yezîd b. Hâtim tarafından isyan bastırılarak şehirler tekrar geri alınmıştır. Hâtim Ya'kub b. Habîb ve birçok İbâziyye müntesibi öldürülmüştür. Görüldüğü gibi Halife Mansûr bu dönemde bölge İbâzîlerine karşı tutumunu sertleştirmiş görünmektedir.

Fakat Ebü'l-Hattâb ile Muhammed b. el-Eş'as'ın karşılaşmasında mağlup olan tarafta bulunan ve Tahert'e (Günümüzde Cezayir'in batısı) kaçıp kurtulan Abdurrahman b. Rüstem'in 160-161/776-777 yıllarında Berberîler tarafından imamlığa seçilmesi Rüstemîler Devleti'nin temelini atılması olup²⁴⁴ bununla birlikte bütün Kuzey Afrika bölgeleri İbâziyye cemaatinin Tahert İmameti etrafında toplanmasını beraberinde getirmiştir. İbn Rüstem'in imameti döneminde Kuzey Afrika İbâzîliği sükûnete kavuşmuş ve faaliyetlerine devam etmiştir.²⁴⁵

İbn Rüstem'den sonra Halife Me'mûn'un iktidarı dönemine denk gelen oğlu Abdülvehhâb b. Rüstem (168-208/784-823-24) imamlığa seçilmiş aynı zamanda bu seçimde Abdülvehhâb b. Rüstem'in imametine karşı çıkan Ebû Kudâme Yezîd b. Fendin liderliğinde Nükkârîler olarak zuhur edecek olan bir başka İbâzî grubun temelleri atılmıştır. Abdülvehhâb b. Rüstem'in imameti, bölgede Ağlebî Devleti'nin (184-297/800-909)²⁴⁶ yeni kurulduğu dönemdedir. Dolayısıyla 196/811 yılında Abdülvehhâb b. Rüstem, Ağlebî Devleti'nin kurucusu ve lideri olan Ebü'l-Abbâs Abdullah b. İbrahim b. el-Ağleb et-Temimi'yi kendisiyle sulh yapmaya mecbur bırakmıştır. Fakat bir süre sonra Berberî kabilelerinin kendi aralarında anlaşmazlığa düşmesi dışarıdan da Nükkârîler, Halefiye ve diğer grupların kışkırtmaları sonucunda Rüstemîlerin imameti iç kargaşalar nedeniyle ve 225/839 yılında Ağlebîlerle aralarında olan çatışmaların tekrar baş göstermesiyle Rüstemîlerin yavaş yavaş gerilemeye geçtiği görülmektedir.²⁴⁷ Dolayısıyla Abdülvehhâb b. Rüstem'in imamlığında İbâzîler, Me'mûn ile ciddi sorunlar yaşanmadan varlığını sürdürmüş, 225/839 yılındaki çöküşüne kadar geniş bir alana yayılarak sükûnet

²⁴⁴ Bk. Nadir Özkuyumcu, "Rüstemîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/295-296.

²⁴⁵ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 98-99.

²⁴⁶ Bk. Abdülkerim Özaydın, "Ağlebîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/475-478.

²⁴⁷ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 99-102.

içinde geçirmiş görünmektedir. Zira kaynaklarda iktidarla ilişkilerinden mevzubahis edilmemiştir.

Sonuç olarak baktığımızda Hâricîlerin Ezârîka, Beyhesiyye, Necedât gibi kısa süre içinde bütünlüğünü kaybeden kollarına nazaran İbâzîyye kolu, görüşleri itibariyle varlıklarını uzun zamanlar devam ettirmiş günümüze kadar gelmiştir. Nitekim onların uyguladıkları takiyye prensibi ve bazı konularda mutedil yolu takip etmeleri onları yaşadığı dönemlerdeki ve coğrafyasındaki iktidarla karşı karşıya gelmekten kurtarmış ve gizlice varlıklarını sürdürme şansı vermiş gibi görünmektedir. Bununla birlikte takiyye prensiplerinden dolayı onları tarihi seyir içerisinde takip etmek zorlaşmaktadır.

1.3. ŞÎA

Şîa'nın mezhep olarak ortaya çıkışı İslâm Mezhepleri Tarihi açısından tartışma içeren konularından biridir.²⁴⁸ Şîa'nın zuhuru ile ilgili hem Şîî alimler hem de diğer İslâm mezhepleri alimleri tarafından olmak üzere başlıca iki farklı tarikten muhtelif iddialar ortaya atılmıştır.

Şîî müelliflerden, mezhebin ilk tezahürünü Asr-ı Saâdet'e dayandıranlar olmakla birlikte, Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonrasına götürenler de olmuştur. Bununla birlikte onlara göre Şîî anlayışının merkezinde, Ali b. Ebî Tâlib'in Hz. Muhammed'den hemen sonra nass ve tayinle halife olduğu fikri yatmaktadır. Ayrıca imamet meselesi mezhebe göre doğrudan inanç meselesidir.²⁴⁹

Diğer taraftan Şîa'nın ortaya çıkışı hakkında diğer İslâm tarihçilerin rivayetlerinde muhtelif bilgiler mevcuttur. Muhammed Ebû Zehra gibi bazı tarihçilere göre mezhep ilk olarak Hz. Osman'ın hilafetinde Mısır bölgelerinde, daha sonra Hz. Ali'nin halifeliği döneminde ise Irak'a yayılmış ve bu bölgeyi merkez edinerek gelişmiştir.²⁵⁰

²⁴⁸ Şîa görüşleri ve kolları için bk. Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 35-46.

²⁴⁹ Hasan Onat, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (Ocak 1997), 81-82.

²⁵⁰ Ebû Zehra, *İslâm'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, 43; Konu hakkında çağdaş Mezhepler Tarihçisi Onat tarafından Şîî nitelikli ilk farklılaşmanın birinci hicri asırda, Muhammed b. Hanefiyye'nin etrafındaki spekülasyonlarla birlikte ortaya çıkmaya başladığı tespit edilmiştir. bk. Onat, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)", 79-117.

İki tarikin de Şîa tanımında hemen hemen birbirine yakın tarif yaptıkları dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Şîa terim anlamıyla Ali b. Ebî Tâlib'in, Hz. Peygamber'den sonra nass ve tayinle imam olduğuna inanan, imametın insanlığın sonuna dek, Ali'nin soyunda devam edeceğini ileri süren, bu imamların masum olduklarını iddia eden toplulukların müşterek adı olduğudur.²⁵¹ Bunun yanında Şîa mezhebi, Arap coğrafyasında zuhur etmiş olmasına rağmen İslam'ın Sâsânî topraklarına yayılmasıyla birlikte Şîî düşünce İranlıları celbetmiştir. Buna binaen zamanla onlar tarafından mezkûr düşünce bazı değişikliklere uğramıştır.²⁵² Dolayısıyla Şîa, İslâm unsurlarının Fars din ve kültürüyle etkileşim içerisine giren bir mezhep hüviyetini taşımaktadır. İnanç esasları buna göre şekillenen Şîa mezhebi Zeydiyye, İmâmiyye ve İsmâiliyye olarak fırkalara ayrılmakta olup bu fırkaların bir de alt kolları mevcuttur, bunun dışında bir de Gulât fırkaları vardır. Şîa fırkaların bir kısmı usul konularında Mu'tezile'ye yaklaşırken bir kısmı Ehl-i Sünnet'e, bazıları da teşbihe yönelmişlerdir.²⁵³

Bu genel bilginin ardından konumuza dönecek olursak bundan sonra ele aldığımız II/IX. asrı içinde Me'mûn dönemindeki Şîî hareketleridir. Bu dönemde Şîa mezhebinin daha teşekkül süreci içerisinde olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla Şîa mezhebinin tali kolları da daha o dönemde tam olarak teşekkülünü tamamlamamıştır. Bundan dolayı burada Şîa mezhebi ile ilgili aktaracaklarımız İmâmiyye fırkasının sekizinci İmamı olan İmam Rızâ dönemine kadarki süreci kapsamaktadır.

Abbâsîler dönemine Alioğulları²⁵⁴ için işler beklenildiği kadar iyi gitmemiştir. Ehl-i Beyt taraftarları yardımıyla iktidara gelen Abbâsîler, Alioğullarını iktidara yaklaştırmak istememişlerdir. Bu yüzden iktidarları zamanında hanedandan bazı halifeler onlara karşı baskı uygulamaya başlamıştır. Bunun neticesinde Emevîler döneminden beri devam eden söz konusu faaliyetler sonucu Alioğulları taraftarları coğrafyanın çeşitli bölgelerinde devlet kurma teşebbüsü ile iktidara karşı bazı ayaklanmalar gerçekleştirmiştir. Bu

²⁵¹ Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)", 81.

²⁵² Fatih Topaloğlu, "Şîa'nın İran Kültüründen Etkilendiği Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/3 (Eylül-Aralık 2011), 42-43.

²⁵³ Bk. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 141.

²⁵⁴ Tezin konusunu oluşturan Şîa mezhebi ele aldığımız dönem itibarıyla henüz teşekkülünü tamamlamış veya sistematik bir inanç sistemi geliştirmemiştir. Ayrıca söz konusu dönemde bu gruplar için şîa kavramının kullanımı yaygın olmadığı için çalışmamızda bu kavram yerine İslam Tarihçilerinin tercih ettiği Alioğulları kavramının kullanımı uygun görülmüştür.

ayaklanmaların bazıları başarısızlıkla sonuçlanmışsa da bir kısmı başarıya ulaşmış, devletin içinde bağımsız devlet kurmayı başarmışlardır.

1.3.1. Zeydiyye

Yukarıda bahsettiğimiz teşebbüslerin en bariz örneği Şîa'nın alt kollarından biri olan, 122/740 yılında Emevî hanedanına karşı ayaklanmasından sonra siyasi olarak zuhur eden ve ismi Zeyd b. Ali'ye nispetle Zeydiyye²⁵⁵ olarak adlandırılan fırkadır. İlaveten Zeydiyye'de olan Kasım er-Ressî tarafından 246/860 yıllarında itikadî bir mezhep hüviyetini kazanması ve kendi kelâmî sistemini oluşturması²⁵⁶ göz önünde bulundurulduğunda bu mezhebin Me'mûn döneminde çeşitli bölgelerde faaliyette olduğu görülecektir.

Şimdi bu fırkayı tarihi seyri içinde ele almaya çalışacağız. Zeyd b. Ali ile başlayan bağımsızlık ve baskıdan kurtulma arzusu²⁵⁷ Hâdî-İlelhak (169-170/785-786) döneminde gerçekleşen Hüseyin b. Ali isyanı ile devam etmiştir. Tarihe Fah savaşı (169-170/786)²⁵⁸ olarak geçmiş bu savaştan Hz. Ali evladından tarihte büyük rol alacak iki kişi yani Yahyâ b. Abdullah ve İdrîs b. Abdullah kurtulmayı başarmışlardır.²⁵⁹ Bu noktadan hareketle Alioğullarının Hasenî kolunun varlığını sürdürme ve büyük taraftar toplama yolundaki çabaları başlamıştır.

Kuzey Afrika'ya giden İdrîs b. Abdullah bu bölgede İdrîsîler (173-375/789-985)²⁶⁰ adı altında devletin temelini atacaktır. İdrîsîler devleti Ehl-i Beyt ve taraftarları tarafından

²⁵⁵ Bk. Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/313-316; ayrıca Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/328 vd.

²⁵⁶ Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Ocak 2015), 95.

²⁵⁷ Fah savaşının zuhurunun zahirî sebeplerinden birisi de Ehl-i Beyt'ten Hasan b. Muhammed'in farklı şekilde cezalandırılarak küçük düşürülmesi olduğu söylenmektedir. bk. Mithat Eser, *Abbasilerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 73, 107-108.

²⁵⁸ Bk. Ethem Ruhi Fırlı, "Fah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/73-74.

²⁵⁹ Geniş bilgi için bk. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/12, 5/312 vd; ayrıca geniş bilgi için bk. İsa Doğan, *Ali Evladı İçin Silaha Sarılan İlk Furka Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Samsun: Kardeş Matbaası, 1996), 23-65; bazı kaynaklarda mezkûr hadisede Yahyâ ve İdrîs b. Abdullah'la birlikte İbrahim b. İsmail Tabâtabâ ve Abdullah b. Hasan el-Eftas'ın da beraber kurtulduğundan bahsedilir. bk. Ahmed b. Sehl er-Râzî, *Ahbaru Fah ve haberu Yahyâ b. Abdillâh ve ahihi İdris b. Abdillâh (İntişârü'l-hareketi'z-Zeydiyye fi'l-Yemen ve'd-Deylem)*, thk. Mahir Cerrar (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 1995), 156.

²⁶⁰ Bk. Muhammed Razûk, "İdrîsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/495-497.

ilk Ehl-i Beyt devleti olma özelliğine sahiptir. Nitekim 172/788 yılında İdrîs b. Abdullah (172-177/788-793) görüşleri ve fikirleriyle Berberîleri kendi etkisi altına almış, aynı zamanda ilk büyük Fas krallığının temelini atmıştır. Bunun yanında İdrîsîler devleti Abbâsîlerden ayrılan Mağrip'teki ilk Müslüman devletidir. Hârûnürreşîd zamanında Halife, İdrîsîler devletinin büyümesi ve güçlenmesiyle iktidarına engel olmasından çekinip bu devleti ortadan kaldırmak için İdrîs b. Abdullah'ı 177/793 yılında zehirletmiştir. Fakat İdrîs öldükten sonra yerine oğlu İdrîs b. İdrîs (188-213/803-828), hükümdar seçilmiştir.²⁶¹ Bu defa yine Hârûnürreşîd, 188/803 yılında hükümdar seçilen II. İdrîs'i de İbrahim b. Ağleb'le ortadan kaldırtmak istemiştir fakat isteği İbrahim tarafından kabul görmemiştir. Dahası bu dönemde söz sahibi olan İbrahim b. Ağleb bağımsızlığını ilan etmiş, Ağlebîler (184/800)²⁶² devletini kurmuştur. Böylece Ağlebîler, coğrafya olarak İdrîsîlerle Hârûnürreşîd arasında tampon bölge oluşturmuşlardır. II. İdrîs, hâkimiyetinde uluslararası kültür ve alışveriş merkezi olacak olan Fas²⁶³ şehrini kurdurmuş, hâkimiyetini geliştirmiştir. II. İdrîs'in 208/823 yılında vefat etmesinden sonra yerine oğlu Muhammed b. İdrîs (213-220/828-835) geçmiştir. Muhammed b. İdrîs'in hâkimiyetinde devlet, kardeşler arasında paylaşılmaya başlanmış böylelikle İdrîsîler devletinin Muhammed b. İdrîs'in 220/835 yılındaki ölümüne kadar iç kargaşalara sahne olmuştur.²⁶⁴

Dolayısıyla Zeydiyye mensubu olan İdrîsîler, Hârûnürreşîd'in ölümünden sonra Me'mûn döneminin başlarında sükûnetini korumuş gibi görünmektedir. Muhammed b. İdrîs'le başlayan çöküş bir yana Me'mûn, hilafetinde Ali evladına babasından daha iyi davranmıştır. Nitekim Me'mûn'un Hilafetinin ilk on yılı II. İdrîs'in, diğer on senesi ise İdrîs'in oğlu Muhammed'in hükümdarlığına denk gelmektedir. Özellikle Muhammed'in hâkimiyetinin sonlarına İdrîsîlerin görkemli döneminden inişe geçtiği dönemler olduğu

²⁶¹ Mezkûr konu hakkında diğer bir kaynakta; İdrîs b. Abdullah'ın ölümü üzerine yerine bir süreliğine mevâlîsi Reşîd'in geçtiği aktarılır. Reşîd'in de zehirlenerek öldürülmesinin ardından Ebû Hâlid Yezid'in tahta geçtiği aktarılır. Daha sonra 188/803 yılında İdrîs b. İdrîs'in hükümdarlığa çıkarılmasından bahsedilir. II. İdrîs'in bu sırada on bir yaşında olduğu kaydı geçmektedir. bk. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 5/313.

²⁶² Bk. Özeydin, "Ağlebîler", 1/475-478.

²⁶³ Günümüzde bu yer Endülüslülerin mahallesi olan, Fas akarsuyunun sağ kıyılarını oluşturan çalılıklarla kaplı bir yöredir. II. İdrîs 193/808 Rebûlevvel ayının 1'inde bu bölgeye gelmiştir. Ardından burada altı kapılı bir sur ve cami inşa ettirmiştir, daha sonra bu yapıtları daha da çoğaltarak burada bir başkent oluşturduğu aktarılmaktadır. bk. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 5/315.

²⁶⁴ Mehmet Azimli, "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet; İdrîsîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2003), 5-8.

düşünüldüğünde İdrîsîlerin iç kargaşalardan dolayı Devletle aralarında ciddi sorunların zuhur etmediği görülecektir.

Bununla birlikte İdrîsîler müstakil bir yönetimle tarih sahnesine çıkarken diğer bölgelerde de Şîî mensuplarının Me'mûn döneminde iktidara karşı küçüklü büyüklü bazı zıtlaşmaların devam ettiği görünmektedir. Bunlardan birisi yine fırka olarak Zeydiyye'ye mensup, İbn Tabâtabâ olarak bilinen Muhammed b. İbrahim'in adına 200/815 yılında Kûfe'de başlatılan isyandır.²⁶⁵ Ancak isyan hakkında detaylı bilgiyi ilgili bölüme bırakmak suretiyle burada daha çok Muhammed b. İbrahim'in şahsiyeti ve Zeydiyye'deki yerini, ilaveten mezkûr isyanın, sonraki bazı hareketlere temel oluşturduğuna dair olayları görmeye çalışacağız.

Hayatının büyük kısmını Medine'de geçiren İbn Tabâtabâ Zeydiyye imamlarından sayılmaktadır. Tam adı Muhammed b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. el-Hüseyin el-Mesna (Müsenna) b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'dir. 197/812 yılında hac yolculuğu sırasında Mekke'de bir grup insanın kendisini isyana teşvik ettiği rivayet olunur. Zira bu sene Emin ve Me'mûn'un iktidar savaşı devam etmektedir. Fırsatı kullanmak isteyen bu insanların teşviklerini geri çeviren İbn Tabâtabâ'nın fitne çıkarmak istemediği anlaşılabilir. Ardından Alioğulları ileri gelenlerinden Nasr b. Şebes onunla iş birliğinde bulunmak için tekliflerde bulunmuştur. Nitekim Nasr b. Şebes ve İbn Tabâtabâ el-Cezîre'de buluşma kararıyla²⁶⁶ bir araya geldiler. Fakat tarafların anlaşmazlığı üzere Nasr b. Şebes, Muhammed b. İbrahim'den ayrılmıştır. Böylece Muhammed b. İbrahim Hicaz'a doğru hareket etmiştir.²⁶⁷ Sonra Muhammed b. İbrahim'in Ebû's-Serâyâ ile karşılaştığı görülür.

Bunun ardından “*Muhammed Âilesinden razı olunmuş kişi*” sloganıyla Muhammed b. İbrahim'in liderliğinde başlatılmış ayaklanmanın devamında Ebû's-Serâyâ'nın etkin olduğu görülmektedir. Zira Ebû's-Serâyâ'nın Muhammed b. İbrahim'i ve bu sloganı bir nevi Alioğullarının ve onun taraftarlarının desteğini almak amaçlı kullanmış olduğu malumdur. Zira Kûfe'de bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Muhammed b. İbrahim'i

²⁶⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 8/528-535; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, thk. Esad Dağır 4/22-24; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 69-73; Hasan Hüseyin Güneş, *Velihtlık Meselesi ve İmam-Halife Mücadelesi İmam Rıza ve Halife Me'mun* (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2015), 25-31.

²⁶⁶ Zirikî, *el-A'lâm*, 5/293 vd.

²⁶⁷ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 70.

öldürüp yerine daha küçük yaştaki oğlu Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'i geçirmesi ve böylece bütün yetkiyi eline alması bunu göstermektedir. Bundan sonra bu hareketin bir şekilde faaliyetlerine devam ettiği bilinmektedir. Söz konusu Muhammed b. İbrahim'le başlayan bu hareket, onun kardeşi Kasım er-Ressî ile devam etmiş görünmektedir.

Kasım er-Ressî Medine'de doğmuştur. İlmî kişiliğiyle seçkin ulema arasında yer alan er-Ressî kelâm, fıkıh, tefsir ve tasavvuf ilimlerini tahsil etmesinin yanında şair kişiliğiyle de tanınmaktadır. Böylece Zeydî geleneğinde bir dini lider olarak yerini almıştır. Kardeşinin ölümünden sonra Mısır'a gitmiş ve orada öğretim faaliyetiyle birlikte huruç faaliyetlerinde bulunmuştur (202/817). Fakat kendisine biat edenler onun Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer ile ilgili farklı görüşünden dolayı kendisinden yüz çevirmişlerdir. Mısır valisi Abdullah b. Tahir'in de onu araması sebebiyle Mısır'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Ardından 211/826 senesinde Hicaz'a gitmiş ve burada fikirlerini yaymaya devam etmiştir.²⁶⁸ Muhtemeldir ki isyanın bastırılmasından sonra takibat altına alınan er-Ressî, Hicaz'dan da ayrılarak Hindistan'a geçmiş görünmektedir. 245/859-860 yılında vefatına kadar orada kalmıştır. Onun vefatından sonra oğlu Hüseyin Yemen'e gelir ve 279-290/892-902 seneleri Yahyâ b. Hüseyin el-Hâdî tarafından kurulacak olan Yemen Zeydî Devleti'nin temelleri atılmış olur.²⁶⁹

Bununla birlikte Zeydî imamı Kasım b. İbrahim er-Ressî'nin yaşadığı dönemlerde fikirleri, Taberistan bölgelerinde de taraftar bulmuştur ve bu bölgelerde yayılmaya başlamıştır. En çok Taberistan'ın doğusundaki Rûyân'da²⁷⁰ yoğunlaşan Zeydîlik, daha sonra Kasımiyye olarak zikredildiği aktarılır.²⁷¹ Nitekim Zeydîler daha sonraları ed-Dai'l-Kebîr unvanıyla Hasan b. Zeyd liderliğinde Tahirîlere karşı zafer (250/864) kazandıktan sonra Taberistan'da Zeydî hakimiyetini kurmaya muvaffak olmuşlardır.²⁷² Fakat fazla uzun ömürlü olmayan birinci Zeydî Devleti diyebileceğimiz bu hakimiyet, büyük

²⁶⁸ Doğan, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 87 vd.

²⁶⁹ Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri* (Ankara: Afşar Matbaası, 2012), 66; ayrıca bk. Yusuf Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 91 vd.

²⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/104.

²⁷¹ Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, 70.

²⁷² Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, 71 vd.

başarılar elde etmesine rağmen Hasan b. Zeyd'in vefatından sonra, kardeşi Muhammed b. Zeyd'in otuz yedi yıl imametiyle birlikte 287/900 senesinde ortadan kalkmıştır.²⁷³

Siyasi ve itikadî bir fırka sayılan Zeydiyye'nin geneli Zeyd b. Ali'nin imametine ittifak ettiklerinden dolayı bu isimle anılmaktadır. Nitekim bu görüşü kabul etmeyen diğer Şîî gruplar Zeyd tarafından Râfıza veya Râfizîler olarak nitelendirilmiştir. Zeydiyye'nin temel görüşlerine göre Ali'nin Fatıma neslinden gelen âlim, zahit, cömert ve zulme karşı duran kim olursa olsun imam ve Mehdîdir. İmam Allah yolunda gerçek anlamda cihat eden ve maiyetindekilerin hakkını savunan kimsedir. İlâveten İmam'ın kendisine biat toplaması da şarttır. Ayrıca İmam'ın Hasan ve Hüseyin soyundan olması arasında hiçbir fark yoktur ve onlara itaat etmek vaciptir. Fakat takiyye yaparak evinde oturan cihattan geri kalan ve hiçbir şeye karışmayan kimse imam sayılmaz. Nitekim bu görüşüyle İsmâiliyye ve İmâmiyye düşüncesine muhalif olarak daha geniş bir anlayışa sahiptir. Buna binaen Hasanî kolundan olanlar genellikle Zeydiyye'ye mensuplardır.²⁷⁴

Bunun yanında itikadî olarak bazı konularda Vâsıl b. Âtâ'ya yakınlık gösteren Zeyd b. Ali'ye göre mürtekibi kebire kafir sayılmaz. Kebire işleyen kişinin namazı kılınır, Müslüman mezarlığına defnedilebilir, mirasçıları olabilir. Fakat mezkûr kişi fasık olarak nitelendirilir. Cebir konusunda insanın irade hürriyetine sahip olduğu görüşündedir. Nitekim onların Emevîlerin cebirci siyasetine karşı ayaklanmaları buna örnek teşkil eder. Bunların yanında Zeydiyye, imamet konusunda takiyyeyi uygun bulmadığı gibi imamların masumiyetini de reddetmiştir. Mehdîliği muayyen bir şahsa bağlamayan Zeydiyye, ortaya çıkıp kendisine tabi olmaya davet eden ve imamlık şartlarını²⁷⁵ üzerinde

²⁷³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 303 vd.

²⁷⁴ Şehristânî, *Milel ve Nihal* çev. Mustafa Öz, 147 vd; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi*, 136-137.

²⁷⁵ Zeydiyye'ye göre İmam olmanın şartları kısaca şöyle özetlenebilir. İmam olacak kişinin Hasan ve Hüseyin neslinden gelmesi zorunlu olmakla birlikte nesep itibarıyla şartları haiz olsa da kendisinde diğer özellikler bulunmuyorsa bir başka imama varis olamaz. İmam'ın bizzat savaşmak için ortaya çıkması gerekir. Bu sebeple çocuk veya gaip beklenen Mehdî hükmen imamet görevini üstlenemez. İlâveten imamın ilim sahibi olması gerekir. Bu ilim kesbi olması gerekmektedir. İlham, keşif veya başka yollarla elde edilen vehbi bilgi kabul edilmez. Bununla birlikte imam, zühd ve takva sahibi olması gerekmektedir. Söz konusu takva, diğer Şîî düşüncesindeki masumiyet veya günahsızlığa dayandırılmaz. Aksine kendi iradesiyle kötülüklerden uzak durması anlamında düşünülmektedir. Bütün bunların yanında tâli vasıflar olarak imamın yüz güzelliği, insanları rahatsız edecek özürsüzlüğü gibi özellikler de eklenmiştir. Ayrıca mezhebe göre imam, harp imamı ve ilim imamı olarak derecelendirilmiştir. İmamdan alt seviyedekiler ise sırasıyla dai, muhtesib ve muktasid olarak isimlendirilmiştir. bk. Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi*, 145-146.

taşıyan kimsenin Mehdî olacağı fikrini savunmaktadır.²⁷⁶ Bunun yanında Zeydiyye kendi içinde bazı ayrılık noktaları yaşamıştır. Allah'a şey denilip denilmemesinin caiz olup olmadığı ve onun isim ve sıfatları konusunda ayrılığa düşmüşlerdir. İlâveten amellerin yaratılması, istitaat, iman, küfür, rey ve içtihat gibi konularda ikiye ayrıldıkları görülmektedir.²⁷⁷

Bazı itikadî konularda Mu'tezilî görüşlerine yakınlığıyla bilinen Zeydiyye'nin söz konusu ekolle ilişkileri var mıdır sorusu akla gelmektedir. Buna biraz değinmek istiyoruz. Zira ele aldığımız Me'mûn dönemi ve Halife'nin politikası açısından bu etkileşim önem arz etmektedir. Nitekim her ne kadar tartışmalı olsa da ilgili kaynaklarında iki grubun ilk dönemlerden itibaren aralarındaki ilişkilerden bahsedilmektedir.²⁷⁸ Buna binaen Zeydiyye'den dönemde faal olan Kasım er-Ressi ile Mu'tezilî bilginlerinin fikri olarak etkilenip etkilenmediği söz konusudur. Yukarıda da zikredildiği gibi bazı itikadî konularda iki ekol arasında benzerlik bulunmaktadır. Bu da eskiden beri süregelen bir ilişki olduğunu akla getirmekle birlikte bunun hangi açılardan olduğu açıklanması gereken bir mevzu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ümit'in tespitine göre ilk dönemlerde görülmeye başlayan etkileşim, eylem bazında Mu'tezile müntesiplerinden bazı şahısların Zeydiye ile birlikte bazı ayaklanmalarda birliktelikleri olduğudur. Ona göre bu etkileşim görüş birlikteliği ortaya koymamaktadır.²⁷⁹ Nitekim İdrîsîler devletinin kurucularından İdrîs b. Abdullah ile bölge halkı arasındaki ilişkilerinden bahsedilirken bölgede Mu'tezilî görüşlerin de yaygınlık kazandığı aktarılır. Dolayısıyla Mu'tezile mensuplarının İdrîs'e yardım ettiğinden bahsedilir.²⁸⁰

Mefdûlün İmâmeti konusunda da benzer tutuma sahip olan taraflar Hz. Ali'nin efdal oluşuyla ilgili görüşleriyle birlikte daha az mefdûl olanın da halifeliğini kabul etmişlerdir.²⁸¹ Bu konu, Ahoğullarıyla etkileşim sonucu Mu'tezilî bilginlerin onlardan

²⁷⁶ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi*, 138-139.

²⁷⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 87-90.

²⁷⁸ Konu hakkında müstakil çalışması olan Ümit'in eserine bk. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressi'nin Ölümüne Kadar* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010).

²⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'inde aktarılan rivayete göre

²⁷⁹ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressi'nin Ölümüne Kadar*, 103 vd.

²⁸⁰ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressi'nin Ölümüne Kadar*, 134-140.

²⁸¹ Şehristânî, *Milel ve Nihal* çev. Mustafa Öz, 148.

etkilendiklerinden ve daha sonra sistemleştirerek geliştirdiklerinden bahsedilir.²⁸² Dolayısıyla bu konuda Mu‘tezile müntesiplerinin Zeydiyye’den etkilenmesi söz konusudur. Nitekim bu görüşün özellikle Bağdat Mu‘tezilesi tarafından benimsenmesi sonucunda bazı Mezhepler Tarihçileri tarafından onların Zeydiyye’ye dahil edilmesine yol açmış görünmektedir.²⁸³ Diğer yandan Mu‘tezilî bazı görüşlerden de Kasım er-Ressi’nin etkilendiği görülmektedir.²⁸⁴

Siyasi hareketlere dönersek Me’mûn döneminde “Muhammed Âilesinden razı olunmuş kişi” sloganıyla birçok isyan harekâtı görülmektedir. Bunlardan 207/822 senesi Zilhicce ayının 28’inde Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilllah b. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib’in liderliğinde Yemen bölgesinde zuhur etmiştir. Hareketin ana sebeplerinden biri Yemen bölgesi valilerinin halka zalimane davranmaları idi. Bunun sonucunda halk Abdurrahman b. Ahmed’e biat etmiştir. Fakat durumdan haberdar olan Halife Me’mûn, Dinar b. Abdullah komutasında kalabalık bir askeri birliği üzerlerine göndermiştir. İlaveten Me’mûn, Abdurrahman b. Ahmed’e eman tanıdığını ve hareketinden vazgeçmesini isteyen bir mektup göndermiştir. Mektubu alan Abdurrahman b. Ahmed Halife’nin emanına sığınmıştır. Böylece hareket sakinleşmiş kendisi de Dinar b. Abdullah tarafından Halife’nin huzuruna çıkarılmak için hilafet merkezine götürülmüştür.²⁸⁵

Yine Me’mûn’un vefatını müteakip 219/834 senesinde “Muhammed Âilesinden razı olunmuş kişi” sloganıyla Zeydiyye’nin Cârûdiyye koluna mensup Muhammed b. Kasım liderliğinde patlak veren isyan zuhur etmiştir. İsyân Ebû Ca‘fer Muhammed b. el-Kasım b. Ali b. Ömer b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib liderliğinde Horasan’da Talikan (Talakân)²⁸⁶ denen bölgede gerçekleşmiş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yenilgi sonrasında Muhammed b. Kasım, Mu‘tasım tarafından hapse atılmıştır.²⁸⁷ Daha sonra Talikan sahibi olarak da bilinen Muhammed b. Kasım’ın ölmediğine ve yakında

²⁸² Mu‘tezile müntesiplerinin söz konusu mevzuda uzlaşmalarının altında farklı kesimlerin uzlaştırılması yahut meşrutiyet kaygılarının olduğu görüşü de mevcuttur. bk. Ümit, *Zeydiyye-Mu‘tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali’den Kâsım er-Ressi’nin Ölümüne Kadar*, 160-161.

²⁸³ Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî, *et-Tenbih ve’r-red alâ ehli’l-ehvâ ve’l-bid’â*, nşr. Muhammed b. Zâhid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türas, ts.), 34.

²⁸⁴ Ümit, *Zeydiyye-Mu‘tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali’den Kâsım er-Ressi’nin Ölümüne Kadar*, 200 vd.

²⁸⁵ Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi İbnü’l-Esîr el-Kâmil fi’t-târîh Tercümesi*, çev. Abdullah Köşe vd (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 6/329.

²⁸⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 4/39.

²⁸⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 6/8 vd.

çıkıp dünyayı adaletle yöneteceğine inanan, Mehdi (kurtarıcı) inançlı gruplar onun fikirlerini devam ettirmişlerdir.²⁸⁸ Hadisenin zuhur ettiği tarih konumuzun dışında olmasına rağmen Muhammed b. el-Kasım'ın mensup olduğu Cârûdiyye fırkasının ele aldığımız Me'mûn döneminde, varlıklarından ve hareketlerine temel attıklarından söz edebiliriz.

Bunun dışında o dönemde isyan hareketleriyle kendilerini göstermeseler de muhtemelen varlıklarını sürdüren Zeydi tali fırkalarından Süleyman b. Cerîr (188/803)'e nispetle Süleymâniyye veya Cerîriyye gibi fırkaların da pasif halde var oldukları tahmin edilebilir.²⁸⁹

Bu gerçekleştirilen isyanlar arasında bazı benzerlikler bulunması dikkat çekicidir. İsyandar tek bir sloganla Alioğulları adına başlatılmıştır. Fakat sadece isyan için taraftar toplama adına Alioğulları ismi kullanılmış görünmektedir. Çünkü her bir isyanın liderleri asıl amacına ulaştıktan sonra onları ikinci plana attıkları yahut onları yarı yolda yüz üstü bıraktıkları görülmektedir.

Buradan hareketle Halife Me'mûn'un Şîa politikasında onlara karşı tutumunu yumuşatmasına ve Ali er-Rızâ'yı yanına alarak hem devletin iç çekişmelerle gücünü

²⁸⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 85; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 150 vd.

²⁸⁹ Zeydiyye fırkasının tâli gruplarından Süleyman b. Cerîr'e nispet edilen mezkûr fırka hakkında Büyükkara'nın tespiti dikkat çekicidir. Farklı Şîî grupların meşrutiyet mücadelesini verdiği dönemlerde grupların hepsinin aynı amaca kulluk etmediği aksine meşru iktidarla hareket eden bazı isimler aktarılmıştır. Zeyd b. Ali ile başlayan ve zalimleri yönetimden uzaklaştırma ve yerine Allah'ın razı olduğu yönetimi ikame etmek için savaşmayı dinin gereklerinden sayılması fikri daha sonraki tarihlerde bu ve benzeri amaçlar için hareket eden Şîî orjinli gruplar Zeydiyye olarak anılmaya başlanmıştır. Devrimci zihniyete sahip söz konusu oluşumların tipik örneği Cârûdiyye fırkası olarak zikredilmektedir. Zeydiyye'nin bünyesinde olup mezkûr geleneksel Zeydi zihniyetinin tamamen zıddına hareket eden bir başka grubun daha varlığından söz edilmektedir. Söz konusu grup Süleyman b. Cerîr'e nispetle Süleymaniyye veya Cerîriyye olarak anılan fırkadır. Bunlar zalim idareciye karşı huruç gibi Zeydiyye'nin geleneksel fikrini taşımamaktadırlar. Zira Şîa nezdinde tamamen gayrimeşru olan Abbâsî hanedanı iktidarını bizzat desteklemektedirler. Fırkanın lideri Süleyman b. Cerîr saraya yakın ilmi kişiliğiyle tanınmasından bahsedilirken ismi Yahyâ el-Bermekî'nin saraydaki ilmi münazaralarda önde gelen katılımcıları arasında zikredilmektedir. Yine onun Hârûnürreşîd'in döneminde Ehl-i Beyt'in Hasanî koluna mensup İdrîs b. Abdullah'ı öldürmek için gönderilen heyet arasında olduğu aktarılmaktadır. Bunlardan hareketle onun Zeydiyye'nin dışında bir kişiliğe sahip olduğu söylenmektedir. Zeydiyye fırkasına mensubiyeti ise Süleyman b. Cerîr'in *medful* konusundaki benzerlikle olduğu aktarılır. İlâveten bu grup *imametinin belirlenmesinde nassın belirleyiciliği* gibi Şîî gruplarının kabul ettiği ana doktrini kabul etmediğiyle ayırt edildiği zikredilir. Bununla birlikte medful fikri yani medfulün imametinin sahihliğini savunmakla mevcut iktidarın meşrutiyet zeminini sağladıkları aktarılır. Yani buradan hareketle onlara göre Zeydiyye'nin devrimci hareketi ve kuûd politikasıyla Zeydilerle aynı amacı taşıyan İmâmiyye'nin takiyye faaliyetleri hatalıdır. bk. Mehmet Ali Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999), 42-45.

zayıflamasının önüne geçmek hem de Ehl-i Beyt'i tarafına katarak asilerin mezkûr sloganla halk arasında infiale yol açmasını önlemeyi istemiş olmasının ihtimal dahilinde olduğunu düşünüyoruz. Nitekim bunu ilgili bölümde tekrar ele alacağız.

1.3.2. İsmâiliyye

İsmâiliyye, Şîa'nın altıncı imamı Ca'fer es-Sâdık'ın İsmâil, Abdullah, Mûsâ ve Muhammed isimli oğulları arasından büyük oğlu İsmâil'in imametini savunanlardır. İsmâiliyye kendi içerisinde bölünmeler barındırmasıyla birlikte yukarıda zikredilen Muhammed b. Ca'fer ed-Dibac gibi Ca'fer es-Sadık'ın diğer oğullarının imamlığını savunanlar olmak üzere birçok gruptan oluşmaktadır.

Şîi İsmâiliyye grupları ortaya çıkışından Karmatîler ve Fâtımî İsmâililerin devlet kurmalarına kadar geçirdikleri yaklaşık bir buçuk asra yakın faaliyetlerini gizli yürüttüklerinden dolayı bu dönemler tarihi olarak fazla bilginin bulunmadığı dönemdir.²⁹⁰

Ele aldığımız dönem itibariyle, Ca'fer es-Sadık (83-148/702-765)'in hayattayken vefat eden oğlu İsmâil'in ölmediğini ve onun imamlığını benimseyenler (el-İsmâiliyyetü'l-hâliya)'dır.²⁹¹ Onlara göre Ca'fer es-Sadık İsmâil'i, Abbâsî iktidarına karşı korumak için onun vefat ettiğini söylemiştir. Aslında İsmâil gizlenmiştir ve Kaim Mehdî olarak yeryüzüne hâkim oluncaya kadar yaşayacaktır.²⁹²

Diğer grup ise İsmâil'in öldüğünü ve imametini İsmâil'in oğlu Muhammed'e geçtiğini benimsemiştir ve Me'mûn döneminde Devru's-Setr olarak bilinen gizli hareket dönemini yaşayan bir batını grubun temel dayanağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu grup yani Muhammed b. İsmâil'in imamlığına inanan kesim tarihte farklı isimlerle ve bölünmelerle varlığını sürdürmüştür. Muhammed, önemli yardımcıları Abdullah b. Meymûn ve Meymûn el-Kaddâh'la birlikte Hârûnürreşîd dönemi boyunca saklanmıştır.²⁹³ Muhammed'den sonra Meymûn el-Kaddâh fırkada bazı değişiklikler

²⁹⁰ Mehmet Ümit, "Türkiye'de İlahiyat Fakültelerinde Yapılan Şîilikle İlgili Doktora Tezleri", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 29/2 (Eylül 2018), 429.

²⁹¹ Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed en-Nevbahtî, *Kitabu Firaku's-Şîa*, nşr. Abdülmünîm el-Hafîni (Basım y.y: Daru'r-Reşâd, 1412/1992), 77.

²⁹² Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 31 vd.

²⁹³ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 128.

yapmıştır. Tarihte Şîî Gulât fırkası Bâtıniyye²⁹⁴ olarak anılan bu grubun gizlice varlığını sürdürdüğü hakkında kaynaklarımızda bazı ipuçları niteliğinde bilgiler bulunmaktadır.²⁹⁵

Nitekim bu noktadan hareketle bazı kaynaklarda Bâtıniyye'nin kurucusunun aslen İran asıllı olup Mecûsî veya Yahudi olduğu tahmin edilen Meymûn el-Kaddâh (ö. 170/786) olduğu aktarılmaktadır. Yine onun Ca'fer es-Sâdık'ın yanında güya Müslüman gibi davranarak ona hizmet etmiş olduğu söylenmektedir. Fakat sonra Kûfe'de Kur'ân'ın batınî anlamlarına yöneldiği, zahirin bir sembol olduğu görüşleriyle Müslümanların kafalarını karıştırdığı söylenmektedir. Kaddâh'tan sonra yerine oğlu Abdullah'ın geçtiği ve bu bozuk fikirlerle Şîîlik kisvesi altında faaliyete devam ettiği hakkında bilgiler mevcuttur.²⁹⁶ Dolayısıyla Me'mûn döneminde gizlice faaliyet yürütmekte olan Bâtıniyye'nin, Fâtımîler (297/909)²⁹⁷ devletini kurmaya muvaffak olana kadar mevcut iktidarın dikkatlerinden uzak durmayı başardığı görülmektedir.

Şîî mezhebinin başka bir kolu olan İmâmiyye bu dönemde henüz ismiyle bilinen ve müşahhas olarak ortaya çıkmış bir fırka olmamakla birlikte, Me'mûn döneminde gündemde olan, hatta Ali er-Rızâ'nın veliaht seçilmesiyle ileride bu fırkayı oluşturacak Alioğulları topluluğu içerisinde teşekkülünü hızlı şekilde sürdürmekte olan bir harekettir.

Ali er-Rızâ'nın veliaht seçimine kadar Alioğullarının bazı bölgelerde isyan hareketlerine devam ettikleri görülür. Bu isyanlardan birisi ise İbn Tabâtabâ isyanının bastırılmasından sonra aynı senede zuhur eden İmâmiyye'nin altıncı İmamı Ca'fer es-

²⁹⁴ Bk. Avni İlhan, "Bâtıniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/190-194.

²⁹⁵ Bk. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 268.

²⁹⁶ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, (İstanbul: Damla Yayınevi, 2014), 224; ayrıca ilgili dönemde varlıklarını gizli olarak sürdürmeleri İsmâiliyye tarafından mestûr veya mektûm imamlar dönemi olarak zikredilir. Devrû's-Setr olarak da bilinen bu dönem Muhammed b. İsmâil ile başlatılır. Ve Abbâsî yönetiminin takibatı ve amcası Mûsâ el-Kazım'ın taraftarlarının kendilerini rahatsız etmelerinden dolayı Medine'yi terk ederek İran'ın güneybatısındaki Hûzistan bölgelerinde yayılan batını fırkadır. Muhammed b. İsmâil'in 179/795-96 senelerinde ölümü üzere başlayıp, Fatimî devleti kurmaya muvaffak olmalarına kadar setr dönemi yaşamışlardır. bk. Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 168-169; Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh ile ilgili bilgilerde onların bizzat İsmâilî olmadığı olsa İsmâilîliğin erken dönemlerinde İsmâil ve Muhammed b. İsmâil ile ilişkilerinden bahsedilebileceği aktarılır. Bununla birlikte onların Muhammed Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'tan hadis rivayetinde bulunan Şîî kişilikli olduğundan bahsedilir. Zikredilenin aksine onların kötü bir kişiliğe sahip olmadığı fakat bunun farklı kişiler tarafından onlara biçilen misyon olduğu ve Fatimîleri karalamak adına ortaya atıldığı görüşü mevcuttur. Geniş bilgi için bk. Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, 156 vd.

²⁹⁷ Bk. Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/237-249.

Sâdık'ın küçük oğlu Muhammed ed-Dibac²⁹⁸ adına, Mekke'de gerçekleştirilen ve başarısızlıkla sonuçlanan bir ayaklanmadır.²⁹⁹ Bu kalkışma, İbn Tabâtabâ isyanında öldürülen Ebû's-Serâyâ'nın önde gelen adamlarından Hüseyin b. Hasan el-Eftas'ın liderliğinde gerçekleştirilmiştir. Eftas, yaşadığı dönemde ilmi, takvası ve faziletiyle tanınan Muhammed'i "*Emîrû'l-Mü'minîn*" olmaya ikna etmeye çalışmasıyla başlamıştır. Fakat savaşta mağlup olan Muhammed b. Ca'fer 201/816 senesinde Halife'den af dilemiş ve affi kabul edilmiştir.³⁰⁰ Mezkûr hareket, Şumeytiyye veya Sumtiye olarak isimlendirilen Râfıza³⁰¹ fırkalarından birisidir.³⁰²

Bununla birlikte tarihçiler arasında tartışma konularından birisi, İmâmiyye fırkasının (İsnâaşeriyye) İmam olarak kabul ettiği Ali b. Mûsâ'nın Halife Me'mûn tarafından veliaht olarak seçilmesidir. 202/817 senesinde gerçekleşen bu olayda Halife seleflerinden farklı olarak kendi veliahdını hanedan dışından seçmiştir.³⁰³ Nitekim bu olay Abbâsîler hanedanında büyük tepkiye yola açmıştır. Halife Me'mûn'un bu kadar tepkiye rağmen, hem de seleflerinin ısrarla iktidardan uzak tutmak istediği Alioğullarını tahtına varis olarak seçmesi hakkında farklı fikirler³⁰⁴ olmakla birlikte konu hakkındaki düşüncelerimizi yukarıda bir nebze ifade etmiştik. Burada Halife'nin amacı ne olursa olsun, mezkûr kararlar iktidar ve Alioğulları arasındaki zıtlaşma bir müddet yerini barışa bırakmış görünmektedir. İleride ilgili bölümde konu üzerinde durulacaktır.

²⁹⁸ Alioğullarının önde gelen simalarından biri olarak Muhammed b. Ca'fer, güzelliği ile meşhur olduğu için Dibac (ipek atlas) lakabıyla da anılmaktadır. Zahidane bir hayat süren Muhammed, Zeydî hareketini de desteklemiştir. Bizzat kendisi Me'mûn'a karşı ayaklanmaya katılmış ve başarısız olmasından sonra halife onu ömrünün sonuna kadar Cürçân'da, göz altında tutmuştur. bk. Muzaffer Tan, *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 26-27.

²⁹⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 98-99.

³⁰⁰ Bk. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/188-189; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 73-77.

³⁰¹ Râfıza, terim olarak Mezhepler Tarihçileri arasında görüş farklılığı olmakla birlikte; Hz. Ali'nin imamete nass ile tayin edildiğine inanan Şii İmâmiyye fırkasındandır. bk. Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 48.

³⁰² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 159; Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 57-58.

³⁰³ Veliahtlık meselesi detaylı bilgi için bk. Güneş, *İmam Rıza ve Halife Me'mûn*, 37-66.

³⁰⁴ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 51 vd; Can, Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği, 66 vd.

1.3.3. Hürremiyye

Şîî fırkalardan olmamakla birlikte aşırı Şîî fırkalardan ve eski İran inançlarından etkilenecek görüşlerini oluşturan Hürremiyye'nin³⁰⁵ bu dönemde faaliyette olduğu görülmektedir. Bu sebeple biz de bu aşırı fırkaya Şîa başlığı altında yer vermeyi uygun gördük. Bu grup ilk olarak Hârûnürreşîd (176-194/786-809) zamanında İsfahan ve İran'ın çeşitli bölgelerinde isyan hareketleriyle baş göstermeye başlamıştır. Döneminde alevlenen bu isyancılara karşı mücadele eden Me'mûn'un son vasiyetinde³⁰⁶ kardeşi Mu'tasım'a tembihlediği önemli icraatlar arasında Hürremiyye ile mücadelenin de yer aldığına bakılırsa bu yapının iktidar için tehlikeli hal aldığı anlaşılmaktadır.

Grubun adını, İran'ın Mâzenderan (Taberistan) bölgesindeki Hürrem şehrine nispetle anıldığı mezkûrdur. Hürremîler Zerdüşî inançları ağır basan bir fırka olup Kur'ân yasalarına aykırı inançları ve bütün haramları helal saymalarıyla bilinmektedir. Ayrıca heva hevesine düşkün olan bu grup ahlak dışı emelleri için kadınlara yakın durmalarıyla anılmaktadır.³⁰⁷

Nitekim söz konusu yapının Me'mûn dönemindeki liderleri Bâbek olup onun gizlice sürdürdüğü faaliyetlerinin ardından 201/816 yılında Azerbaycan bölgesinde iktidara karşı büyük isyan başlatmasıyla kendisini gösterdiği rivayet edilir.³⁰⁸ Bölgede kadın çocuk demeden birçok Müslümanın ölümüne sebep olan bu isyan Halife Mu'tasım dönemine kadar devam etmiştir.³⁰⁹ Senelerce sürmüş olan dini ve siyasi mahiyetteki bu isyana iktidardaki Me'mûn'un tedbirleri ve çabalarının yeterince etkili olmadığı görülmektedir.³¹⁰

³⁰⁵ Saleh Muhammedoğlu Aliyev, "Hürremiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/500-501.

³⁰⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/647 vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri 5/577 vd.

³⁰⁷ Fatih Topaloğlu, *Şîa'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 112.

³⁰⁸ Daftary, "Emeviler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", 147.

³⁰⁹ Sebahattin Çelik, "Abbâsiler Döneminde Hürremiyye ve Babek İsyanı", *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/15 (Ocak 2006), 95-106.

³¹⁰ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 251; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/177-182; Daftary, "Emeviler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", 147-148; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 77-80.

1.4. MÜRCİE

Mürcie, İslâm tarihinin ilk dönemlerinde zuhur eden fikri farklılaşmalar arasında uzlaşmacı ve ılımlı tutumuyla bilinen siyasi ve itikadî bir harekettir.³¹¹ Ayrıca, Türkler gibi köklü bir milletin İslâmlaşma sürecinde ve din anlayışlarının teşekkülünde önemli rol oynamış bir mezhep olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna binaen Mâtürîdîliğin teşekkül sürecinde Mürcie ile etkileşimlerden söz edilebilmektedir. İslâm tarihinde ortaya çıkan en eski mezheplerden olmasına rağmen mezhep hakkında yakın zamanlara kadar fazla bir bilgi edinilmemiş olduğu veya üzerinde gerektiği gibi durulmadığı da düşünülmektedir.³¹² Bununla birlikte mezhebin ismiyle ilgili farklı görüşler vardır.³¹³ Lakin biz burada bu tartışmaya girmek suretiyle konuyu uzatmak istemiyoruz, dolayısıyla mezhebi doğrudan ana hatlarıyla ele almaya çalışacağız.

Mürcie, genel kabul gören görüşe göre siyasi ve itikadî olarak Hz. Osman ve Hz. Ali hakkındaki hüküm başta olmak üzere büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'a havale eden, onların ahireti konusunda herhangi bir fikir beyan etmeyen kimselere veya gruplara isnat edilen müşterek isimdir.³¹⁴ Mürcie'nin siyasi ve dini mezhep olarak teşekkül sürecini bazı Mezhepler tarihçileri Hz. Osman'ın öldürülmesi sonucu zuhur eden taraftarların hükmüne³¹⁵ kadar götürmüşlerdir. Bu noktadan hareketle daha fikri ve itikadî bir mezhep halini almadan önce bu kesimin tarafsızlar olarak isimlendirilen önde gelenleri olarak Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkas, Muhammed b. Mesleme ve Üsâme b. Zeyd gibi sahabilerden bahsedilir. Fakat mezhebin itikadî bir kesim olarak 60-70/679-689 yıllar arasında özellikle Hâricîlere tepki olarak tezahür ettiği aktarılır.³¹⁶ Mürcie'nin, Müslümanların kendi aralarında tekrar asabiyet, kavmiyetçilik gibi cahiliye adetlerine dönmeye başladığı ve bu emelleri için dini alet etmeye başladığı dönemden itibaren bu aşırılıklara temkinli yaklaşan ve tasvip etmeyen bir grubun geneline verilen isim olarak karşımıza çıktığı görülür. İlâveten aşırılık mevzusunda Hâricîlere karşı

³¹¹ Mürcie kolları ve görüşleri için bk. Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 137-153; Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 135-140.

³¹² Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2002/1 (2002), 168-210.

³¹³ Konuyla ilgili bk. Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 168-172.

³¹⁴ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 172.

³¹⁵ Ebû Zehra, *İslâm'da İtikadî, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, 129-130.

³¹⁶ Söz konusu görüş üzerine geniş bilgi için bk. Anadolu İlahiyat Akademisi, "Mürcie'nin Teşekkülü, Görüşleri, Yayılışı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *YouTube* (12 Haziran 2021), 1:14:29-44:01.

gelişen bir grup olarak da değerlendirilebilmektedir. Dolayısıyla tahmin edilebilir ki grubun büyük çoğunluğu ilimle uğraşan ve Arap olmayan kesimden müteşekkil bir gruptur. Bununla birlikte toplumda haksızlığa uğrayan ve alt tabakadan sayılan mevâlî kesimin katılmasıyla kısa sürede büyüyen bir mezheptir. Mezhep mensupları, ilk dönemlerde Emevîlere karşı haksızlığa uğrayan ve ikinci sınıf olarak muamele gören Müslümanlar olarak karşımıza çıkarken Abbâsîlerin ilk dönemlerinde Emevîler tarafından kendilerine uygulanan bu politikadan dolayı Abbâsî ihtilaline destek verdikleri görülmektedir.³¹⁷ Mürcie mensupları genelde iç çekişmelerden ve siyasetten uzak durmuşlarsa da yöneticilerin haksızlıklarına karşı eleştiriden geri durmamışlardır. Dahası İslâm'ın ruhuna aykırı hareket eden yöneticilere karşı başkaldırmaktan çekinmemişlerdir. Bunlardan ilki Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as liderliğinde 81/700 yılında gerçekleştirilen isyan olup³¹⁸ daha sonra Yezîd b. Muhalleb kumandanlığında 101/719 yılı olayı³¹⁹ ve Zeyd b. Ali'nin 122/739 yılında hareketi,³²⁰ daha sonra Horasan bölgesinde Haris b. Süreyc liderliğinde 127/744 yıllarına kadar on üç yıllık hareketleriyle iktidarı meşgul ettiği görülmektedir.³²¹ Bu eleştiriler veya bilfiil karşı çıkışlar genelde başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen bölgelerde haksızlığa karşı mücadelenin tetikleyicisi olmuştur denilebilir. Özellikle Haris b. Süreyc'in Horasandaki faaliyetleri kendisinin öldürülmesine rağmen bölgede yeni kesimlerin Müslüman olmasında ve Mürcî fikirlerin yayılmasında büyük etkisi olduğu söylenmektedir. Onun Türk kavimleriyle münasebetleri sonucu Türk halklarının da davete katıldığından söz edilmektedir. Diğer yandan Haris b. Süreyc'in Emevî iktidarına karşı faaliyetlerinin etkisiyle Abbâsî davetinin bölgede yayılmasına ve güçlenmesine önemli etkileri olmuştur.³²²

İlk başlarda Abbâsî hareketini destekleyen Mürcie sonraları Abbâsîlerin de Emevîlerle aynı metodu uygulamaya başlamasıyla onları desteklemekten vazgeçmiştir. Mürcie mezhebinin kollarından olarak Sevbâniyye, Yûnusiyye, Gassâniyye, Kerrâmiyye, Gaylâniyye, Şimriyye, Tûmeniyye, Neccâriyye Merîsiyye ve Cehmiyye gibi

³¹⁷ Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 179-185.

³¹⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 524 vd.

³¹⁹ Detaylı bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 6/278 vd.

³²⁰ Geniş bilgi için bk. Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakar (Beyrut: Darü'l-Mârifet, ts.), 141 vd.

³²¹ Geniş bilgi için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/26-27.

³²² Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 185.

firkalarından bahsedilir.³²³ Genel olarak bakıldığında bazı aşırı fırkaları hariç Mürcie Ehl-i Sünnet görüşlerine yakın durmaktadır. Nitekim Abbâsîlerin ilk yıllarında İslâm coğrafyasında kadılık görevleri üstlenen Mürcie mensupları, fıkıh konularıyla çokça meşgul olmuşlardır.

Halife Me'mûn'un dönemine gelindiğinde ise Mürciye'nin fikri olarak kırılma noktalarından da birisi olan Halku'l-Kur'ân konusunda,³²⁴ bazıları tıpkı Mu'tezile mezhebi gibi görüş beyan etmiştir. Dolayısıyla Mürcie, Mu'tezile mezhebine benzer tutumuyla Halife tarafından ivme kazanmıştır.³²⁵ Mürcie'nin kendi akidelerini ve görüşlerini ele alan ilk isimlerden olarak Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiye (100/718),³²⁶ Sabit Kutne (110/728), Muharib b. Disâr es-Sedûsî (116/734)³²⁷ gibi şahsiyetler zikredilmektedir.³²⁸ Ele aldığımız dönemlerde ve döneme en yakın Mürcie'nin belli başlı bilginleri olarak kabul gören isimler, Ebû Bekir Muhammed b. Şebîb,³²⁹ Bişr el-Merîsî (219/834),³³⁰ gibi isimlerin yanında tartışmalı olmakla birlikte Ebû Hanîfe (150/767)³³¹ olmak üzere meşhur iki talebesi Ebû Yûsuf (182/798) ve Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/805)³³² de buna dahil edilmiştir Burada özellikle Bişr el-Merîsî'nin söz konusu dönemin üzerinde durulması gereken isimlerden biri olduğunu düşünüyoruz. Zira Bişr el-Merîsî mihne uygulamasının fikri arka planındaki Halku'l-Kur'ân konusunun gündeme gelmesinde etkili isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim onun hayatının ilk yıllarında fıkıh ilmiyle ilgilendiği ve daha sonraları kelâm

³²³ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 137-144; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 531-534.

³²⁴ Konuyla ilgili Eş'arî'nin aktarımına göre Mürcie üç fırkaya ayrılmıştır. Birinci fırka Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu savunurken, ikinci fırka yaratılmadığını kabul etmektedir. Bir diğer grubu ise Kur'ân için yaratılmış veya yaratılmamış demekten sakınan (vakıf) ve bu hakkında yorum yapmamayı tercih eden bir gruptur. Yani bu üçüncü grup onu "Allah'ın Kelâmı" olarak nitelenmekten başka yorum yapmamaktadır. bk. Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 152.

³²⁵ Kutlu, "Mürcie Mezhebi; Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 177-185-186.

³²⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib, "*et-Tabakâtü'l-kübrâ*", thk. Muhammed Abdülakadir 'Ata (Beirut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 5/252.

³²⁷ İbn Sa'd, "*et-Tabakâtü'l-kübrâ*", thk. Muhammed Abdülakadir 'Ata, 6/307.

³²⁸ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 201-203.

³²⁹ Ebû Bekir Muhammed b. Şebîb ile ilgili geniş bilgi için bk. Ahmet Mekin Kandemir, "Mu'tezile İle Mürcie Arasında Bir Âlim: Muhammed b. Şebîb ve Kelâmî Görüşleri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (Aralık 2020), 1219-1239.

³³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 1/277.

³³¹ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 203-204.

³³² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 140.

ilmine merak sardığı aktarılır. Bu yüzden bazı fıkıh hocalarından uyarılar aldığı³³³ ve çağdaşı hukukçularla yollarının ayrıldığı aktarılır. Dahası onun bu girişiminden dolayı hadisçiler tarafından eleştirilere maruz kaldığı³³⁴ görülmektedir.³³⁵

Mürcie'nin çıkışından itibaren coğrafyada yayılışı açısından ele alındığında genel olarak Emevîler döneminde Irak-Kûfe'de, Abbâsîlerin ilk yıllarında Horasanda Belh bölgelerinde, Tâhirîler döneminde Nîşâbur, Rey ve Herat civarlarında, Sâmânîler döneminde ise Mâverâünnehir ve Samerkant şehri gibi bölgelerin en çok faaliyet gösterdiği merkezler halini aldığı mezkûrdur.³³⁶

Bütün bu aktarımlardan sonra Me'mûn döneminde varlığını sürdüren Mürcie müntesipleri ve fikirlerinin genelde Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yayıldığı malumdur. Mürcie, mutedil ve akılcı fikirleriyle ve eşitlik, kardeşlik, beraberlik, barış adalet gibi unsurlarla rey taraftarları olarak tanınmıştır. Bununla birlikte medeni kültür temsilcileri³³⁷ olarak bilinen Mürcîîlerin, söz konusu dönemde ilim ve bilimle uğraştıklarından bahsedilebilir. Mürcie mensuplarının savundukları mezkûr görüş ve fikirleriyle birçok farklı milletlerin özellikle Türklerin İslâm'a ısınmasında büyük etkisinin zikredilmesi³³⁸ noktasından hareketle Me'mûn'un hilafete gelmesinde ve hilafet merkezinin Merv'e taşınmasında etkili olan mevâlî kesiminin fikir ve düşünce altyapısının oluşmasının temelinde Mürcie'nin etkisinin büyük olduğu kanaatindeyiz. Nitekim bir sonraki Halife tarafından Türklerin devlette etkin olmaya başlamalarıyla birlikte düşünüldüğünde mezkûr ekolün etkilerinden de bahsetmek mümkündür. Mürcîî gruplara yönelik haklı eleştiriler dışında Mürcie müntesipleri için Arap dünyasında veya muhalif mezhepler tarafından yapılan eleştirilerin bu noktadan hareketle değerlendirilebileceği düşüncesindeyiz. Zira Mürcie'nin söz konusu tutumunun İslâm toplumunda özellikle mevali kesiminde ilgi görmüş olduğu malumdur. Bunda onların hazari ve çoğulcu medeni toplum temsilcileri olmaları yanında bütün Müslümanların eşit

³³³ Bu konuda Şâfiî'nin Bişr el-Merîsî için halk kitlelerinin saygısına nail olmak için sadece fıkıh ve ahbar ilimleriyle hasbihal olmasını tavsiye ettiği şeklinde bir rivayet aktarılır. Geniş bilgi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'Ivad Ma'rûf, 7/535 vd.

³³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'Ivad Ma'rûf, 7/542-543 vd.

³³⁵ Geniş bilgi için bk. Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefîler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (Haziran 2010), 114-117.

³³⁶ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 116.

³³⁷ Kutlu, "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 209.

³³⁸ Kutlu, "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 209.

olduğu fikrini geliştirmeleri de etkili olmuştur. Dolayısıyla İslâm coğrafyasında haraca bağlanmış Arap olmayan Müslümanların üzerinden cizyenin kaldırılması gerektiğini savunmaları bunun sonucudur. Bu ise cizyeyi koyanlar için istenmeyecek bir durumdur.³³⁹

1.5. MU‘TEZİLE

Mezhepler tarihinde mezheplerin isimlendirilmesi meselesi temel problemlerden birini teşkil etmektedir. Diğer mezheplerde olduğu gibi Mu‘tezile³⁴⁰ mezhebinde de aynı durum söz konusudur. Mu‘tezile’nin kavram olarak ilk ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili farklı rivayetler bulunmakla³⁴¹ birlikte mezhebinin belirgin bir şekilde ortaya çıkışının II/VIII. asırlara denk geldiği aktarılmaktadır.³⁴² Bununla birlikte en yaygın görüşe göre Mu‘tezile, tabiîn’den Hasan el-Basrî’nin ilim halkasında bulunan Vâsıl b. Âtâ’nın büyük günah işleyeninin durumu hakkında diğerlerinden farklı fikir geliştirerek “*el-menzile beyne’l-menzileteyn*” görüşünü sergilemesi sonucu Hasan el-Basrî’nin ilim meclisini terk ederek, etrafında görüşünü destekleyen taraftarlarıyla başlamıştır.³⁴³ İlk başlarda her ne kadar sistematik olmasa da mezhebin temel prensiplerine bakıldığında *usul-i hamse* denilen tevhid, va’d-vaid, adalet, el-menzile beyne’l-menzileteyn ve emri bi’l-ma’rûf nehyi ‘ani’l-münker gibi konuların ön planda tutulmuştur.³⁴⁴

Me’mûn döneminde daha sistematik bir düşünce geliştirmemiş ve fırka hüviyetini kazanmamış olsa da Mu‘tezile’nin, kendi arasında farklı gruplara ayrıldığı görülür. Bunlardan Ebû Ca‘fer el-Mansûr’un hilafetinde Mağrip bölgelerinde fikirleri yayılmış olan ve Vâsıl b. Âtâ (ö. 131/748)’ya nispetle Vâsiliyye, Mütevekkil zamanında vefat eden mezhepleri olarak Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849)’a nispetle Hüzeyliyye, bir diğeri felsefeye iyi derecede vakıf olan ve felsefî düşünceleri mezhebin düşünceleriyle uzlaştırmayı başaran İbrahim b. Seyyâr b. Hâni’ en-Nazzâm (ö. 231/845)’a nispetle Nazzâmiye, Bişr b. Mu‘temir (ö. 210/825)’e nispetle Bişriyye, Sümâme b. Eşres(ö. 213/828)’e nispetle Sümâmiye, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz (ö. 256/869)’a nispetle

³³⁹ Kutlu, “Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 209 vd.

³⁴⁰ Mu‘tezile hakkında geniş bilgi için bk. Eş‘arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 14-228.

³⁴¹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Muharrem Akoğlu, *Mihne Hadisleri ve Mu‘tezile’nin Tarihi Seyrine Etkisi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 12-20.

³⁴² Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 521.

³⁴³ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 60 vd.

³⁴⁴ Eş‘arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 154 vd.

Câhiziyye ve Hişâmiyye, Murâdiyye, Muammeriyye, Hâbitiyye gibi fırkaların olduğu aktarılır.³⁴⁵

Me'mûn hilafetinde Mu'tezile söz sahibi bir mezheptir. Dolayısıyla ulemanın bazılarının Halife'ye yakın olduğu malumdur ve birçok konuda onun üzerinde etkilerinin olması kaçınılmazdır. Şimdi bu isimlerin bazılarını genel hatlarıyla zikretmek yerinde olacaktır. Me'mûn nezdinde hatırı sayılır şahıslardan biri Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî'dir. Basralı olan Yahyâ b. Mübârek meşhur kıraat âlimlerin den birisi olup Halife'nin ilk hocaları arasındadır. Bir diğeri Sümâme b. Eşras'dır. Hârûnürreşîd döneminde Râfîzîlikle hapse atılan Sümâme, Me'mûn döneminde önemli bürokratlardan birisi olmuştur. Söz konusu dönemin ilim meclislerinde kendisini tanıtan Bişr b. Gıyâs el-Merîsî de Halife'nin ilim danışmanları arasındadır. Yine Halife'nin nezdinde önemi olan bir diğerk kişi Bişr b. Mu'temir'dir. Bermekî ailesiyle ilişkisi olan Bişr b. Mu'temir Bermekî ailesinin siyasetten uzaklaştırılmasından sonra Alioğullarına yakın durmasından dolayı ithamlara maruz kalmış, hapse atılmıştır. O Kelâm ehlinden olup taklitçiliğe karşı fikirleriyle bilinmektedir. Mu'tezili ulemasından Ebü'l-Hüzeyl Allâf'da Me'mûn'la yakın ilişki içinde olan öncülerden birisidir. Sümâme b. Eşres aracılığıyla Halifeyle tanışmıştır. Onun emriyle Bağdat'a gelmiş, din ve mezhepler konusunda danışmanları arasında yer almıştır. Bu dönemin önemli Mu'tezilî simalarından bir diğeri de Ahmed b. Ebû Duâd'tır. Me'mûn'un Bağdat'taki ilim meclisinde danışman olarak öne çıkmaktadır. Mihne uygulamasında resmi soruşturma sorumlusu olduğu için kendisi İmamü'l-Mihne olarak lakaplandırılmıştır.³⁴⁶ Bu sayıyı daha da arttırmak mümkündür. Görüldüğü gibi Me'mûn dönemi ulemanın ilim meclislerinde öne çıktığı bir dönemdir. Burada ismini saydığımız Mu'tezilî ulemanın ortak özelliği devirlerinde kendilerini birçok ilim dalında özellikle kelâm ile ilgili konularda ilmi yönden kabul ettiren isimler olmalarıdır.³⁴⁷

Bununla birlikte zikredilen isimlerin Mu'tezile'nin Bağdat ve Basra kolu olmak üzere iki farklı tarike müntesip olmaları dikkat çekmektedir. Özellikle Bağdat ekolünün Halife'ye yakınlığı bu açıdan önemlidir. Zira tarihi seyir içerisinde bakıldığında

³⁴⁵ Fırkalar ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 60 vd.

³⁴⁶ Geniş bilgi için bk. Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 200-208.

³⁴⁷ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Sakaç Yayınları, 2010), 223 vd.

Mu‘tezile’nin usûl-i hamse prensibinde mutabakat içerisinde olmakla birlikte İmâmet fikri etrafında iki farklı tarife bölünmesi söz konusudur. Basra ekolü efdal’ın imâmeti fikrinde Hz. Muhammed’den itibaren hilafet sıralamasını benimsemekle efdaliyeti bu sıralamaya göre savunmaktadır. Dönem itibariyle bakıldığında bu grup genellikle Abbâsî hanedanına yakınlığıyla öne çıkmaktadır. Bağdat ekolü ise Hz. Muhammed’den sonra efdaliyet konusunda Hz. Ali en faziletlisi olduğu fikrini savunmaları yanında az mefdül’ün imâmetini de meşru görmektedirler. Dolayısıyla bu grup Alioğullarına teveccühüyle bilinmektedir.³⁴⁸ Bu farklılaşmanın hangi şartlar altında gerçekleştiği ile ilgili detaylara girmek bu çalışmanın sınırlarını aşacağından bununla yetiniyoruz.³⁴⁹ Fakat Halife Me’mûn’un efdaliyet konusunu devletin resmi politikası ilan ettiği düşünüldüğünde Bağdat Mu‘tezilesi’nin bunda etkilerinin olabileceği ihtimal dahilindedir.

Abbâsîler döneminde dini-ahlaki öğretilerin çevre kültür ve inançlar ile iç-içe olduğu görülmektedir. Dahası bunun, halkın teveccüh ettiği hadis rivayetleri kisvesinde aktarıldığı böylece halk içinde inanç problemine yol açtığı görülür. Dolayısıyla söz konusu iktidarlar döneminde toplumun içinde farklı dini-inanç meseleleri problem olmaya başlayınca iktidar bunlarla baş etmek zorunda kalmıştır. Toplumun dini anlayışını tehdit eden bu unsurlara karşı mücadele için Hârûnürreşîd, ulemayı görevlendirme ihtiyacı duymuştur. Zira Heretik ve Gnostik düşünceler toplum içine nüfuz etmiştir. Dolayısıyla zamanında hapse atılan Mu‘tezilî ulemanın sonraları toplumun din anlayışını tehdit eden zümrelerle mücadele etmek için serbest bırakıldıkları görülmektedir.³⁵⁰ Diğer yandan dönemde hızla yayılan farklı inançlar karşısında Ehl-i Hadis’in savunma için kullandığı İcmâl metodunun³⁵¹ yetersiz kalmaya başladığı hissedilmektedir. Haliyle cedel konusunda mahir olan söz konusu ulema karşısında Ehl-i Hadis’in durumu malumdur.

³⁴⁸ Osman Aydın, “Mu‘tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Marife Dergisi* 3/3 (Kış 2003), 47-48.

³⁴⁹ İlgili konu hakkında detaylı bilgi için bk. Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu‘tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2013), 1-232.

³⁵⁰ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Ay, *Mu‘tezile ve Siyaset İlişkisi*, 192-198.

³⁵¹ İcmâl terim olarak, sözün doğrudan söylenmeyip, birden fazla manaya ihtimali olacak şekilde söylenmesi. Sözdün muradın ne olduğu, ancak sözün sahibi tarafından açıklanmak suretiyle bilinebilecek şekilde söz söyleme şeklidir. bk. Mehmet Erdoğan, “İcmâl”, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 225.

Buradan hareketle olayın nasıl bu noktaya kadar geldiği üzerine araştırma yapıldığında karşımıza çıkan tablo dikkat çekicidir.

Söz konusu durum Me'mûn'un hilafetinde de değişmediği kanaatindeyiz ki Halife bu ulemaya rağbet göstermiştir. Dahası onlara bazı yetkiler vermiştir. Halife'nin Mu'tezile görüşlerine ilgi duymuş olması Mu'tezilî âlimlerinin sarayda nüfuz sahibi olmasında önemli etkenlerden birisi olmuştur. Nitekim Me'mûn'un hilafeti sırasında Mu'tezile mezhebi devletin resmi mezhebi ilan edilmiştir.³⁵² Dolayısıyla Mu'tezile, Me'mûn döneminde en parlak zamanını yaşamıştır diyebiliriz.

Me'mûn'un, iktidarı zamanında Mu'tezile'nin görüşlerini benimsemesi belki de onların akli esas almaları ve akli istidlali ön planda tutmaları sebebiyledir. Nitekim Me'mûn'un kişilik olarak ilme düşkünlüğü, akîl delile önem verdiği bilinir. Hal böyle iken dönemin Hadis Ehli'nin söz konusu Mu'tezilî ulema karşısında zayıf kalması da³⁵³ bu etkilenmeyi güçlendirmektedir. Diğer yandan Mu'tezile, Halife'nin İslâm'ı savunma görevine benzer bir görevi ilmi ve fikri olarak³⁵⁴ üstlenmişti. Halife Me'mûn için ise muhalifi sadece güçle bastırmak değil ona akli düşünce olarak galip gelmek en evla olanıdır³⁵⁵ ve Halife bunu istemektedir. Nitekim İslâm Devleti'nin gücünü elinde tutan Halife Me'mûn'un diğer halifelerden farkı da burada ortaya çıkmaktadır.

Bütün bu bilgilerden sonra Mu'tezile mezhebinin nasıl şartlarda geliştiğine şahitlik ediyoruz. Genel hatlarıyla baktığımızda toplum içinde etnik kökenli unsurların da etkisiyle hızla yayılan mesnetsiz bilgilerin Müslüman kesimin inancına nüfuz ettiği bir çağda Mu'tezile ortaya çıkmıştır. Diğer yandan bu denli çeşitlilik karşısında İslâm'ın üstün doğru din olduğunu, toplumun tüm temellerini oluşturmaya muktedir olduğunu tekrardan ispatlamak mecburiyeti doğmuş görünmektedir. Temelde İslâm dinini

³⁵² Kadri Yıldırım, "Birinci Abbasiler Döneminin Bazı Mu'tezilî Şairleri ve Mezhebî Şiirleri Üzerine Bir İnceleme", *İstem Dergisi* 12 (Aralık 2008), 196-198.

³⁵³ Hârûnürreşid zamanında Halife dinde cedel konusunu yasaklamıştır ve cedel ehli olan Mu'tezile ehlinin çoğunu hapse attırıştır. Bu dönemde Hârûnürreşid ile Sind kralı arasında geçen bir diyalogda Sind kralı, Halife'den inancını temellendirmesini istemiştir. Bunun üzerine Hârûnürreşid dönemin kadılarından birisini bu görevle görevlendirmiştir. Fukaha ehlinden olan bu kadı Sind kralına tatmin edici cevaplar verememesi üzerine Hârûnürreşid Mu'tezile ehlinen birisini Sind'e yollamıştır. Olay ile ilgili metin için bk. Ahmed b. Yaya el-Murtazâ el-Mehdî-Lidîfillâh *el-Münye ve 'l-emel fi şerhi 'l-Milel ve 'n-nihal*, thk. Tuman Arnold (Hind: Dairetü'l-Me'arifi'n-Nizâmiyye, 1316/1899), 31 vd. 34-35.

³⁵⁴ Bk. Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967), 34-49.

³⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'İvad Ma'rûf, 11/434.

savunmak amacı olan mezhep, akli ön planda tutarak akli delil çerçevesinde hareket etmeye çalışmıştır. Bu noktadan hareketle hızla itibar kazanan Mu‘tezile dini sistematik hale getirmek için Kelâm ilminde önemli çalışmalar yapmıştır.

1.6. EHL-İ HADİS

Söz konusu dönemde henüz belirgin bir şekilde ortaya çıkmamış olsa da varlığını sürdüren bir diğer grup ise bugünkü adıyla Ehl-i Sünnet olarak bilinen mezheptir. Bu grubu diğer mezheplerden ayıran özelliği onun çoğunluktan yani ana gövdeden kopan ve ayrılan bir grup yahut yapı değil, çoğunluğun kendisi konumunda olmasıdır. Mezhep, tarihi seyir içerisinde farklı isimlerle anılmıştır. Onlardan Şîa mezhebinin bazı uleması bu grubu sıradan Müslümanlardan müteşekkil olduğuna istinaden *Ehlü’l-Amme*, devlette halifenin seçim yoluyla belirleneceğini benimsemelerinden dolayı *Nâsibe*, Allah sıfatlarındaki tutumlarından dolayı *Sifâtiyye* gibi isimlerle isimlendirmişlerdir. Mürcie mezhebi ulemasından bazıları ise bu yapının müntesiplerini inancını ifade etmeleri hususundaki üslubundan dolayı *Şüpheciler* (Şukkakiyye) diye anmaktadırlar. Söz konusu Ehl-i Sünnet hakkında Mu‘tezile ulemasının bazıları ise, onların kaza ve kader konusundaki yaklaşımlarından dolayı *Mücbire*, Allah’ın sıfatları tutumlarından dolayı ise *Müşebbihe* ismiyle anmaktadırlar. Ehl-i Sünnet mensupları ise kendilerini *Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâat* terkibi ile ifade etmekte olup diğer grupların aksine orta yolu benimsemiştir. Grup, İslâm’ın getirdiği esaslara bağlı kalmak, fitneye sebebiyet veren tartışmalı konulardan uzak durmak, cemaatin bütünlüğünü korumak ve sürdürmek gibi ortak özelliğe sahip siyasi, itikadî, fikhî ve tasavvufî boyutları olan ekollerden müteşekkil bütüncül bir yapıya sahip bir mezheptir.³⁵⁶

İlk asırdan başlayıp dört asırlık bir zaman diliminde gelişen mezhep, her dönemde mevcut sisteme uyum sağlayıp, farklılaşma ihtiyacı hissetmeyen geniş kitleye sahip, ümmetin birliğini ifade eden bir yapıya sahiptir.³⁵⁷ Buradan hareketle Ehl-i Sünnet tarihi seyri içinde genel hatlarıyla iki ana kısımda ele alınmaktadır. Bunlardan ilki Selef olarak anılan, Kur’ân ve Sünnetteki esaslara te’vil-teşbih ve ta’lil olmadan sıkı sıkıya bağlı olan zümredir. İkinci zümre ise Halef olarak bilinen ve yaygın kabule göre Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî ile başlatılan kelâm yönü ağır basan ekollerden

³⁵⁶ Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 219-229.

³⁵⁷ Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 65.

müteşekkil zümrelerdir.³⁵⁸ Selef, terim olarak genel anlayışa göre ilim ve fazilet açısından Müslüman toplumun önderleri sayılan Ashâb ve Tâbiîn için kullanılagelmiştir. Kur'ân ve Sünnete yaklaşım metodundan hareketle Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey olarak iki ana akıma ayrılmıştır.

Bütün bu bilgilerden sonra konumuza gelecek olursak ele aldığımız dönemde Ehl-i Sünnet zümrelerinin mevcudiyeti olmakla birlikte daha teşekkülünü tamamlamadığı söz konusudur. Bu grup Me'mûn döneminde Selef dediğimiz Ashâbü'l-Hadis ve Ashâbü'r-Rey ekollerinden oluşan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla ilk dönem Selef zümreyi ve bünyesinde barından bu iki ekolu mezkûr dönem çerçevesinde kısaca ele almak yerinde olacaktır.

Söz konusu dönem itibariyle böyle bir ekolün teşekkülünden bahsetmek mümkün olmasa da tarihi seyir içerisinde baktığımızda Seleften itibaren kendisini Ehl-i Sünnet-i Hâssa olarak tanıtırken bu durum IV/X. asrın başlarına kadar sahabe ve tabiinin takip ettiği usul ve yöneldikleri yol şeklinde anlaşılmıştır. Fakat Ehl-i Sünnet-i Hâssa olarak ilk akla gelen Ehl-i Hadis olmakla birlikte, muhalif mezheplerin onları isimlendirirken sırf nakle dayandıkları için Eseriyye yahut kendilerine ulaşan nakli doğru yanlış ayırmadan kabul edip amel edenler olmalarına istinaden Haşviyye gibi isimlerle andıkları görülmektedir.³⁵⁹ Hadis Ehlinin temel prensibi nass ve rivayetleri olabildiğince te'vil yapmaksızın olduğu gibi kabul etmeleridir. Fakat bu, Ehl-i Hadisin akli tamamen inkâr ettikleri anlamına gelmez. Diğer yandan Selef'in içinde akıl-nakil ilişkisinde orta yolu tutan Ehl-i Rey mümessili bir kısım ulemadan müteşekkil ekolün daha olduğu mezkûrdur. Söz konusu ekol Ehl-i Hadisin aksine nass ve rivayeti akıl süzgecinden geçirerek değerlendirmeyi evla görmüşlerdir.

Me'mûn dönemi içerisinde ele aldığımızda dönemin İslâm dışı yahut içindeki dini ve fikri yönündeki kaosa karşı mücadele sürdüren Mu'tezile gibi akli istidlal çerçevesinde hareket eden düşünürler grubuna karşı onların bu uygulamalarını sahabenin meşgul olmadığı uğraşlardan olduğu gerekçesiyle bid'at sayarak tasvip etmeyen bir yapı

³⁵⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 375; Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 78; Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 228 vd.

³⁵⁹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 104; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 406.

karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı içerisinde özellikle Ehl-i Hadis olarak tanınan ve hadis rivayetleriyle uğraşan ulema kesim bazı tutumlarıyla dikkat çekmektedir.³⁶⁰ Bunun sonucunda mezkûr dönemin sonlarına denk gelen mihne olayı sırasında bazı ulemanın ağır şartlar altında kaldığı görülmektedir. Bu döneme bakıldığında ulemanın diğer zamana nazaran daha aktif sorumluluk üstlendiği bir süreç olduğu görülür. Zira Me'mûn döneminde etnik kökenlerin hiç olmadığı kadar iç-içe girdiği ayrıca ilimde mesafe kat edildiği hülasası yenilikçi bir devir olduğu, Ehl-i Sünnet ulemasının durum karşısında mevcudiyetini sürdürmek için çözüm üretmek veya mevcut düzene ayak uydurmak gibi zor bir durumla karşı karşıya olduğu görülmektedir. Buradan hareketle iktidarın ve ulema sınıfının zuhur eden durumlara yaklaşımı önem arz etmektedir. Genel hatlarıyla ele alındığında söz konusu durum karşısında iki ana yaklaşımın olduğu hissedilmektedir. Bunlardan ilki seleften süregelen akideyi ilave ve te'vil yapmadan olduğu gibi devam ettirmek, bir diğeri ise selef akidesini sürdürmekle birlikte değişen şartlar karşısında tekrardan aklî istidlal çerçevesinde yeniden sistemleştirmektir. Bu durumu konumuz babında ele alırsak en geniş anlamda Ehl-i Hadisin mezkûr birinci yaklaşıma yakın olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu dönemde hadis ehlinin tutumlarına yakından bakmak yerinde olacaktır.

Me'mûn döneminde pek çok muhaddisin yetiştiği görülmektedir. Zira bu dönem hadis ilmi açısından önemli gelişmelerin olduğu dönemdir. Söz konusu dönemde rihle adını verdiğimiz hadis öğrenimi için yapılan yolculuklar, hadis imla meclisleri gibi faaliyetlerin devam ettiği aktarılmaktadır. Bu noktadan hareketle hadis imamlarına saygının ve hadise rağbetin halk arasında üst seviyede olduğu anlaşılmaktadır.³⁶¹ İlâveten Me'mûn diğer ilim ehline hürmet gösterdiği gibi hadis ulemasını hem takdir etmiş hem

³⁶⁰ Söz konusu gruptan bazıları “*Biz Kitap ve Sünnet’te bulunanlara iman eder, Allah’ın, yarattıklarının hiçbirine benzemediğini, zihinde beliren her şeyin yaratıcısı ve takdir edicisi olduğunu kesin olarak bildikten sonra hiçbir surette yoruma yönelmeyiz*” demektedirler. Teşbihten son derece kaçınan bu grup Sâd sûresi 75. ayette “*İki elimle yarattım*” ifadesini okuyan bir kimse ellerini hareket ettirirse veya “*Müminin kalbi Allah’ın iki parmağı arasındadır*” hadisini okurken parmaklarıyla işaret etmesi, kişinin elinin ve parmaklarının kaçınılmaz olarak kesilmesine sebebiyet verdiğini ifade etmektedirler. bk. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 104; Ayrıca rivayette geçen hadisin metni için bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned el-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Adil Mürşid vd (Basım y.y: Müessesetü’r-Risale, 1421/2001), 19/160.

³⁶¹ Sakallı, söz konusu dönemde hadis ilminin çeşitli sebeplere istinaden revaçta olduğunun altını çizmektedir. bk. Talat Sakallı, “Halife Me’mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I”, *Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 265.

de hadisin tahsil ve tedrisini desteklemiştir.³⁶² Muhaddislerin imla meclislerine katılmıştır.³⁶³ Onları bazı resmi görevlere atamıştır.³⁶⁴ Bunun gibi örnek hadiseleri çoğaltmak mümkündür. Bunun temelinde Halife'nin hadis ilmine olan rağbeti yatmaktadır. Nitekim onun hadis ilmine vukufiyetinden bahsetmiştik. Bu yönüyle halifeler arasında farklılığından bahsedilebilir.³⁶⁵ Yine bütün hadisler karşısındaki tutumunu tespit etmek zor olsa da onun hayatında Peygambere ve hadislere olan hassasiyetini bazı kaynaklarda aktarılan rivayetlerde görmek mümkündür.³⁶⁶ Fakat Halife tarafından bütün bu tutumlarına rağmen mihne uygulamasında bazı muhaddislerin hedef alınması açıklanması zor durumlardan birisi olagelmiştir. Her ne kadar tartışmalı olsa da Sakallı'nın, Halife'nin muhaddislere olan düşmanlığından veya onları sindirmek yahut baskı altında tutmak için mihne yoluna başvurduğundan söz etmenin güç olduğu yönündeki yorumuna katılıyoruz.³⁶⁷ Kanaatimize göre Halife'nin hedef almış olduğu şahıslar veya kesimler değil, bilakis taklitçi zihniyettir ve bunun ıslahıdır. Zira bazı aktarılan rivayetler bize bunu çağrıştırmaktadır.³⁶⁸

Konumuza dönecek olursak mihne öncesi dönemin hadis ilmi açısından verimli dönem olduğu malumdur. Zira Tabakat kaynaklara bakıldığında birçok hadis imamlarının meşhur simaları bu dönemde yetişmiş olduğu görülür. Nitekim Abdurrazzak (ö. 211/827)

³⁶² Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. el-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, nşr. Muhammed Emin el-Hancı (Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1349/1931), 258. Rivayet olduğuna göre Halife'nin hadis ilmiyle uğraşanların bilgilerini test ettiği de malumdur. Nitekim bir mecliste kendisine bir muhaddisin "Ey Mü'minlerin Emiri! şu falanca hadisi aktaran zat zayıftır" demesi üzerine onun hadis bilgisini test eder ve adamın hadis ilmine dair bilgisinin zayıf olduğunu öğrenince ona kızdığı aktarılır. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/377.

³⁶³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffaz* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 748/1348), 1/393.

³⁶⁴ Me'mûn, dönemin muhaddislerinden olan Süleyman b. Harb'ı Basra valiliğine atamıştır. Daha sonra ondan istifade etmek için Bağdat'a yanına getirttiğine dair rivayet aktarılmaktadır. bk. Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffaz*, 1/393.

³⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/376-377; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, 287.

³⁶⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 8/651-652; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/486; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, 287 vd; Bir rivayete göre Me'mûn müt'a nikahı hakkındaki hükmüyle devlet çapında yayımladıktan sonra Yahya b. Eksem'in Hz. Ali'den mezkûr nikahın haram kılındığına dair rivayeti kendisine nakletmesi sonucunda Halife hadisin tespit ve tasdikinden hemen sonra kararından döner ve fermanıya müt'a nikahını yasaklatmıştır. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/381.

³⁶⁷ Talat Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1990), 115.

³⁶⁸ Selefleri gibi Me'mûn da mihne uygulamasına başvurmuştur. Fakat bir farkla onlardan farklılaşmıştır. Zira Me'mûn'un bu girişimi selef iktidarların aksine yönetim yahut iktidar merkezli değil fikir merkezli olmasıdır. bk. Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arkaplanı* (Ankara: Otto Yayınları, 199), 39.

ve *el-Musennef* müellifi İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)'nin eserlerinin bu dönemin ürünleri olduğu bilinmektedir.³⁶⁹ İbn Şeybe, müfessir ve tarihçi vasıflarıyla da tanınmaktadır. Onun mihne uygulamasından sonraki dönemlerde Mu'tezili politikasının etkilerini ortadan kaldırmak için uğraştığı aktarılır. Birçok muhaddisin hocalığını yapan muhaddis, Ebû Hanife metotlarına muhalif görüşleriyle bilinir hatta bunu *el-Musannef* adlı eserinde reddiye olarak ele aldığı malumdur.³⁷⁰ Yine muasır İmam Şâfi (ö. 204/820), İmam Mâlik (ö. 179/795), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi meşhur hadis âlimleri bu dönemde önemli yere sahiptir. Bunlardan başka Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838), el-Kinânî (ö. 240/854) gibi birçok ulemanın bu dönemde Mu'tezile karşıtı eleştiri ve reddiyeleriyle³⁷¹ tanınmış simalar arasındadır.

Bu asırda görülüyor ki Ehl-i Hadis uleması Mu'tezile gibi mezhepler karşısında onlara cevap yahut reddiye niteliğinde eserler yazmaya başlamaları yanında hadisleri toplama ve tertipleme yönünde literatürde tasnif faaliyetleri olarak bilinen sistematik çalışmalar yapmışlardır. *Müsned* denilen eserlere ilaveten konularına göre ele alınan *Câmi'* türü eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Ali b. el-Medeni (ö. 234/848)'nin *İhtîlâfü'l-Hadis* adlı eseri bunlara örnek verilebilir. Hadis ulemasından olan el-Medeni mihne döneminde Halku'l-Kur'ân'ı kabul etmemesi üzerine hapse atılmış daha sonra canını kurtarmak için kabul etmiştir. Onun bu davranışı Hadis uleması nezdinde hoş karşılanmamış ve hadis ilminde güvenilirliğini kaybetmesine sebep³⁷² gösterilmiştir. *Müsned* türü eserlere Ubeydullah b. Mûsâ (ö. 213/828)'nin *Müsned*'i, ilaveten yukarda ismi zikredilen İbn Ebî Şeybe'nin ve Ahmed b. Hanbel'in eserleri zikredilebilir. *Câmi'* türü eserlerde ise Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875) ve Ebû Dâvûd (ö. 275/889) gibi hadis imamlarının eserleri kayda değer yere sahiptir.³⁷³ Bu sayıyı daha da çoğaltmak mümkündür. Buna istinaden bugün hadis külliyyatının temel kaynakları olan *Kütüb-i Sitte*'yi teşkil eden eserler bu III. asırda ele alınmaya başlamıştır diyebiliriz. Bütün bunlar

³⁶⁹ Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I", 264 vd.

³⁷⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 9/155; Ali Yardım, "İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/442-443.

³⁷¹ Bk. Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 78 vd.

³⁷² Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Darü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1404/1984), 3/235 vd.

³⁷³ Hayreddin Karaman, *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usulü* (İstanbul: Feyiz Yayınları, 1967), 18.

gösteriyor ki Me'mûn dönemi diğer ilimlerde olduğu gibi hadis ilmi için de gelişmelerin kat edildiği dönem olmuştur.

Bu dönemde Ehl-i Hadis için aklî istidlali ön planda tutan ulema kesimiyle birlikte belki de mücadele edilecek sorun teşkil eden ve dönemde revaç olan kıssacılar³⁷⁴ diyebileceğimiz bir sahtekâr grup daha vardı. Bu grubun temel prensibi halk arasında *Emri bi'l-ma'rûf nehî 'ani'l-münker* kisvesi altında ellerine geçecek mal-menfaat için halka aslı olmayan veya farklı din ve kültürlerden edindiği bilgileri İslâm akidesi olarak sunmaktı. Bu grup o kadar ilerledi ki halk arasında Halk İslâm'ı³⁷⁵ diye farklı bir din ortaya çıkmış oldu. Bu durum karşısında hadis ehlinin şaşkın olduğu görülmektedir.³⁷⁶ Fakat bu durumun etkileri muhaddisleri de etkileyecektir. Diğer yandan bu gidişat üzerine hadis ulemasının duruma el atmasına kadarki geçen süreçte belki de bu illet, dönemin Halifesi tarafından tespit edilmiş gibi görünmektedir.

Diğer yandan sosyal açıdan bakacak olursak muhaddis kesimin bazıları devlete karşı isyanlara dahil oldukları veya destek oldukları da görülmektedir.³⁷⁷ Bunlardan birisi 195/810 senesinde Fars unsurlarına karşı tekrar Arap (Emevî) hâkimiyetini tahkim etme arzusuyla zuhur eden bir isyandır. İsyân, Ali b. Abdullah liderliğinde gerçekleşmiştir.³⁷⁸ Ali b. Abdullah'ın ilmi kişiliği ve muhaddisler arasındaki yeri bağlamında farklılık arz etmektedir. Zira hadis ehlinin bazıları Ali b. Abdullah'la ilişkileri bulunmaktadır. Hadis âlimi olan Ali b. Abdullah'la Ebû Mushir'in yakın ilişkisi olduğu ve kendisinden rivayette bulunduğu aktarılır. Yine Ebû Mushir'i Ashâb-ı Hadis'te Şam'ın üç âliminden biri olarak

³⁷⁴ Konu üzerine geniş bilgi için bk. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler Menşe'î Tanıma Yolları Tenkidi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 83-90.

³⁷⁵ Hodgson, *Mutlakîyetçilik Boy Veriyor*, 750-813, 1/260.

³⁷⁶ Dönemin meşhur muhaddislerinden Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn Bağdat'ta bir mescitteyken orada bulunan bir kıssacının kendilerine isnatla bir uydurma hadisi halka rivayet etmeye başladığına şahitlik ederler. Bunun üzerine hadis İmamları hayrete düşerek kendilerinin bu gibi bir hadisi rivayet etmediklerini açıklamak lüzumu hissederler. Kıssacı hikâyeyi bitirip halktan bahşiş toplamaya başladığı anda Yahyâ b. Maîn onu yanına çağırır. Rivayeti kimden işittiğini kendisine sorurlar. Kıssacı Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'den duyduğunu söyleyince, İmamlar kendilerini tanıtarak bu rivayeti duymadıklarını söylerler: "Şayet bu rivayeti söylemen gerekiyorsa buna bizim adımızı karıştıрма!" şeklinde azarlamada bulunurlar. Bunun üzerine kıssacı Yahyâ b. Maîn hakkında olumsuz cümleler sarf ettikten sonra kendisinin birçok Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn isminde hadis ehlinen hadis yazdığını iddia ederek onları utandırmıştır. Sonunda onu yanlarından defetmişler ve kıssacı onlarla alay ederek yanlarından ayrılmıştır. Rivayetin metni için bk. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osman (Medine: Mektebetü's-Selâfiyye, 1386/1966), 1/46 vd.

³⁷⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. eş-Şeyh Şuayb el-Arnâvut, 9/284.

³⁷⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 8/415.

zikreden Ahmed b. Hanbel'in de söz konusu isyanla yakından ilgilendiğine, olayın gidişatı hakkında bilgi almaya çalıştığına dair rivayetler vardır. Bu noktadan hareketle isyancılarla hadisçiler arasında öyle ya da böyle bir ilgi bulunduğu ve buna benzer isyanların Me'mûn'dan, Mu'tasım döneminde de tekrarlandığı aktarılır.³⁷⁹ Böylece Abbâsî yönetimine karşı muhalefette ve iktidarın tekrar Araplara devredilmesi için yürütülen hareketlerde hadis ehlinden bazılarının da ilintili olduğundan bahsedilebilir. Bütün bunlarla düşünüldüğünde isyanla ilişkisi bulunan ve söz konusu dönemde Ali b. Abdullah''ın Şam valisi konumunda olduğundan dolayı Ebû Mushir'in mihne uygulamasındaki durumuna etken olduğu yönde rivayetler vardır.³⁸⁰ Buradan hareketle mihne döneminde Ahmed b. Hanbel için de aynı durumun ihtimali söz konusu olabilir. Nitekim bu olayı ilgili başlıkta ele alacağız.

1.7. EHL-İ REY

Çoğunluğu Iraklılardan oluşan Ehl-i Rey'in, Ebû Hanîfe ve onun talebelerinden müteşekkil bir ekol olduğu malumdur. Ehl-i Rey mümessili sayılan Ebû Hanîfe ve ardından gelen müntesiplerini Ehl-i Hadis'ten ayıran temel özellikleri onların akli işin içine katmaları ve Kelâmla uğraşmaları olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu kesimin bazıları malum olduğu gibi Halife Me'mûn döneminde devletin resmi mevkilerinde yaygın olarak görev aldığı bir dönemdir. Bunu akıl-nakil ilişkisindeki yaklaşımlarına bağlamak mümkündür. Zira dönem akli istidlalin revaçta olduğu bir dönemdir. Diğer yandan dönemin şartlarında dengeyi tutturmalarıyla ilişkilidir. Dolayısıyla onların dönemin politikası ve mihne olayında önemli yerleri vardır.

Genellikle Hârûnürreşîd'in döneminde Ebû Yûsuf'tan itibaren devletin resmi görevlerine tayin edilmeye başlanan rey mensuplarının bazılarının görüşlerinden dolayı Me'mûn döneminde de kadılık görevleri üstlendikleri görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu dönemde ortaya çıkan mihne olayında bütün Hanefî müntesiplerinin aynı düşünce ve tavır içinde olmadığı malumdur. Nitekim Halku'l-Kur'ân konusunda mezkûr grubun iki farklı görüşe ayrıldığı görülmektedir. Onlardan bir kısmı Halku'l-Kur'ân görüşünü benimseyip, onu savunurken diğer kısmı mezkûr görüşü benimsememiştir. Dolayısıyla rey ehli olmakla birlikte birinci grubun genellikle Kelâm taraftarları olduğundan

³⁷⁹ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arkaplanı*, 45.

³⁸⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. eş-Şeyh Şuayb el-Arnâvut, 10/228 vd.

bahsedilir. İkinci grup ise Halku'l-Kur'ân görüşünü tasvip etmemekle Ehl-i Hadis'e yakın bir tutum içerisinde olmuşlardır.³⁸¹ Buradan hareketle Me'mûn döneminde yaşamış olan söz konusu ekole müntesip bazı isimlerin zikredilmesi yerinde olacaktır.

Dönemin meşhur simalarından Halife Me'mûn'un mektubunda da ismi geçen Hanefî fakihî Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 190/805)'nin Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsediği aktarılır.³⁸² Kûfe kadılığı görevinde bulunan Ebû Hanîfe'nin arkadaşlarından Hasan b. Ziyad el-Lü'lü de söz konusu görüşü savunanlar arasında olduğu aktarılır.³⁸³ Yine Ebû Hanîfe'nin torunlarından kadılığıyla bilinen İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe (ö. 212/827)'nin Halku'l-Kur'ân konusunu savunduğu bilinmektedir.³⁸⁴ 205-211/820-826 yıllarında Mısır'da kadılık yapan Hanefî İbrahim b. el-Cerrah b. Sabih (217/832)'in de söz konusu görüşü benimseyen Ehl-i Rey arasında olduğu görülmektedir.³⁸⁵ Mihne uygulamasında rol alan İsa b. Ebân b. Sadeka b. Mûsâ (222/836)'nin söz konusu dönemde Basra kadılığında³⁸⁶ olduğu aktarılır. Kendisi Muhammed b. Hasan'ın öğrencilerindedir. Yine Muhammed b. Semma (234/848)'nin da sağlığında Şark bölgesinde kadılık görevinde bulunduğu³⁸⁷ görülmektedir. Me'mûn'un hilafetinin sonlarına denk gelen süreçte Kûfe bölgesi kadılığında bulunan Horasan halkından Gassân b. Muhammed el-Mervezî de Halku'l-Kur'ân mihnesinde aktif rol alanlar arasındadır. Onun Ahmed b. Ebî Duâd'ın adamlarından olup mihne sorgulama yaptığı aktarılır.³⁸⁸ Yine Ahmed b. Ebî Duâd'ın ashabından ve mihne uygulamasında aktif rol alan Abdurrahman b. İshak'ın da fukahadan olduğu aktarılır.³⁸⁹

³⁸¹ Geniş bilgi için bk. Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", 113.

³⁸² Konuyla ilgili Me'mûn'un Bağdat valisine mektubunda Mihne soruşturmasındaki Seccâde, Fıkıh ve Hadis Ehlinde ders aldığı hocalardan Ebû Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasan'ın Halku'l-Kur'ân konusunda dediklerini duymadığı konusunda halife tarafından yalanlanmıştır. Mektubun metnine bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Ürdün: Beytü'l-Efkari'd-Düveliye, ts.), 123.

³⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'Ivad Ma'rûf, 8/275 vd; Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih* (Beyrut: 'Alemlü'l-Kütüb, 1405/1985), 135 vd.

³⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'Ivad Ma'rûf, 7/216 vd.

³⁸⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Dasiretü'l-Ma'rûf en-Nizâmiyye (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî, 1390/1971), 1/43 vd.

³⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'Ivad Ma'rûf, 12/479 vd; ayrıca İsa b. Ebân hakkında geniş bilgi için bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 148 vd.

³⁸⁷ Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî' ed-Dabbî, *Ahbâru'l-kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1366/1947), 3/282.

³⁸⁸ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî, 3/191 vd.

³⁸⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Dasiretü'l-Ma'rûf en-Nizâmiyye, 3/405.

İlaveten kendisinin 213/828 yıllarında Bağdat'ın batı bölgesinde kadılık³⁹⁰ yaptığı aktarılır.

Bunlarla birlikte Hanefî çizgisini takip edenler arasında kelâma çekimser yaklaşan bir kesimin daha olduğunu yukarıda zikretmiştik. Bu kesim Ehl-i Hadis'e daha yakın durmasıyla malumdur. Tabîdir ki Me'mûn döneminde bu kesim de Ehl-i Hadisle birlikte mihneye tabi tutulanlar arasında olduğu görülür. Bunun müsebbibi yukarıda zikrettiğimiz Haşviyye grubu üzerinden asılsız bilgilerin en çok hadis rivayeti altında dine dahil edildiği düşünüldüğünde Ehl-i Hadis'e karşı yaklaşım kendini göstermektedir. Nitekim söz konusu dönemde Me'mûn'un hadislerle ilgili hükmünde³⁹¹ hadisleri Usûlü'd-Dîn'de delil olarak kullanılmasını yasaklaması bunun bir göstergesidir. Her ne kadar böyle bir yasağın dönemin Halifesi tarafından emredilse de söz konusu mevzuda muhatap kitlenin ona boyun eğmediği dikkat çekicidir. Zannediyoruz ki bu uygulama Halife'nin topyekûn Peygamber sözlerine karşı olduğu gibi bir algılanmaya sebebiyet vermiştir. Halbuki onun hadis ilmine vukufiyetini daha önce aktarmıştık. Ek olarak hadis ilminde tasnif gibi sistematik faaliyetlerin başladığı ve bizzat Halife tarafından teşvik edildiği bir dönemdir. Konumuza dönecek olursak Hanefî ekolu içinde bazı Ehl-i Hadis'e yakın duran devlet memuru âlimlerin Me'mûn döneminde mihne sorgulamasına tabi tutulduğu görülür. Bunlardan bazılarını aktaracak olursak;

Me'mûn tarafından 208/823 yıllarında Bağdat'a kadı olarak görevlendirilen Ebû'l-Velîd Bîşr b. Velîd el-Kindî mihne uygulamasında sorgulamaya tabi tutulanlar arasındadır. Zira onun Halku'l-Kur'ân anlayışına karşı çıktığı aktarılır. Bununla birlikte onun Ashâbü'r-Rey'in ileri gelen ulemasından³⁹² olduğu ve Ebû Yûsuf'un öğrencileri arasında zikredildiği görülür.³⁹³ Muasırları Ebû Hassân ez-Ziyâdî (ö. 242/856), Ali b. el-

³⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'Ivad Ma'rûf, 11/541 vd; Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî, 3/290.

³⁹¹ Konuyla ilgili Râzî'nin rivayeti şöyledir: "218/833 senesinde vefat eden Me'mûn muhaddislerin hadislerle iştiğal etmemelerini ve usûlü'd-Dîn'e dair delillerde kullanmamalarını uygun gördü. Muhaddisler hadisleri mezkûr konuda Ömer b. Abdülaziz döneminden bu yana kullanmaktaydılar. Ömer b. Abdülaziz hadislerin tedvinini ve yazılmasını isteyen ilk Emîrü'l-Mü'minîn idi. Bu uygulama hicri II. asırda başlamıştı. Me'mûn zamanında ise akaid konularında hadislerle deliller sunulmaktaydı. Onlar Kur'ân hakkında; "*Kur'an kadimdir*". Zira Resulullah şöyle buyurmuştur; "*Kim Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu dile getirirse kesinkes küfre düşmüştür*" şeklindeki rivayetin metni için bk. Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Halku'l-Kur'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, (Beyrut: Darü'l-Cil, 1992), 20 vd.

³⁹² Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî, 3/272.

³⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'Ivad Ma'rûf, 7/565.

Ca'd (ö. 231/845) ve Me'mûn'un bizzat eleştirdiği Seccade (ö. 241/855),³⁹⁴ gibi Hanefî ekolü mensubu bazı âlimlerin de mihneye tabi tutulanlar listesinde yer aldığı görülür.³⁹⁵ Burada ismini sayamadığımız birçok ulema daha bu dönemde görüşleri sebebiyle ya görevlerinden olmuş ya da kısıtlanmıştır. Bu durum mihne uygulamasının durdurulmasına kadar devam etmiştir. Burada belki de diğer dönemlerdeki mihnelerdeki durumdan farklı olarak bu alimlerin Halife tarafından yakinen tanınması söz konusudur.

Bu olay ulema arasında pek olumluya işaret etmemiştir. Özellikle cerh ve ta'dil ilminin doğmasına ve bu gibi âlimlerin kendi aralarında birbirlerini desteklemesi veya karalaması gibi faaliyetlere yaygın olarak başlamasına sebebiyet vermiştir. Her ne kadar tartışmalı mevzu olsa da burada şunu söylemek gerekmektedir. Genel olarak bakıldığında ister önceki dönemlerde ister Me'mûn döneminde mihneye tabi tutulan ulema, daha sonraları Halku'l-Kur'ân'ı benimseyen diğer ulema kesimini onların ilmi birikimlerine bakmaksızın sırf bu mevzu üzerinden diğer gulûv fırkalara dahil etme çabası içinde açıkça cerh edebilmeyi kendine hak bulmuştur.³⁹⁶ Bütün bunlar bir tarafa söz konusu dönemin ulema için zorlu bir dönem olduğu malumdur. Bu durum sonraki dönem açısından ilahiyat alanında bilginin kaynağı konusunda yaşanacak sıkıntıları beraberinde getirmiştir.

Bütün bu aktarılan bilgilerden hareketle bakıldığında dönemin mezhep içindeki farklılaşmayı genel anlamda tasvir edecek olursak, bu farklılaşmanın müsebbibi olarak ilim kavramına yüklenen mana yahut ilimin ne olduğuyla ilgili farklı yaklaşımların³⁹⁷ sonucu olarak zuhur ettiğini de söylemek mümkündür.

³⁹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/643.

³⁹⁵ Geniş bilgi için bk. Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", 121 vd.

³⁹⁶ Konuyla ilgili Ebû Hanefî ve öğrencileri özelinde bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'İvad Ma'rûf, 15/585, 16/372-377, 2/156, 2/570; Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler," 123 vd; ayrıca bk. Ali Kaya, "Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne'nin Sonuçları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran, 2015), 17 vd.

³⁹⁷ Taberânî İbn Ömer'den şöyle dediğini aktarır: "İlim üç kısma ayrılır: İslâm'ı anlatan Kur'ân, Hz. Muhammed'in Sünnet'i ve bir de bilmiyorum demek!" şeklindeki rivayetin metni için bk. Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târık b. İvazullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Kahire: Darü'l-Harameyn, ts.), 1/299; ayrıca bk. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî*, thk. Ebi'l-Eşbal ez-Züheyrî (Suûdî: Daru İbnü'l-Cevzî, 1414/1994), 1/753.

İKİNCİ BÖLÜM
HALİFE ME'MÛN'UN ALİOĞULLARI SİYASETİ

2.1. HALİFE ME'MÛN DÖNEMİNDE ALİOĞULLARI

Kelime anlamıyla Ehl-i Beyt “aile ve ev halkı” gibi manaları taşımakta olup İslâmiyet’in başlangıcından bu yana Ehl-i Beyt denilince genel olarak Hz. Muhammed (sav)’in aile fertleri akla gelmektedir. Fakat bununla beraber hem dilsel bakımdan hem de mezhepsel bakımdan ele alındığında söz konusu kavramla her dönemde tek bir mananın arzu edildiği veya kavramın içeriğinin kimleri kapsadığı hakkında kesin bir şey aktarmak pek mümkün görünmemektedir.³⁹⁸ Nitekim tarih boyunca bu kavram, siyasal bir içerik kazanmış ve farklı amaçlara alet edilerek içeriği maksada uyacak şekilde yorumlanagelmiştir. Binaen İslâm tarihine bakıldığında geçmişten günümüze kadar sürüp gelen düşünce çatışmalarının arka planında Ehl-i Beyt kavramının farklı şekillerde yorumlanmasından doğan ihtilafların da katkı payı olduğunu görebiliriz.

İslâm geldikten sonra Hz. Peygamber’in ailesine has bir anlam oluşturulmuş olan Ehl-i Beyt kavramı, Hz. Muhammed (sav)’in vefatından belirli bir zaman sonra değişikliğe uğramıştır. Hz. Peygamber’in mirasçısı olabilmek, ayrıca onun sahip olduğu otoriteden faydalanıp din ve politik güç elde edebilmek adına bazı Müslümanlar tarafından kavrama siyasal bir anlam kazandırılmış, Kur’ân ve Hadislere dayandırılarak meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Böylece adına bazen Kureyşilik, Hâşimîlik, Abbâsîlik ve Tâlibîlik diyebileceğimiz, kendilerini Hz. Peygamber’e akrabalık olarak bağlama çabaları içine giren otoriteler ortaya çıkmıştır.³⁹⁹ Öte yandan iktidar açısından Ehl-i Beyt’e yakınlık, İslâm toplumu tarafından saygınlık kazanmak için önemli bir yere sahip olmuştur.

Bütün bunlardan hareketle bu durumun dikkat çekici tarafı, ilk dönemlerde tartışma konusu dahi olmayan bu ihtilafın sonraki dönemlerde siyasal-itikadî bir konuya büründürülmesidir. Böylelikle Hz. Peygamber’in, yerini takva ile değiştirdiği cahiliye dönemi asabiyet geleneği tekrar görülmeye başlamıştır. Hz. Peygamber’in maddi-manevi konumuna sahip olmak isteyen bazı Araplar tarafından asabiyet ruhunun tekrar gündeme getirilmesi ve dolayısıyla İslâm’ın şiddetle yasakladığı bu anlayışın tekrar gündeme

³⁹⁸ Mustafa Öz, “Ehl-i Beyt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/498-501.

³⁹⁹ Namık Kemal Karabiber, “Erken Dönemde Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Farklılaşma Süreci Abbas Oğulları-Ali Oğulları Örneği”, *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları: Sempozyum*, ed. Sami Erdem (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 281-282.

getirilerek otoriter konuma yükselme çabaları da işin diğer boyutudur.⁴⁰⁰ Öte yandan İslâm'ın buyurduğu birlik beraberlik ruhuna aykırı düşen bu ihtilaf, tarih boyunca İslâm âleminde birçok farklı grupların oluşumuna ve kaosa kaynaklık ederek Müslümanların kendi içinde ağır bedeller ödemesine sebep olmuştur.

Ehl-i Beyt kavramının bu denli ciddiye alınması ve bunun itikadî ve siyasi alana taşınması her dönemde olduğu gibi Abbâsî hanedanından Halife Me'mûn döneminde de hissedilmiştir. Malum olduğu üzere bu dönemde kavram ilmi-itikadî konularda gündeme taşınmıştır. Nitekim Hz. Ali'nin üstünlüğü meselesi de bizzat Halife'nin başlatmasıyla dönemin tartışma konuları arasında gelmektedir.⁴⁰¹ Tabii bu meselelerin kökleri daha önceki dönemlere dayansa da bu dönemde Me'mûn'un önceki Halifelerin aksine, bizzat bu konuları tartışmaya açması yani meselenin devlet eliyle desteklenmesi açısından farklılık arz etmektedir. Dönemde iktidar ile Alioğulları arasında cereyan eden olaylar göz önüne alındığında bu tartışmanın amacı kendini daha belirgin hale getirecektir.

Alioğulları mensuplarından bazılarının yaşadığı her dönemde iktidarların ezelden beri baskıcı politikasına hoşnutsuzluğunu fiili olarak gösterdiği bazılarının ise ılımlı hareket ettiği görülmektedir. Me'mûn dönemini ele aldığımızda Halife'nin, seleflerinin hilafına Alioğullarına karşı katı bir siyaset izlemediğini görmekteyiz. Buna rağmen söz konusu dönemde Alioğulları adına zuhur eden isyanlar görülmektedir. Ancak bu isyanların, geçmişten süregelen bir hak iddiasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Ayrıca burada bir etkeni daha unutmamak gerekmektedir. Her dönemde olduğu gibi Ehl-i Beyt mensupların isimlerinden yararlanarak adına vefasızlık diyebileceğimiz ümmetin dini veya Peygamber sevgisi duygularını sömüren kişiler mezkûr dönemde de görülmektedir. Bu kişiler halk tabakasının Ehl-i Beyt sevgisini suistimal etmekte, iktidarı elde edebilmek için bu yolda dini değerleri harcamaktadır.⁴⁰²

Genel olarak Ehl-i Beyt mensupları iki grupta ele alınabilir. Birincisi, iktidar sahiplerinin baskıcı politikası sonucunda yaşadığı dönemlerde siyasetten olabildiğince uzak duran ve ilim-irfanla uğraşan Ehl-i Beyt mensuplarıdır. Söz konusu Ehl-i Beyt

⁴⁰⁰ Yaşar Özdemir, *Ehl-i Beyt Kavramının Teolojik Analizi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 57-59.

⁴⁰¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/619.

⁴⁰² Eser, *Abbasilerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler*, 26 vd.

mensupları genellikle Medine’de yaşamış olup Peygamber yolunu izleyerek ondan miras kalan dini öğretilerle meşgul olmuşlardır. Dolayısıyla bunlar dini meclislerde toplumu dini konularda aydınlatma görevini üstlenmiş durumdaydılar. İkincisi, dönemin iktidarları tarafından her fırsatta takibata maruz kalan ve kendi haklarını isteyen Ehl-i Beyt mensuplarıdır. Bu grup her dönemde ellerinden alınmış haklarını tekrar elde etmeyi isteyen ve bunun için gerekirse güç kullanmaya hazır serdengeçtilerden oluşmaktaydı.

Alioğulları mensuplarının söz konusu iki kanadı da toplum içinde hatırı sayılır kişilerdi. Peygamber soyuna dayanmasıyla birlikte onlar, dini kişilikleri hasebiyle halk içinde büyük sevgiye sahiptiler. Buna binaen Ehl-i Beyt taraftarları halk içinde azımsanmayacak kadar fazlaydı. Tabii olarak bu durum her dönemde iktidar sahipleri tarafından iktidara karşı potansiyel bir güç olarak algılanmasına neden olmuştur.

Me’mûn döneminde Ehl-i Beyt’in Hüseyin kolundan İbrahim b. Mûsâ, Zeyd b. Mûsâ, Ali b. Mûsâ, Muhammed b. Ca’fer ve Hasanî kolundan ise Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim Tabâtabâ gibi isimlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Şimdi bunların söz konusu dönemdeki tutumlarından bahsetmek yerinde olacaktır.

2.1.1. Alioğullarının Otoriteye Karşı Tutumu

Me’mûn döneminde Abbasoğulları hanedanının iktidara gelişiyle kendilerine verilen vaatlerin tutulmadığını ve yönetimde haklarının gasp edildiğini düşünen, bu doğrultuda siyasi girişimleri olan grup yanında siyasetten uzak biçimde hayat sürdüren ılımlı grup olarak, halk içinde büyük taraftara sahip Ehl- Beyt’in iki ana akımın olduğunu zikretmiştik. Bu kitle her dönemde iktidar sahiplerinin ilgilenmesi gereken bir sorun haline gelmiştir. Nitekim Ehl-i Beyt’e sempati besleyen bu gruplarla birlikte fırsatı lehine çevirmek isteyen bazı kimseler tarafından çeşitli bölgelerde Ehl-i Beyt adına iktidara karşı ayaklanmaların cereyan ettiği görülmektedir.

Halife Me’mûn döneminde, kardeşler arası kavga devlette otoritenin güç kaybetmesine neden oluşturmuştur. Ayrıca hilafet makamının Horasan bölgesine taşınması sonucunda merkezi otorite sisteminde ortaya çıkan boşluktan doğan bazı problemler devletin içinde ayaklanmalara neden olmuştur. Dolayısıyla Alioğulları ve

tarafatları da tekrar iktidar mücadelesine girişme fırsatı bulmuşlardır.⁴⁰³ Şimdi bu isyanlardan bazılarına incelemek istiyoruz.

2.1.2. İbn Tabâtabâ İsyanı

Bu isyan, Me'mûn'un hilafeti döneminde merkezi otorite karışıklığını fırsat bilip iktidarı ele geçirmeye çalışan ve Muhammed b. İbrahim'in adına yürütülen Ebû's-Serâyâ komutanlığında gerçekleşen İbn Tabâtabâ olarak da bilinen bir harekettir.⁴⁰⁴ İbn Tabâtabâ isyanı 199/815 yılında Cemâziyelâhir ayının 10'unda perşembe günü Kûfe'de Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim'in "Âl-i Muhammed'den razı olunan, Kitap ve Sünnet'e uymaya davet" sloganlarıyla kendisine davette bulunmasıyla başlamıştır.⁴⁰⁵ Bu isyanın başlamasına sebep olarak kaynak kitaplarda farklı iki görüş ortaya atılmıştır.

Bunlardan ilki, Halife Me'mûn'un, komutanı Tahir b. Hüseyin'in fethettiği bölgeleri 198/814 yılında Fazl b. Sehl'in kardeşi Hasan b. Sehl'e devretmesi yönündeki kararıdır. Bununla birlikte Me'mûn'un kardeşi ile giriştiği mücadele sonucunda bazı bölgelerdeki otoritesinin zayıflaması yanında Fazl b. Sehl'in Halife'nin üzerindeki etkisi de halk arasında konuşmaya başlamıştır. Git gide artan bu konuşmalar halk içinde karmaşaya sebebiyet vermiştir. Çünkü Fazl b. Sehl'in Halife'yi halkından uzaklaştırması ve devlet işlerini kendisinin yürütmeye çalışması, alınan kararlarda etkili olması halk içinde rahatsızlığa yol açmış görünmektedir. Binaen Irak'ta da bazı Hâşimoğulları ve ileri gelen kimseler tarafından isyanlar açıkça görülmeye başlanmıştır. Buralarda da halk Hasan b. Sehl'den rahatsız olduğunu bu şekilde göstermişlerdir. Böylece isyanlar İbn Tabâtabâ önderliğinde başlatılan ayaklanmalar daha da belirginleşmeye başlamıştır.⁴⁰⁶

Sebeplerden diğeri ise şöyledir: Nasr b. Şebes isminde Hz. Ali yanlısı bir şahıs hacca geldiği sırada Ehl-i Beyt hanedanından görüşebileceği birilerini sormuş bunun üzerine Mekke sakinleri ona Ali b. Ubeydulah, Abdullah b. Mûsâ ve Muhammed b. İbrahim'in isimlerini vermiştir. Nasr b. Şebes Muhammed b. İbrahim'e gelerek Ehl-i Beyt'ten birçok kimsenin öldürüldüğünü ve Ehl-i Beyt'in hilafet hakkının gasp edildiğini

⁴⁰³ Bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 69.

⁴⁰⁴ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 69; Mustafa Öz, "İbn Tabâtabâ, Ebû Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/383-384.

⁴⁰⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/528; tarih kaynaklarında isyanın başlama tarihiyle ilgili farklı bilgiler mevcuttur. bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömeri, 468.

⁴⁰⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/528-529.

söyleyerek onu isyana teşvik etmiştir⁴⁰⁷ ve orada Muhammed b. İbrahim'den hac bittikten sonra Cezîre'de buluşmak için söz almıştır. Cezîre'de Nasr b. Şebes orada bulunanlara konuşma yaptıktan sonra taraftarların anlaşmazlığı ve birbirine girmesi üzerine grup bozguna uğramıştır. Bunun üzerine Nasr b. Şebes bu olay ile ilgili Muhammed b. İbrahim'e özür beyan ederek görüşünden vazgeçmiştir. Duruma kızan Muhammed b. İbrahim Hicaz'a doğru yöneldiğinde yolda Ebû's-Serâyâ ile karşılaşır.

Herseme b. A'yen'in yanında kahramanlıklarıyla tanınan daha sonraları ise bazı anlaşmazlıklardan dolayı onu terk eden⁴⁰⁸ Ebû's-Serâyâ, Alioğulları taraftarından olup Muhammed b. İbrahim'in onu kendisine biat etmeye çağırmasına olumlu cevap vermiştir. Kûfe'de buluşmaya karar veren taraflar, orada isyan hareketlerine başlamışlardır.⁴⁰⁹

Muhammed b. İbrahim ordusunun komutanlığına Ebû's-Serâyâ'yı getirmiştir. Ebû's-Serâyâ eskiden Herseme b. A'yen'in ordusunda olduğundan dolayı savaş taktiklerine vukufiyeti bilinmekteydi ve çokça taraftarı vardı. Onun Muhammed b. İbrahim'e katılması, İbrahim'in gücünü iyice artırmış oldu. Ayrıca Muhammed b. İbrahim'in kuvvetlerini civardan gelen bedevi topluluklar da desteklemiştir.⁴¹⁰ Böylece isyan Kûfe'nin ele geçirilmesiyle daha ileri bir boyuta ulaşmıştır.⁴¹¹

Hasan b. Sehl isyanı bastırmak için Zübeyr b. el-Müseyyeb komutasında 10 bin kişilik yaya ve süvariden oluşan ordu gönderdiyse de Ebû's-Serâyâ bu orduyu mağlup ederek birçok silah, eşya ve binekler ele geçirmiş ve kendi gücüne güç katmıştır. Galibiyetin bir sonraki günü yani 199/815 yılı Recep ayının 1'inde⁴¹² veya Şâban ayının başında⁴¹³ Muhammed b. İbrahim aniden ölmüştür. Muhammed b. İbrahim'in bu ani ölümü şüphe uyandırmıştır. Onun Ebû's-Serâyâ tarafından zehirlenerek öldürüldüğü iddia edilmektedir. Bunun sebebinin Muhammed b. İbrahim'in ona ganimetten pay vermemesi, ayrıca taraftarlarının İbn Tabâtabâ'ya daha rağbet duyması sebebiyle Ebû's-Serâyâ'nın kendisini onun gölgesinde hissetmesi olduğu rivayet edilmektedir.⁴¹⁴ Fakat

⁴⁰⁷ Eser, *Abbasilerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler*, 71-72.

⁴⁰⁸ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 71.

⁴⁰⁹ İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakar, 424-426.

⁴¹⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/529.

⁴¹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömeri, 469.

⁴¹² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/529.

⁴¹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömeri, 469.

⁴¹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/529; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/244.

Muhammed b. İbrahim'in ölümünden sonra hareketin başına Ebû's-Serâyâ'nın kendisinin geçmediği görülmektedir. Bunun yerine Alioğullarından daha küçük yaşta olan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali'yi hareketin başına tayin etmiş böylece hareketin idaresini ve yönetimini onun arkasından kendisi yönetmeyi yeğlemiş görünmektedir. Bu onun dikkat çekmeden dilediği kararları alıp uygulayabilmesi açısından bir strateji olarak değerlendirilebilir.

Ebû's-Serâyâ'nın güç kazanması Hasan b. Sehl'i korkutmaya başlamıştır. Binaen Vali Abdus b. Muhammed'i 4 bin kişilik ordu ile Kûfe'ye Ebû's-Serâyâ'nın üzerine göndermiştir. Recep ayının 17'sine pazar günü Câmi isimli mevkiye bir araya gelen iki ordudan Abdus b. Muhammed'in ordusu ağır yenilgiye uğramıştır.⁴¹⁵ Ardından Ebû's-Serâyâ, Basra ve Vâsıt gibi şehirleri ele geçirmiş oralara valilerini atamıştır. Hatta o kadar başarı ve etkinlik sağlamıştır ki Kûfe'de bağımsızlığını ilan etmiş, kendi adına para bastırmıştır.⁴¹⁶ Ancak atadığı valiler gittikleri şehirlerde zulüm yapmakla tanınmaya başlamıştır.

Hasan b. Sehl, Ebû's-Serâyâ ile kendisinin baş edemeyeceğini anlayınca komutan Herseme b. A'yen'i onunla savaşmaya davet etmiştir. Fakat Herseme b. A'yen'in Hasan b. Sehl'in bu isteğini geri çevirdiği ve o sırada Horasan'a hareket ettiği görülmektedir. Kısa bir süre sonra Hasan b. Sehl'in ısrarlarıyla onun bu isteğini kabul ederek Ebû's-Serâyâ ile savaşmaya razı olmuştur. Hasan b. Sehl diğer yandan Ali b. Ebî Saîd'e ordusuyla Medâin, Vâsıt ve Basra şehirlerine doğru hareket etmesini emretmiştir. Bunun üzerine Ali, Ebû's-Serâyâ ile savaşarak Medâin şehrini geri almayı başarmıştır. Ardından Ebû's-Serâyâ 5 Şevval'de İbn Hübeyre sarayına geri çekilmiştir. Bu sırada Herseme b. A'yen onu takip ederek çatışma başlatmıştır. Bu çatışmada Ebû's-Serâyâ'nın taraftarlarının çoğu öldürülmüş ve kendisi de Kûfe'ye kaçmak zorunda kalmıştır.⁴¹⁷ Kûfe'yi muhasara altına alan komutan Herseme b. A'yen şehre girmeden beklemeyi tercih etmiştir. Bu arada Ebû's-Serâyâ ve taraftarları 200/815 yılı Muharrem ayının 16'sında pazar gecesi şehirden çıkıp Kadisiye'ye kaçmışlardır. Daha sonra Dicle nehrini geçip Sûs'a gelen Ebû's-Serâyâ ve adamları Sus'ta dört gün kalmışlardır. Bunu duyan

⁴¹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/530; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömeri, 469.

⁴¹⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/528-530; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/244.

⁴¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/531.

Hasan b. Ali onlara haber göndererek Sûs'u terk etmelerini ve istedikleri yere gidebileceklerini, onları takip etmeyeceğini bildirmiştir. Ebû's-Serâyâ onun bu teklifini geri çevirmiş ve savaşmayı tercih etmiştir. Fakat savaşta mağlup olunca Muhammed b Muhammed ile Re'su'l-'ayn'e geri dönmeye karar vermiştir. Fakat Celûlâ denen bir mevkie ulaştıklarında Hammad Kündüğüş tarafından yakalanmışlardır. Ardından Ebû's-Serâyâ Nehrevan'a Hasan b. Sehl'e, Muhammed b. Muhammed b. Zeyd ise Horasan'a Halife Me'mûn'a gönderilmiştir. Hasan b. Sehl'e gönderilen Ebû's-Serâyâ 200/815 yılı Rebûlevvel ayının 10'unda perşembe günü kafası kesilerek infaz edilmiştir. Böylece devleti on ay uğraştıran bu kaotik isyan Ebû's-Serâyâ'nın öldürülmesiyle son bulmuştur.⁴¹⁸ Halife Me'mûn'un huzuruna gönderilen Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'e gelince, kesin olmamakla birlikte 201 senesinde Ebû's-Serâyâ'nın arkadaşı olarak nakledilen Muhammed b. Muhammed isminde bir şahsın vefatından bahsedildiği ve bu zatın büyük ihtimalle bu kişi olabileceği⁴¹⁹ görüşü mevcuttur.

Ayaklanma süreci boyunca Ebû's-Serâyâ ve Tâlibîlerin üs olarak kullandıkları Kufe şehrindeki hâkimiyetleri kısa sürmüştür. Fakat kaos son bulup Ebû's-Serâyâ'nın infazından sonra yakın bölgelerde isyanın tesirleri ve isyan grubunun egemenliğinin bir süre daha devam ettiği bilinmektedir.⁴²⁰

2.1.3. Zeyd b. Mûsâ İsyanı

Ebû's-Serâyâ'nın Basra'ya vali olarak atadığı Zeyd b. Mûsâ şehirde Abbasoğullarına ait birçok konutu yakıp, tahrip etmesiyle toplum içinde Zeyd en-Nâr olarak tanındı.⁴²¹ Zeyd b. Mûsâ Alioğullarına mensup olup Ali er-Rızâ'nın büyük kardeşidir.⁴²² O Ehl-i Beyt'ten bazı gruplarla birlikte Basra'da hüküm sürüyordu.

⁴¹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/534-535; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömeri, 470; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/245.

⁴¹⁹ Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatîma Evlâdı* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004), 280.

⁴²⁰ Uyar, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatîma Evlâdı*, 279-280.

⁴²¹ İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/471.

⁴²² *Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*'da; Zeyd b. Mûsâ hakkında Hekîm Ebû Ali Hüseyin b. Ahmed el-Beyhaki'den rivayetle; onun 815 senesi isyanında başarısız olup Me'mûn'un huzuruna çıkarıldığı zaman halife ona hitaben; *"Ey Zeyd! Basra'da bizim düşmanlarımız olan Ümeyyeogulları, Sakîf, Ganiy, Bahile ve Âl-i Ziyâd'ı bırakıp amcan Abbâs'ın oğullarına mı ayaklanıyorsun?"* dediğinde Zeyd: *"Ey Müminlerin Emiri! Ben her açıdan hata yaptım. Eğer dönecek olursam bu kez de düşmanlarımıza karşı ayaklanacağım"* diye şakayla cevap verdiği aktarılır. İlaveten onun gururlu birisi olduğu ve Ali er-Rızâ tarafından her zaman uyarıldığı rivayetleri vardır. Onlardan birisi şöyledir. Ali b. Ahmed b. İmran el-Dekkak o da Hasan el-Cehm'den şöyle rivayet etmiştir. Hasan b. Cehm bir gün Ali er-Rızâ'nın yanındadır ve bu sırada İmamın yanında kardeşi Zeyd b. Mûsâ da vardır. Ali er-Rızâ ona: *"Ey Zeyd! Allah'tan kork; biz bu makama takva ile eriştik. Kim Allah'tan korkmaz, kendisine de dikkat etmezse"*

Abbasoğulları karşıtı olan Zeyd b. Mûsâ onlara karşı gaddarlığıyla tanınmıştır. Öyle ki Abbasoğulları müsevvidesinden⁴²³ bir şahıs huzuruna geldiği zaman onu ateşle dağladığı söylenmektedir. Abbasoğullarından birçok mal çalan Zeyd b. Mûsâ bundan başka tüccarlardan da birçok mal gasp etmiştir. Fakat 199/815 senesinde Ali b. Ebî Saîd komutanlığında Basra'ya gelen iktidar ordusu karşısında tutunamayıp emân dilemek zorunda kalmıştır ve bunun üzerine talebi kabul edilmiştir.⁴²⁴ Savaş sonrasında ele geçirilen Zeyd b. Mûsâ, Hasan b. Sehl tarafından Halife'nin huzuruna çıkarılmıştır. Halife onun akıbetini kardeşi Ali b. Mûsâ'ya havale etmiş o da onu serbest bırakmıştır.⁴²⁵

Bu rivayetlere ilave olarak Zeyd b. Mûsâ'nın Basra'da Ali b. Saîd'in yanında hapis tutulduğu da aktarılır.⁴²⁶ Devamında Zeyd b. Mûsâ hapisten firar ederek Ebû's Serâyâ'nın kardeşiyle birlikte 200/816 senesi zilkade ayında Enbâr'da tekrar isyan girişiminde bulunduğu rivayet edilir. Fakat ayaklanma bastırılmış olup sonrasında Zeyd, Bağdat valisinin huzuruna çıkarılmıştır. Bütün bunlardan sonra Zeyd b. Mûsâ ile ilgili haberlerde farklı rivayetler olmakla birlikte onun 250/864 senesinde⁴²⁷ vefat ettiği aktarılmaktadır.⁴²⁸

2.1.4. İbrahim b. Mûsâ İsyanı

Söz konusu dönemde İbrahim b. Mûsâ, Yemen şehrini zorla ele geçirip oraya vali olmuştur. Bu süreçte pek çok masum cana kıymak yanında halkın mallarını gasp etmiş

bizden değildir, biz de ondan değiliz. Ey Zeyd! Bizim Şîalarımızdan elinin ulaştığını aşağılayıp onlara ihanet etme. Bu, senin durumunu ve bulunduğun durumu yok eder. Ey Zeyd! Bizim Şîalarımızın, velayetimize inanç ve muhabbetlerinden dolayı insanlar onlara kin besleyip düşman belleyip kanını, malını helal biliyorlar. Eğer sen onlara kötülük edersen gerçekte kendine zulmetmiş, hakkını da yok etmiş olursun" diye nasihatte bulunduğu aktarılır. bk. Şeyh Sadûk Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbaveyh el-Kummî, 'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ (Kum: İntişârâtü'ş-Şerîf er-Rızâ, 1378/1958), 2/257-260.

⁴²³ Gerek Emevîler gerekse Abbâsîler zamanında merkezî idareye isyan edenler ayrı ve zıt renklerde bayraklar kullandıkları için bunlar renklerine göre müsevvide, mübeyyize, sürh-alem diye de adlandırılmışlardır. bk. Orhan F. Köprülü, "Bayrak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/247-254; Kavram, metinde buna göre kullanılmıştır. Ayrıca bk. Müsevvide, Abbâsiyye tâifesinden bir fırkadır. bk. *Osmanlıca Türkçe Sözlük (Luggat)*, "Müsevvide" (Erişim 19 Ekim 2020).

⁴²⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 8/535.

⁴²⁵ Konu hakkında Şeyh Sadûk'un aktarımına göre, Zeyd b. Mûsâ yakalandıktan sonra Hasan b. Sehl onu öldürmek üzereyken fikrinden vazgeçerek onu hapse göndermiştir. İbrahim b. Mehdî olayı zuhurunda, Bağdat halkının Hasan b. Sehl'e karşı ayaklanmasında Zeyd hapisten çıkarılarak halifeye gönderilmiştir. Me'mûn'un huzuruna çıkarılan Zeyd halife tarafından İmam Rızâ'ya sevk edilir. Ali er-Rızâ onu azarlayarak serbest bırakır fakat onunla hayatta olduğu müddetçe konuşmamak için yemin etmiştir. Zeyd b. Mûsâ Halife Mûtevekkil'in son dönemine kadar yaşadığı ve "Sürremen reâ"(Sâmerâ) da vefat ettiği aktarılmaktadır. bk. Şeyh Sadûk, 'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ, 2/258-259.

⁴²⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 8/544.

⁴²⁷ Zirikî, *el-A'lâm*, 3/61 vd.

⁴²⁸ Uyar, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatuma Evlâdi*, 281.

ve şehir sakinlerinin birçoğunu esir almıştır. Yaptığı bu zulümden dolayı kendisi el-Cezzâr yani “kasap” lakabıyla tanınmıştır.⁴²⁹

Başka bir rivayette olay genişçe ele alınarak İbrahim b. Mûsâ'nın daha önce Mekke'de olduğu aktarılmaktadır. Öyle ki savaşa Mekke'ye girmiş, İsa b. Yezîd el-Celûdî'nin vekili Yezîd b. Muhammed'i öldürerek Mekke'ye hâkim olmuştur.⁴³⁰ Daha sonra 199/815 yılında Irak'taki Ebû's-Serâyâ'nın infazına dair haberler üzerine ordusuyla Yemen'e doğru hareket etmiştir. Onun San'a'ya yaklaştığı haberi kendisine ulaşan Yemen valisi İshak b. Mûsâ b. İsa b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas kendisiyle karşı karşıya gelmekten kaçındığı için İbrahim b. Mûsâ'ya karşı koymadan Yemen'i terk etmiştir. Böylece Yemen'e giren İbrahim b. Mûsâ orayı istila etmiştir.⁴³¹

Görüldüğü üzere rivayetler birbiriyle örtüşmekte olup İbrahim b. Mûsâ'nın da kardeşi Zeyd b. Mûsâ gibi Ebû's-Serâyâ ile irtibatlı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İbrahim b. Mûsâ'nın Yemen'de ne kadar süreliğine hâkim olduğu yahut kendisi hakkında başka haberlere ilgili kaynaklarda rastlanmamaktadır.

2.1.5. Hüseyin b. Hasan el-Eftas İsyanı

Hüseyin b. Hasan el-Eftas, Ebû's-Serâyâ'nın Mekke valisi ve hac emiri olarak görevlendirdiği kendi adamlarındandır. O Kâbe'nin içinde bulunan eşyalara el koymuştur. Ardından Ebû's-Serâyâ'nın 199/814 yılında Kûfe'den gönderdiği örtüyle Kâbe'nin örtüsünü değiştirmiştir.⁴³² Şehirde hakimiyetini sağlayan Hüseyin b. Hasan el-Eftas bölge halkına sert bir tavır takınmıştır. Abbasoğullarına karşı acımasız davranan el-Eftas, onların bütün mal varlığına el koymuştur. Bununla beraber Abbasoğulları yahut onlara müntesibi olmasa da üzerinde onlara ait eşya ve nişan bulunduran şehir halkı çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. Hüseyin'in adamları Mescid-i Haram'ın pencere demirleri dahil bütün eşyalarına el koymuş ve bunları kendi aralarında taksim etmişlerdir.⁴³³

⁴²⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/535 vd; İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/470 vd.

⁴³⁰ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 143.

⁴³¹ Uyar, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, 281 vd.

⁴³² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/535-537.

⁴³³ İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/472.

200/815 yılı Rebülevvel ayının 10'unda Ebû's-Serâyâ'nın ölüm haberi kendisine ulaşınca emellerine ulaşmış olan Hüseyin b. Hasan el-Eftas, bunu dışarı yansıtmadan Alioğullarından yaşlı bir şahsı kendi yerine emir tayin etmiştir. Daha sonra olayların aleyhine ilerlemesinden dolayı yakınlarını alarak şehirden bir müddet uzaklaşmıştır.⁴³⁴

Bu hadisenin sonucunda Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali'nin emanına sığınmış olan Hüseyin b. Hasan el-Eftas ve beraberindekiler, Tâlibîlerin öncülüğünde varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁴³⁵ Binaen Hüseyin b. Hasan el-Eftas'ın Mekke şehrine ve Kabe'ye saygısızlığı ve zalim kişiliğinden dolayı İbn Hazm tarafından fesat sahibi, yer yüzünde fitne çıkaranlardan biri olarak sıfatlandırıldığı görülmektedir.⁴³⁶

2.1.6. Muhammed b. Ca'fer İsyanı

Halife Me'mûn döneminde Alioğullarının iktidara karşı tutumunu görme açısından örneklik teşkil eden diğer bir hareket ise Muhammed b. Ca'fer'in isyan hareketidir. Muhammed b. Ca'fer'in künyesi Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'dir. O, babası Ca'fer es-Sadık'tan ilim ve terbiye alan âlim, zühdüyle tanınan ve Ehl-i Beyt'in bazılarının uygunsuz hareketlerinden beri duran, faziletli bir Şeyh olarak tanınmaktadır.⁴³⁷ Bununla birlikte Mekke halkının onun etrafında toplandıkları ve ona biatte buldukları rivayet edilmektedir. Onu *Emîrû'l-Mü'minîn* sıfatıyla kendilerine halife olarak tayin etmişlerdir.⁴³⁸ Kaynaklarda onun önderliğinde zuhur eden isyanın sebepleri olarak farklı rivayetler mevcuttur.

Öne sürülen sebeplerden biri olarak Ebû's-Serâyâ zamanında bir şahsın Hz. Fatıma ve Ehl-i Beyt mensuplarına küfür dolu bir mektup yazmasıdır. Tâlibîlerin öfkelenerek bunu Muhammed b. Ca'fer'e arz etmeleri sonucu Muhammed b. Ca'fer'in zırhını giyip kılıcını kuşandığı aktarılır.⁴³⁹ Söz konusu hadisenin Muhammed b. Ca'fer'i isyana teşvik etmek için ortaya atıldığı görüşü de mevcuttur. Nitekim onun yaşlı bir şeyh olmasından ötürü isyanda sadece isminin kullanıldığı zikredilmektedir.⁴⁴⁰

⁴³⁴ İbn Kesîr, *Bidâye ve'n-nihâye*, 10/245.

⁴³⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/537 vd.

⁴³⁶ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*, 53.

⁴³⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/537-38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/472.

⁴³⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/188.

⁴³⁹ İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakar, 439.

⁴⁴⁰ Bk. Güneş, *İmam Rıza ve Halife Me'mun*, 32.

Sebeplerden diğeri ise yukarıda aktardığımız rivayete yani Ebû's-Serâyâ'nın atadığı Mekke valisi Hüseyin b. Hasan el-Eftas'ın ona gelerek ikna çabalarına bağlanmıştır. Nitekim Hüseyin b. Hasan el-Eftas ve yandaşları Ebû's-Serâyâ'nın ölümünden sonra Muhammed b. Ca'fer'e gelerek faziletleri ve halk içindeki itibarından dolayı ona biat etmek istemiştir. Halifelik hakkının onun olduğunu ve eğer bunun için hareket ederse halkın ona muhalefet etmeyeceği gibi sözlerle ona halifelik teklifinde bulunmuştur. Eftas, Muhammed b. Ca'fer'i buna ikna edemeyince onun oğlu Ali'yi, babasına karşı ikna etmede kullanmıştır. Sonuçta Muhammed b. Ca'fer ısrarlar karşısında halife olmayı kabul etmiş ve ona "Emîrû'l-Mü'minîn" unvanıyla biat edilmiştir. 200/815 Rebûlevvel ayı cuma günü Cuma namazından sonra Muhammed b. Ca'fer Mekke'de halife ilan edilmiştir. Bu sırada orada bulunan halkın bazıları isteyerek bazıları istemeyerek biat etmiştir.⁴⁴¹

Emîrû'l-Mü'minîn unvanıyla Muhammed b. Ca'fer'in fiili olarak fazla etkili olmadığı görülmektedir. Zira onun Halife olmasında ısrarcı olanlar, ardından bütün yetkileri elinde bulunduran Hüseyin b. Hasan el-Eftas ile Muhammed b. Ca'fer'in oğlu Ali olmuştur. Bu kişiler, etrafındaki bazı kimseler gibi hoş olmayan gayri ahlaki davranışlarda bulunmuşlar bu da halk içinde büyük rahatsızlığa yol açmıştır.⁴⁴²

O sıralarda Yemen'den İshak b. Mûsâ el-Abbas'ın ordusuyla Muş'aş⁴⁴³ denilen mevkie geldiği haberi yayılır. Muhammed b. Ca'fer ve taraftarları orduya karşı koymak için şehrin etrafına hendek kazma kararı almışlardır. Hendek kazılır ve savaş hazırlığı yapılır. Muharebeye giren İshak b. Mûsâ, sonrasında baş edemeyeceğini anlayınca savaşmaktan vazgeçerek Irak'a doğru gitmiştir. Yolda Herseme b. A'yen tarafından Mekke'ye sevk edilen Varaka b. Cemil ve İsa b. Yezîd el-Celûdî komutanlığındaki ordu ile karşılaşır. Ardından onların teklifleri üzerine güçlerini birleştirirler ve İshak b. Mûsâ el-Abbâsî tekrar Mekke'ye savaşa döner. Muhammed b. Ca'fer'in ordusuyla Bi'ru Meymûn denen yerde tekrar muharebeye girmişlerdir. Bu çatışmada kaybedeceğini anlayan Muhammed b. Ca'fer onlara eman talebinde bulunmuş ve isteği olumlu

⁴⁴¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/537; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/472; Uyar, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, 594.

⁴⁴² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/537-538; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/472-473.

⁴⁴³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/131.

karşılanmıştır. Binaen Abbâsî ordusu 200/816 yılı Cemâziyelâhir ayında Mekke'ye girmişlerdir. Böylece şehirdeki Tâlibîler civar bölgelere dağılmıştır.⁴⁴⁴ Muhammed b. Ca'fer'e ise Mekke'yi terk etmesi için belirli bir mühlet verilmiştir. Bunun üzerine o, Cidde, daha sonra Cuhfe⁴⁴⁵ istikametine doğru yola çıkar.⁴⁴⁶ Yolda eskiden Tâlibîler tarafından zorla evine girilen ve türlü cezalandırmalara maruz kalan Abbasoğulları mevâfîlerinden Muhammed b. Hâkim isimli bir şahıs tarafından durdurularak yanındaki bütün malına el konur ve kendisi salınır. Ardından Muhammed b. Ca'fer Cüheyne⁴⁴⁷ bölgesinde bir müddet kalmış ve orada etrafına taraftar toplamaya başlamıştır. Aynı zamanda Medine valisi Hârûn b. el-Müseyyeb onu yakalamak istemektedir. Bunun için birçok kez Muhammed b. Ca'fer'le muharebeye girmiştir. Bu çarpışmaların birinde Muhammed b. Ca'fer'in bir okun isabetiyle bir gözünü kaybettiği ve taraftarlarından birçoğunun öldürüldüğü aktarılır.⁴⁴⁸

Muhammed b. Ca'fer buna rağmen isyan hareketini bırakmamış dahası kendisinin Mehdî olabileceğini, zira Mehdî'nin de bir gözünün rahatsız olacağını söyleyerek isyan hareketini Mehdîlik inancıyla kutsallaştırmaya çalışmıştır.⁴⁴⁹ Fakat Mehdîlik inancı kabul görmemiş olacak ki kendisi etrafına kimseyi toplayamamıştır. Gücünü kaybeden Muhammed b. Ca'fer bu durum karşısında o yılın hac mevsimi bitiminde İsa b. Yezîd el-Celûdî ve Recâ b. Ebû'd-Dahhâk'tan eman talebinde bulunmuş, isteği kabul edilmiştir. Ayrıca Fazl b. Sehl'in amcaoğlu olan Recâ b. Ebû'd-Dahhâk Muhammed b. Ca'fer'in bu eman isteğine Halife el-Me'mûn ve Fazl b. Sehl'in de vefa gösterecekleri hususunda ona teminatta bulunmuştur. Bunun üzerine Muhammed b. Ca'fer 200/816 yılı Zilhicce ayının 20'sinde Mekke'ye dönmüş ve şehir halkına hitaben bir hutbe vermiştir. Hutbede iddiasında yanıldığını ve artık vazgeçtiğini, Me'mûn'un hanedanın tek halifesi olduğunu

⁴⁴⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/538-539; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh* thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/472-473.

⁴⁴⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/111.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh* thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/473.

⁴⁴⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/194-195.

⁴⁴⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/539.

⁴⁴⁹ İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakar, 440; Güneş, *İmam Rıza ve Halife Me'mun*, 34; Bununla birlikte Bozkurt'un tespitine göre, mezkûr hareketin dini bir motif taşımadığı ve hareketin diğer Alioğulları isyanı gibi iktidar mücadelesi niteliğinde olduğu aktarılır. Nitekim Muhammed b. Ca'fer'in dini motif taşıdığı fikri kabul görmüş olması durumunda onun halk tarafından ölümle tehdit edilmesinin söz konusu olamayacağı ve ilaveten Mekke'deki hutbesinde Me'mûn'a karşı biat borcunun olduğu ve mücadelesinden vazgeçtiği gibi söylemlerle çeliştiği aktarılır. Bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 76-77.

kabul etmiştir.⁴⁵⁰ Böylece Muhammed b. Ca'fer halifelik iddiasını bıraktığını halkın önünde açıklamıştır. Ardından İsa b. Yezîd el-Celûdî tarafından 201/816 yılında Irak'a, Hasan b. Sehl'e gönderilmiştir. Hasan b. Sehl de onu Recâ b. Ebû'd-Dahhâk ile Halife'ye, otorite merkezi Merv'e doğru yönlendirmiştir.⁴⁵¹ Ardından Halife Me'mûn, Muhammed b. Ca'fer'i affetmiş ve bırakmıştır.⁴⁵² Uzun zaman geçmeden Muhammed b. Ca'fer Cürcân'da⁴⁵³ 203/818 yılında vefat ettiği ve cenaze namazını Halife Me'mûn'un kıldırıldığı rivayet edilmektedir.⁴⁵⁴ Alioğulları adına gerçekleştirilen bu ve bunun gibi olumsuz hareketlere rağmen Me'mûn'un onları bu teşebbüslerinden dolayı cezalandırmadığı görülmektedir.

2.2. HALİFE ME'MÛN'UN ALİOĞULLARIYLA İLİŞKİLERİ

Halife Me'mûn'un hayatı boyunca Ehl-i Beyt'e saygı duyduğunu söylersek yanlış bir ifade kullanmış olmayız. Nitekim bunu hilafetinde Alioğullarına karşı tutum ve davranışlarında görmek mümkündür. Diğer yandan Alioğullarının onun kendi amcaoğulları olduğunu unutmamak gerekir. Halife'nin bu bağlamda Ali b. Mûsâ'yı 201/817 yılında veliaht olarak tayin etmesi onun Ehl-i Beyt'e karşı sevgisinin bariz örneklerinden bir tanesi olarak addedilmiştir. Söz konusu mesele hakkında bazı tarihçiler farklı yorumlarda bulunmuşlarsa da Halife'nin bu kararında samimi olduğu kanaatindeyiz. Nitekim Ali b. Mûsâ'nın ölümünden sonra da Halife'nin son nefesine kadar Ehl-i Beyt'e karşı sevgisinin devam ettiğini onun vasiyetinden anlamak mümkündür.⁴⁵⁵ Ayrıca ilmi meclislerde Hz. Ali'nin efdaliyeti gibi konular da gündeme taşınmış, Halife tarafından bizzat müdafaa edilmiştir.⁴⁵⁶ Bununla birlikte Halife'nin

⁴⁵⁰ Muhammed b. Ca'fer hutbesinde; *"Ey beni tanıyan ve tanımayan insanlar! Ben Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'im. Bana Halife Me'mûn'un vefatı haberi getirildi"* şeklinde hitapta bulunmuştur. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/539-540; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/473.

⁴⁵¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/540.

⁴⁵² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/188.

⁴⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/119; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/474.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/508.

⁴⁵⁵ Mezkûr konu bağlamında Taberî'de şöyle hadise aktarılır: Halife Me'mûn ölümünden önce kardeşi Mutasım'a vasiyet ederek, *"Onlar Müminlerin Emiri Ali b. Ebî Tâlib'in torunlarıdır. Senin amcaoğullarıdır. Onlara dostça davran, onlara iyilikler yap, onlardan kötülük yapanları affet. İyilik yapanlarını mükafatlandır. Onların bahşiş ve ihsanlarını her yıl düzenli olarak teslim et. Zira onların hakları çeşitli yönlerden senin üzerine borçtur"* şeklinde konuşması onun son nefesine kadar Ehl-i Beyt'e olan sevgisinin değişmediği hakkında ipucu vermektedir. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/649-650.

⁴⁵⁶ Bu münazaraların birisi de Halife Me'mûn ile İshak b. İbrahim arasında geçmiştir. Me'mûn'a göre Hz. Ali ilk Müslüman olma ve Bedir savaşına katılması, İslâm âleminde gösterdiği kahramanlıklar

Emevî hanedanından bilhassa Hz. Ali ile karşı karşıya gelen Muâviye'den bahsedilmesine karşı müsamaha göstermemesi,⁴⁵⁷ dönemin eser yazan müelliflerinin eserlerine taraflı olarak kendini yansıtmışsa da⁴⁵⁸ Me'mûn'un bu kararını onun Hz. Ali'ye beslediği saygı-hürmeti bağlamında düşünebiliriz. Diğer yandan tartışmalı olsa da bu bize, dönemin bazı hadis ulemasının da içinde bulunduğu Emevî hakimiyetine geri dönme arzusunda olan Ali b. Abdullah liderliğindeki isyanın temel çıkış noktasındaki fikirle ilişkili olabileceğini çağrıştırmaktadır.

Ayrıca Halife Me'mûn'un Hz. Ebû Bekir'in Hz. Fatıma'ya bırakmayı reddettiği Hz. Muhammed (sav)'e ait olan Fedek arazisini döneminin bazı hukukçularına danıştıktan sonra 210/825 senesinde Hz. Ali evlatlarına teslim etmeye karar vermesi⁴⁵⁹ buna örnek gösterilebilir. Bunlar ve daha Alioğullarından bazı lider vasfında olan kişilerin iktidara karşı ayaklanmalarına rağmen onları sakinleştirmesi ve onları affetmesi gibi birçok hadise onun Ehl-i Beyt sevgisi bağlamında değerlendirilmelidir.

Diğer taraftan Halife'nin Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesi ve ardından onun ani ölümü araştırmacılar tarafından farklı farklı yorumlanagelmiştir. Buna dayalı olarak Halife'nin Ehl-i Beyt sembolü olarak niteledikleri yeşil rengi üzerinden atıp hanedan rengi olan siyah renge geçmesi tarihçilerin dikkatini çekmiştir.⁴⁶⁰

dolayısıyla Hz. Muhammed'den sonra insanların en hayırlısı ve hilafete en layık olanıdır. Bunu Kur'ân'dan bazı ayetlerin yorumu ve hadislerle de desteklemektedir. Geniş bilgi için bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 111-114.

⁴⁵⁷ Eser, *Abbasilerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler*, 116.

⁴⁵⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/197.

⁴⁵⁹ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Daru Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 42.

⁴⁶⁰ Mevzu hakkında farklı rivayetlerle de karşılaşılmaktadır. bk. Ceşşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, 312-313; nitekim Doğan'ın da aktardığına göre Alioğullarının mezkûr dönemdeki elbiseleri beyaz olduğu yönündedir. Söz konusu yeşil rengin ise Kısraların ve Zerdüştlere sembolü olduğudur. Buradan hareketle Me'mûn'un Ali er-Rızâ'nın veliahtlığından sonra sembol renklerin değişimindeki amacı hakkındaki yorumlamalar tekrar gözden geçirilme ihtiyacı duymaktadır. Geniş bilgi için bk. Nagihan Doğan, "Erken Abbâsi Hilafetinde Bir Veliahtlık Krizi: Şîî İmam Ali er-Rızâ'nın Veliaht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Belleten* 78/283 (Aralık 2014), 862; Eser'in tespitine göre Me'mûn Emevîlerin sembolü olan beyazdan ve Abbâsilerin sembolü siyah renkten sonra Ehl-i Beyt'in sembolü olarak ve renk alternatifini görmediğinden yeşil rengi seçmiştir. Dolayısıyla yeşil renk ilk defa Me'mûn ile özel sembol haline gelmiştir. bk. Eser, *Abbasilerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler*, 145.

Her ne sebepten olursa olsun tarihi seyri içerisinde gerçekleşen söz konusu Ali er-Rızâ'nın aniden ölümü bir gerçekliktir. Bu meseleyi ilgili başlığa havale ederek Halife Me'mûn'un Ali er-Rızâ'nın ölümünden sonraki faaliyetleriyle devam etmek istiyoruz.

Bütün bunlarla birlikte Me'mûn, Ali er-Rızâ'nın vefatının ardından Bağdat'a gelmesinden bir zaman sonra kendi kızı Ümmü'l-Fazl'ı Ali er-Rızâ'nın oğlu Muhammed el-Cevâd (Muhammed et-Takî) ile evlendirmiştir.⁴⁶¹ Buna göre evlilik yaklaşık 214/829 senesinde gerçekleşmiştir. Bu evlilikten amacını Halife, "Ali soyundan gelen birinin dedesi olmayı istiyorum," minvalindeki bir cümle ile gönlünde beslemiş olduğu arzusunda dile getirmiştir.⁴⁶² Bu evlilikten Ali el-Hadi, Mûsâ, Fatıma ve Ümame isminde dört çocuğun dünyaya geldiği aktarılır. Nitekim Ali er-Rızâ'nın soyunun Muhammed el-Cevâd ile devam ettiği bilinmektedir. Diğer yandan Alioğulları kendi içerisinde Ali b. Mûsâ'nın ani vefatından sonra yerine küçük yaştaki oğlu Muhammed el-Cevâd'ı geçirmiştir.⁴⁶³ Babası vefat ettiğinde Muhammed b. Ali daha yedi yaşındadır.⁴⁶⁴ Dolayısıyla o 195/811 yılında doğmuş olup Hayzeran yahut Sebike olarak bilinen ve soyu Hz. Muhammed (sav)'in Mariye isimli hanımının soyuna dayanan bir kadının oğludur.⁴⁶⁵ Böylece Halife, Alioğullarıyla ikinci kez akrabalık bağını kurmuştur. O sıralarda yirmili yaşlarında olan el-Cevâd'ın evliliğine Abbâsî hanedanı yine karşı çıkmıştır. Daha sonraları ilim meclislerine de katılan Muhammed el-Cevâd'ın, Yahyâ b. Eksem'le münazaralara iştirak ettiği aktarılır. Daha genç yaşlarda olan Muhammed'e Halife tarafından rahat bir hayat sunulmuştur. Bütün bunlara rağmen onun içinde bulunduğu yaşam tarzından hoşlanmadığı ve zühd hayatı arzuladığı aktarılır.⁴⁶⁶ Dolayısıyla Me'mûn Ali er-Rızâ'nın vefatından sonra onun ailesini bırakmamış akrabalık bağını devam

⁴⁶¹ Muhammed el-Cevâd altı yedi yaşlarında Me'mûn'un kızıyla nişanlanmış on üç sene sonra da evlenmiştir. Yakup Keskin, *İsnâ Aşeriyye İmamlarından Muhammed el-Cevâd, Ali b. Muhammed el-Hâdî, Hasan el-Askerî ve Muhammed el-Mehdî Dönemlerinde İmâmiyye Şîası*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 68.

⁴⁶² Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 296.

⁴⁶³ Mevzu ile ilgili şu hatırlatmada bulunmak gerekir. Topaloğlu'nun tespitine göre, bu dönemde Şîa inancında İmamet inancı doktrin olarak hala mevcut değildir. Geniş bilgi için bk. Topaloğlu, *Şîa'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*, 125.

⁴⁶⁴ Kummî/Nevbahti, *Şîi Firkalar Kitabı'l-Makâlât ve'l-Fırak Fırakü's-Şîa*, çev. Hasan Onat, Sönmez Kutlu vd (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 230 vd.

⁴⁶⁵ Keskin, *İsnâ Aşeriyye İmamlarından Muhammed el-Cevâd, Ali b. Muhammed el-Hâdî, Hasan el-Askerî ve Muhammed el-Mehdî Dönemlerinde İmâmiyye Şîası*, 75.

⁴⁶⁶ Keskin, *İsnâ Aşeriyye İmamlarından Muhammed el-Cevâd, Ali b. Muhammed el-Hâdî, Hasan el-Askerî ve Muhammed el-Mehdî Dönemlerinde İmâmiyye Şîası*, 68 vd.

ettirmiştir.⁴⁶⁷ Ayrıca her ne kadar tartışmalı olsa da Muhammed el-Cevâd'ın hanımı, Me'mûn'un kızı Ümmü'l-Fazl'ın, Mu'tasım-Billâh zamanında Halife'nin emriyle ya da bir başkası tarafından zehirlenip öldürüldüğü aktarılmaktadır.⁴⁶⁸ Bu rivayet, Me'mûn'un iki hanedan arasındaki bağı güçlendirmek uğruna attığı adımla birlikte değerlendirildiğinde düşündürücüdür.

Diğer yandan doğruluğu her ne kadar tartışmalı olsa da bir rivayete daha değinmek yerinde olacaktır. Zira bu rivayetin Me'mûn'un, Alioğullarına karşı eğilimi konusunda ilk ve yalnız olmadığını göstermesi açısından zikretmeye değer olduğunu düşünüyoruz. İbn Di'sem'in aktardığına göre Me'mûn'un babası Hârûnürreşîd'in Alioğulları hakkında "İmâmiyye ile bizim aramızda ihtilaf yoktur. Vallahi onların içinden söyledikleri imam ortaya çıkarsa, ben ona ilk biat edenlerden olurum. Benim düşmanlığım, bu aileden her ne zaman biri ayaklansa tıraş olup temizlenip, kılıcını çekip onlara katılan ve bununla cenneti isteyen Zeydiyye'yedir. Onlar atalarımın ve benim de düşmanlarımdır".⁴⁶⁹ şeklinde ifadeleri olmuştur. Ancak o dönem henüz İmâmiyye isminin zikredilmesi için çok erkendir. Dolayısıyla yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu durumda rivayete temkinli yaklaşmak gerektiği unutulmamalıdır.

2.2.1. Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Veliht Tayin Edilmesi ve Vefatı

Ebü'l-Hasan Ali er-Rızâ b. Mûsâ b. el-Kâzım, Şîa mezhebinin İsnâaşeriyye (İmâmiyye) koluna göre on iki imamın sekizincisidir. Farklı rivayetler olmakla birlikte Ali er-Rızâ bazı Şîi kaynaklarına göre 153/770 senesi Rebûlevvel ayının 11'ine denk gelen cuma veya perşembe günü Medine'de doğmuştur.⁴⁷⁰ Bununla birlikte Ali b. Mûsâ'nın doğum tarihi hakkında İbn Kesîr 145/762 senesini göstermektedir.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 303; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 42.

⁴⁶⁸ Rivayete göre Me'mûn, kızı Ümmü'l-Fazl'ı Muhammed el-Cevâd ile evlendirmek isterken Abbâsî hanedanının bu olaydan endişe duymaya başladıklarına şahit olunuyor. Geniş bilgi için bk. Şeyhü'l Müfîd el-İmam Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân, *el-İrşâd fi mârifeti huceci'l-llahi ale'l 'İbâd* (Beyrut: Müessesetü Âli'l-Beyt Aleyhimü's-Selâm li İhyai't-Türas, 2008), 2/280; Ayrıca bk. Mustafa Öz, "Muhammed el-Cevâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/514-515.

⁴⁶⁹ Ebû Fâris b. Di'sem, *es-Siretü's-şerife el-Mansûriyye (Siyretü'l-İmam Abdullah b. Hamza)*, thk. Abdülğani Mahmud Abdülâfî (Beyrut: Darü'l-Fikri'l-Mu'asır, 1414/1993), 549-550.

⁴⁷⁰ Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 2/13; Suriye'li son dönem Şîi müctehid ve tarihçi aynı zamanda biyografi yazarı Muhsin el-Emîn'in aktardığına göre, Ali er-Rızâ'nın doğum tarihi ile ilgili ihtilaflı rivayetlerin bulunması Şîi müelliflerin tarih ve sene konusunda umarsız davrandıklarını Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfîd'den örnekler vermektedir. bk. Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 2/12-13.

⁴⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/133.

Babası Mûsâ el-Kâzım'dır. Annesi, asıl ismi Erva olup Şakra lakabıyla anılan Habeşistanlı veya Sudanlı bir cariye'dir.⁴⁷² Ayrıca onunla ilgili Ümmü Veled, Hayzeran el-Mersiye, Şakra en-Nubiye, Ümmül Benin, Necme, Seken Nubiye ve Tektüm gibi isimler de zikredilmektedir. Künyesi Ebû'l-Hasan es-Sani veya Ebû Bekir olarak anılmakla birlikte en meşhur lakabı er-Rızâ'dır. Ayrıca Sabır, Razî, el-Vefî, Zeki ve Veli lakaplarıyla da bilinmektedir. Yaşadığı dönem Harûnürreşîd ve oğulları Emîn ve Me'mûn'un hilafet dönemlerine denk gelmektedir. Ali er-Rızâ'nın, Muhammed el-Kan, Hasan, Ca'fer , İbrahim, Hüseyin ve Ayşe isimlerinde beşi erkek biri kız altı çocuğu olduğundan bahsedilmekle⁴⁷³ birlikte soyunun Muhammed el-Cevâd (Muhammed et-Takî) ile devam ettiği aktarılmaktadır.⁴⁷⁴

Ali er-Rızâ, orta boylu, yumuşak huylu olup kimsenin sözünü kesmeyen, kimseyi üzmeyen, etrafındakilere iyi davranan birisi olduğu ve onun hiçbir zaman kahkaha atarak gülmediği, sadece tebessüm ettiği söylenmektedir. Ahlaklı, âlim, dini konularda yetkin biri olup kendisine her ne sorulursa ona Kur'ân'dan ayetlerle cevap verdiği aktarılmaktadır. Ayrıca onun zühd ve takva sahibi olduğu, Kur'ân'ı üç günde bir hatmettiği, gece az uyuyup çok ibadetle meşgul olduğu, çok tasaddukta bulunduğu ve kişiliğiyle Benî Hâşim'in Efendisi olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁷⁵ Aktarılan rivayetlere göre Ali er-Rızâ'nın, bir Ehl-i Beyt mensubu olarak büyük dedesinin yaşamına uygun biçimde zühd hayatı sürdürdüğü görülmektedir.

Daha yirmili yaşlarında dini meselelerde fetva vermeye başlayan Ali er-Rızâ'nın yirmi dört senesini babasının yanında geçirdiği rivayet edilmektedir. Babasından sonra yirmi beş sene yaşamış olan er-Rızâ⁴⁷⁶ 203/818 senesi Safer ayının 29'unda vefat etmiştir.⁴⁷⁷

Yetişme döneminde iyi bir eğitim almış ve daha sonra Mescid-i Nebevi'de ilim meclislerinde öğretimle meşgul olup ömrünün sonuna kadar siyasete karışmamış olan Ali

⁴⁷² Kılavuz, "Ali er-Rızâ", 2/436.

⁴⁷³ Emîn, *A 'yânü's-Şi'a*, 2/13.

⁴⁷⁴ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 214; Kılavuz, "Ali er-Rızâ", 2/436.

⁴⁷⁵ Emîn, *A 'yânü's-Şi'a*, 2/13-14.

⁴⁷⁶ Emîn, *A 'yânü's-Şi'a*, 2/13.

⁴⁷⁷ Ethem Ruhi Fırlalı, *İmâmiyye Şîası* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008), 174; Kılavuz, "Ali er-Rızâ", 2/436.vd.

er-Rızâ⁴⁷⁸ hadis, fıkıh ve tıp alanlarında meşhur olmuştur. Ayrıca babası Mûsâ el-Kâzım'dan rivayetler aktardığı ve kendisinden birçok Şîî râvinin rivayette bulunduğu nakledilmektedir.⁴⁷⁹

Yine kaynakta belirtildiğine göre kendisine toplamda on sekiz bin mesele sorulmuştur.⁴⁸⁰ Ali er-Rızâ hakkında babası Mûsâ el-Kâzım'ın "Ali b. Mûsâ Muhammed âlinin en alimidir. Dininiz hakkında ona sorun ve o ne derse onu belleyin, ezberleyin"⁴⁸¹ dediği şeklindeki rivayet onun ilmi kişiliği hakkında ipucu vermektedir. Nitekim Hasan b. Sehl'in İsa b. Muhammed b. Ebî Hâlide gönderdiği mektupta Halife Me'mûn hakkında "Baktı ki, Alioğulları ve Abbasoğulları içerisinde ondan daha faziletli, daha takvalı ve daha alim kimse görmedi ve bu yüzden onu (er-Rızâ min Âli Muhammed) olarak isimlendirdi,"⁴⁸² şeklindeki sözleri Ali er-Rızâ'nın kişiliği konusundaki bilgileri desteklemektedir.

Halife Me'mûn'un Ali b. Mûsâ ile tanışmasının onu veliahtlığa atamak için Medine'den davetle getirmesiyle başlamıştır diyebiliriz. Zira kaynaklarda bundan önce ikisinin bir araya geldiği hakkındaki bilgiye rastlanmamıştır.

Me'mûn her ne kadar Ali b. Mûsâ ile daha önce görüşmemiş olsa da onun halk arasında büyük kitlenin sempatisini kazandığını, Ehl-i Beyt mensuplarının içinde faziletli bir isim olduğunu biliyor olmalıdır. Diğer yandan o, Ehl-i Beyt sevgisi yanında çocukluğundan itibaren aşına olduğu Abbâsîlerin Alioğullarına karşı sürdürdüğü olumsuz siyaseti gayet iyi kavramış olmalıdır. Dolayısıyla valilik yaptığı Horasan bölgelerindeki halkın Alioğullarına karşı beslediği duygu ve teveccühün farkındadır.

Meşru halife her ne kadar resmi olarak lider kabul edilse de her dönemde halk arasında Peygamber mirasçısı konumundaki Ehl-i Beyt mensuplarından karizmatik bir şahsiyet manevi lider olagelmiştir. Bahsi geçen şahsiyetler başta Peygamber torunları olmaları hasebiyle, ilmi ve takva kişiliğiyle halk arasında her zaman yerini bulmuştur. Nitekim onların bazılarının döneminin âlimleri arasında da itibar sahibi olduğu

⁴⁷⁸ Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 213.

⁴⁷⁹ Bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hind: Matbaâtu Dâiretü'l-Ma'rûfi'n-Nizâmiyye, 1326/1908), 7/387-389.

⁴⁸⁰ Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 2/14 vd.

⁴⁸¹ Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 2/14.

⁴⁸² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/554; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/484.

görülmektedir. Halife Me'mûn döneminde de bu durum sadece şahıs isimleri değişerek devam etmiştir. Yukarıda da zikredildiği gibi Ali b. Mûsâ gerek takvası gerek ilmi kişiliğiyle ayrıca Ehl-i Beyt'in aydın bir lideri-efendisi olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

Halife Me'mûn, 200/815-816 yıllarında Recâ b. Ebî ed-Dahhâk isminde⁴⁸³ Fazl b. Sehl'e yakınlığıyla bilinen bir şahsı Ali b. Mûsâ'yı Medine'den getirmesi için görevlendirmiştir.⁴⁸⁴ Ardından Kasım b. Hârûn veliahtlıktan azledilip yerine Ali b. Mûsâ 201/816-817 tarihinde veliaht olarak ilan edilmiştir.⁴⁸⁵ Halife, Ali b. Mûsâ'yı veliaht tayin edip ona “*Muhammed ailesinden razı olunan kişi*” anlamında er-Rızâ lakabını vermiştir. Ardından Abbâsîlerin sembolü olan siyah elbiseyi bırakıp Alioğullarının sembolü olarak addedilen yeşile geçmiş ve bu karamameyi yazılı olarak İslâm devletinin bütün bölgelerine göndermiştir.⁴⁸⁶

Me'mûn'un 200/815 senesinde Ali b. Mûsâ'ya elçi gönderip onun 201/816-817 senesinde veliaht olarak belirlemesi mevzusunda Şîa kaynaklarında onun Ali b. Mûsâ'yı veliahtlığa razı etmek için uğraştığı iki aylık bir süreçten bahsedilmektedir.⁴⁸⁷

Ali b. Mûsâ'nın bu direnci onun Abbâsî hanedanı veya Ehl-i Beyt halkının geçmişi göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir. Zira Halife'nin hanedanı ve genel yaklaşım böyle bir şeye asla rıza göstermeyecektir. Diğer taraftan o güne kadar hanedan tarafından sürekli takibat altında tutulan Ehl-i Beyt, nasıl olacak da mezkûr hanedanın yaptıklarını unutabilecekti? Bu durumun Ali b. Mûsâ'nın tedirgin olmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreçte Ali b. Mûsâ, Me'mûn tarafından düzenlenen ilim meclislerinde bulunmuş ve burada Halife tarafından gözlemlenmiş,⁴⁸⁸ ilmi ve fazileti bağlamında ölçüp tartılmış olmalıdır. Neticede kanaatlerini Ali er-Rızâ'ya aktarmış olmalıdır ki aşağıdaki hadise bu durumu desteklemektedir.

⁴⁸³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/544; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, thk. Esad Dağır, 3/440.

⁴⁸⁴ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Yakûbî, *Târîhu'l Yakûbî*, thk. Abdülemir Muhenna (Beyrut: Şirketü'l-Ulema li'l-Matbuât, 1431/2010), 2/402.

⁴⁸⁵ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömeri, 470.

⁴⁸⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/554.

⁴⁸⁷ Şeyh Abbas Kummî, *Muntehâü'l-âmâl fi tevârîhi'n-nebiyyi ve'l-âl* (Beyrut: Darü'l-Mustafa el-Âlemiyye, 1432/2011), 2/372.

⁴⁸⁸ Gerçekleştirilen ilmi meclislerde Me'mûn ve Ali er-Rızâ'nın müzakereleri hakkında geniş bilgi için bk. Güneş, *İmam Rıza ve Halife Me'mun*, 80-89.

Hüseyin b. İbrahim b. Natene'nin naklettiğine göre Me'mûn ile Ali b. Mûsâ arasında şöyle bir konuşma gerçekleşmiştir:

Halife el-Me'mûn: *“Ey Resûlullah'ın oğlu! Ben senin ilmini gördüm. Senin faziletine ve zühdüne şahit oldum. Veranı ve ibadetini tanıdım. Senin, iktidar makamını benden daha fazla hak ettiğini düşünüyorum.”*

Ali b. Mûsâ: *“Ben Allah'a kulluğum ile iftihar ediyorum. Zühd vesilesiyle dünyanın kötülüklerinden kurtulmayı istiyorum. Vera yolu ile Allah huzurundaki nimetlere ulaşip bahtiyar olma ümidindeyim. Dünyada tevazu vesilesiyle de Allah katında yüce mertebelere erişme ümidindeyim.”*

Halife el-Me'mûn: *“Ben şahsımı hilafetten menederek halifeliği sana teslim etmeyi sonra da sana tabi olmayı düşünüyorum.”*

Ali b. Mûsâ: *“Eğer bu yönetim senin hakkınsa ve Allah Teâlâ onu sana uygun görmüşse, Allah'ın sana yüklediği bu hilafet yükünü üzerinden atıp bir başkasına tevdi etmen caiz değildir. Ama hilafet senin hakkın değilse, kendinin olmayan bir hakkı bana verme imkanına sahip değilsin.”*

Halife el-Me'mûn: *“Ey Resûlullah'ın oğlu! Bu isteğimi kabul etmek mecburiyetindesin!”*

Ali b. Mûsâ: *“Bu teklifi gönül isteğiyle asla kabul etmeyeceğim.”*

Ali b. Mûsâ teklifi kabul etmeyince Me'mûn'un bir müddet daha teklifinde ısrar ettiği söylenir. Fakat ısrarlarına rağmen Ali b. Mûsâ'nın halifeliği kabulünden ümidini kesince Me'mûn'un ona bir başka teklif daha sunduğu aktarılır. Aktarılan rivayete göre Me'mûn bu defa Ali b. Mûsâ'ya: *“Eğer halifeliği ve benim sana biat etmemi istemiyorsan, benim veliahdım ol, benden sonra hilafet makamı senin olsun”*⁴⁸⁹ teklifinde de bulunmuştur.

Halife'nin bu kararının tarihçi araştırmacıların ve yazarların üzerinde en çok yorum yaptıkları hadiselerden birisi olduğu görülmektedir. Nitekim bazı tarihçiler onun mezhep

⁴⁸⁹ Şeyh Sadûk, *'Uyûnü ahbârî'r-Rızâ*, 2/151; Güneş, *İmam Rıza ve Halife Me'mun*, 48-49.

yanlısı olduğunu ve hareketin altında siyasi bir etkenin olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu yorumlara ileride değineceğiz.

Bu yorumlardan sonra, bize göre veliahtlık kararının neticesinde Me'mûn, Ali b. Mûsâ'nın isteksizliği bir tarafa kendi hanedanının genel yaklaşımını da karşısına almış görünmektedir. Böylece Me'mûn hilafeti döneminde Abbasoğulları geleneğinde veliahtlık sistemine tamamen aykırı olan bir karar almıştır ki bu karar onun halifelikten azledilmesine sebep olmuştur. Zira karar, iktidarı hanedan dışında birine devretmek anlamına gelmekteydi ki buna hanedan ve hanedan taraftarları asla rıza göstermeyecekti.⁴⁹⁰ Me'mûn'un istediği veliahtlık kararının sonuçlarından bihaber olması muhtemeldir. Muhtemel sonuçlarını gördüğü halde bu olumsuz şartlar altında söz konusu karara varmasının tek bir nedene bağlanması yetersiz gibi durmaktadır.

Me'mûn'un kararı incelendiğinde onun bir halifede aranan şartlardan yola çıkarak Ali er-Rızâ'nın şahsiyeti üzerinden ve onun İslâm toplumundaki konumuna istinaden hilafete uygun olduğuna kanaat getirmiş olması muhtemeldir. Zira Me'mûn'un kişiliği bunu zorunlu kılmaktadır. Tarihçilerin ondan bahsederken kullandığı âlim, filozof gibi sıfatlar onun bu denli önemli bir kararı alırken gaflete düşmesine mâni olmalıdır. Bu bağlamda Me'mûn'un kendi ifadeleri de bunu doğrular niteliktedir.⁴⁹¹

Bir rivayete göre Me'mûn, ulemayla birlikte bir ilim meclisinde müzakere yaptığı sırada bir şahıs çıkagelir ve Halife'ye soru sormak istediğini belirterek huzura girmek ister. Me'mûn'un izin vermesi üzerine onun huzuruna çıkan şahıs, konuşmak için ruhsat

⁴⁹⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/549 vd; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 294.

Halife'nin söz konusu kararına onun yakın çevresinden de karşı çıkanların olduğu görülür. Nitekim Basra valisi İsmail b. Ca'fer b. Süleyman muhalefet etmiştir. Muhtemelen hanedan sempatisini olan bu vali, Ali b. Mûsâ'ya biat etmeyi reddederek Me'mûn'u da halifelikten azlettiğini ilan etmiştir. Fakat bunu duyan Halife valiyi tutuklatmıştır. Geniş bilgi için bk. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 293.

⁴⁹¹ Söz konusu yorumu Me'mûn'un şu ifadeleri doğrular niteliktedir. Büyükkara, el-Meclisi'den naklen aktarmaktadır: "Siz Ebû Hasan'a biat alınması mevzusunda Me'mûn'un basiretini eleştiriyormuşsunuz. Ancak Me'mûn er-Rıza'yı basiretli bir karar sonucunda veliaht atamıştır. Me'mûn biliyor ki dünyada er-Rızâ'dan başka fazileti daha belirgin, iffeti daha açık, günahlardan daha çok kaçınan ve yeryüzünde en zâhidane, nefsinin terbiye etmiş, insanların en çok rıza gösterdiği ve Cenâb-ı Allah'a gönlüyle halis bir şekilde bağlı kimse yoktur. Onun veliahtlığına biat, Allah azze ve celle'nin rızasına erişmektir. Gayret ettiğim bu mevzuda Allah rızası söz konusu olduğu için insanların kınamalarını dikkate almadım. Hayatım üzerine yemin olsun ki er-Rıza'yı veliahtlıktan amacım şahsı çıkarım, muhabbetim olsaydı, emin olun, Abbas ve diğer evlatlarım ondan daha yakın, sevimlidir. Fakat benim isteğim Allah'ın işinin, rızasının önüne geçmemiştir." Metin için bk. Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 292.

aldıktan sonra Halife'ye “*Bana içinde bulunduğun iktidardan haber ver. Bu makama ümmetin senin hakkında rızâsı ve icması sonucunda mı ya da kılıç gücüyle ve şiddete başvurarak zorla mı oturdun?*” diye sorar. Bu soru üzerine Me'mûn şahsa kendinden önceki halifenin (Hârûnürreşîd'in) hilafetinden haber verir. Mezkûr halifeden ümmetin kerhen veya gönüllü olarak memnun olduğunu dile getirir. Daha sonra onun iki veliaht bıraktığını ve kendisinin hilafet makamına gelmeden önceki devletin içinde bulunduğu kaos durumu izah eder. Binaen halkın can ve mal güvencesinin kalmadığını, Allah yolunda cihat gibi Müslümanlığın gereklerini uygulayan kimsenin olmadığını ve mazlumun hakkını arayan adil yönetimin bozulduğu yönündeki tespitlerini dile getirerek sözlerine şöyle devam eder: “*Ben bu hilafeti, ümmetin ortak kararıyla bir kişiyi emir tayin edip ondan hoşnut olacakları zamana kadar devraldım. Ne zaman böyle bir emaneti üstlenecek bir lider çıkarsa ve toplum bu emir üzere ittifak eder, ona güvenir, başlarına emir olarak getirirlerse, adama görevimi tevdi ederek diğer Müslümanlardan herhangi birisi gibi olurum.*” Bunda sonra adama “*Ey adam sen bu haberi Müslüman ümmete ulaştırmakla mesul bir elçi misin?*” der. Bunun üzere adam Halife'yi selamlayıp huzurdan çıkar.⁴⁹²

Diğer yandan olayın boyutu Alioğullarının sosyal tabakadaki yerine ışık tutulduğunda anlam kazanmaktadır. Zira Ehl-i Beyt mensuplarının İslâm toplumunda çoğunluk tarafından saygı gördüğü ve onların nezdinde önemli bir konuma sahip olduğu malumdur. Dolayısıyla Halife'nin, ekseriyet tarafından kabul gören bu kesimin devleti kaos ortamına sürükleyici bir unsur olarak devam etmesinden çıkartarak İmparatorluğun bütünlüğüne ve saadetine birlikte hizmet edebilmek amacıyla hareket ettiğinden söz edilebilir. Zira o güne kadar çeşitli iktidar sahipleri tarafından hep baskıcı politikaya maruz kalan Peygamber'e yakınlığıyla bilinen Ehl-i Beyt taraftarları ve gün geçtikçe artan mevâlî gruplar mevcut idi. Bu kitlenin de iki ayağı olduğundan söz edilebilmektedir. Birisi zulme uğramış olan Ehl-i Beyt mensuplarına gerçekten merhamet duygusuyla onlara sahip çıkan bir kesim diğeri ise söz konusu şahısları farklı amaçlar için araç olarak kullanan bir kesim idi. Fakat iktidar için bunların ikisi de potansiyel bir tehdit niteliğini taşımaktadır. Nitekim o dönemde Alioğulları adına başlatılan ayaklanmalar görülmekte

⁴⁹² Mes'ûdî, *Mürûcî'z-zeheb*, thk. Esad Dağır, 3/432-433; ayrıca söz konusu hadiseyi bazı farklılıklarla Zehebî ve Süyûtî zikretmişlerdir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/278; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Hamdi Demirtaş, 239.

ve bu iç savaşlar da devleti zayıflatmaktadır. Diğer yandan Ehl-i Beyt taraftarları, liderlerine bağlılıklarından dolayı sosyal tabakada halifeden başka da görünmez öncüler doğmasına neden oluşturmaktadır. Bu noktadan hareketle toplum içindeki din önderleri ve fikir insanları için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Bu ise bir iktidarın hiç istemeyeceği bir durumdur.

Bütün bunlarla birlikte Ali er-Rızâ'nın Me'mûn hakkındaki görüşüne gelince yukarıda da biraz açıklandığı gibi İmam, Halife'nin veliahtlık mevzusundaki kararına hoş bakmamıştır. Nitekim bunu Halife Me'mûn'un onu Merv'e davet ederken takındığı tavrından⁴⁹³ yahut ona veliahtlığı teklif ettiği süreçte çıkışmalarından⁴⁹⁴ anlamak mümkündür. Diğer yandan onun Halife ile aralarında bir husumet olduğundan bahsedilir.⁴⁹⁵ Aktarılan rivayetlerden hareketle Ali er-Rızâ'nın Halife'ye karşı tutumunun pek sıcak olmadığı görülmektedir. Fakat şunu da unutmamak gerekir ki Ali er-Rızâ ile ilgili rivayetlerin çoğunda onun yüceltmeye çalışıldığı hissedilmektedir. Ayrıca bu tür rivayetlerin Şîa kaynaklarından aktarılması da meseleye biraz daha ihtiyatlı yaklaşmayı gerektirmektedir. Fakat bu durum Ali er-Rızâ'nın Halife'ye karşı tutumunu ortadan kaldırmamaktadır. Kanaatimizce Ali er-Rızâ'nın tavrı Me'mûn'un şahsına karşı değil, iktidara ve siyasete karşı olumsuz tavrından kaynaklanmaktadır. Bunun sebebi de muhtemelen dedelerinin öldürülmesine yol açan siyasete ve iktidarlara küskünlüğüdür. Nitekim onun hayatına bakıldığında babasından hareketle siyasetten uzak bir hayat seçtiği malumdur.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Şeyh Sadûk, *'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*, 2/155.

⁴⁹⁴ Şeyh Sadûk, *'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*, 2/152 vd.

⁴⁹⁵ Rivayete göre Halife Me'mûn Merv'de Ali er-Rızâ'ya bayram namazını kıldırması için teklifte bulunur. İmam onun teklifini geri çevirir. Lakin halife ısrar edince kabul eder. İmam bayram sabahı askerlerin refakatinde camiye doğru tekbirlerle yola çıkar. Bu süreçte bütün şehir halkı ona katılır ve tekbirler eşliğinde ağlamaya başlarlar. Bunu duyan halife Ali er-Rızâ'nın şehir sakinlerinin onun etkisinde kalmasından endişelenerek İmamın evine geri dönmesini buyurmuştur. Ali er-Rızâ ile Me'mûn arasında bu olaydan sonra soğukluk olduğu aktarılır. Olayın tam metni için bk. Şeyh Sadûk, *'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*, 2/161 vd.

Diğer bir rivayete göre ise Ali er-Rızâ'nın Kelâmî konularda meclisler tertiplemediği aktarılır. Bu meclislere İmam'ın taraftar kitlesi akın etmektedir. Ali er-Rızâ'nın bu meclislerde taraftarlarını çoğaltmaya başladığı Me'mûn'a haber verilince halife Ali er-Rızâ'nın bu meclisleri tertiplemesini yasaklamıştır. Duruma öfkelenen Ali er-Rızâ halifeye beddua ederek huzurundan ayrılmış ve bundan sonra aralarına soğukluk girmiştir. bk. Güneş, *İmam Rıza ve Halife Me'mun*, 63.

⁴⁹⁶ Konu hakkında birbirine zıt rivayetler bulunmaktadır. Nitekim Edîb'in aktarımına göre Ali b. Mûsâ halifelüğün kendi hakları olduğunu alenen ilan etmiştir. Hatta onun bu bağlamda Medine ve Basra gibi çeşitli bölgelerde taraftar toplamaya giriştiğinden bahsedilir. Binaen yakınları onun bu hareketlerinin sonucundan endişe duydukları ve Ali b. Mûsâ'yı uyardıkları görülür. Geniş bilgi için bk. Âdil Edîb, *el-Eimmetü'l-İsna 'Aşer* (Beyrut: Müessesetü'l-İlim, 1405/1985), 199 vd.

Diğer yandan Ali er-Rızâ veliahtlığı kabul edip Halife'nin yanında kalmaya başlayınca onu etrafındaki olaylardan haberdar ederek uyarılarda bulunmuş olmalıdır.⁴⁹⁷ Nitekim bu minval üzere Ali er-Rızâ ile Me'mûn arasında gerçekleşen olayların birisinde Ali er-Rızâ Halife'ye, iktidarda olup biten birçok olayın kendisinden habersiz olarak gerçekleştiğini aktarmıştır. Ali er-Rızâ'nın bu aktardığı haber Bağdat'ta İbrahim b. Mehdî'nin Halife seçildiği ve aynı süreçte Bağdat ileri gelenleri tarafından Me'mûn'un Halifelikten azledildiği olaydır. Ali er-Rızâ'nın ifadelerinde Halife'nin Fazl b. Sehl tarafından halkından koparıldığını, sarayın dışında olup bitenleri Fazl'ın çarpıttığı yönünde ifadeler bulunmaktadır. Bunun üzerine Me'mûn haberin doğruluğunu Abdulaziz b. İmrân ve Yahyâ b. Muâz gibi şahıslara tahkik ettirmiştir.⁴⁹⁸

Aktarılan rivayetlerden hareketle diyebiliriz ki Ali er-Rızâ hayatı boyunca siyasetten uzak durmayı yeğlemiş olmakla birlikte sarayda kaldığı müddetçe Halifeyle ilişkilerini devam ettirmiştir. Halifeyle ilmi meclislere katılmış, ona tavsiyelerde bulunmuştur.

Tarihi seyir içerisinde bakılacak olursa Ali b. Mûsâ'nın, Halifeyle arasında geçen mezkûr konuşma sonrasında Halife Bağdat'a doğru yola çıkmıştır. Yolculuk sırasında Ali b. Mûsâ bilinmedik sebepten dolayı vefat etmiştir. Bu olay tarihçi araştırmacılar tarafından üzerinde durulan konulardan birisi olmuştur. Nitekim başta Şîi ulemasından bazıları olmak üzere birçok tarihçi tarafından Halife'nin bu davranışlarını Ehl-i Beyt'e karşı yapmacık sevgi ve hoşgörü olarak değerlendirme yanında onun siyaset gereği Şîa yanlısı bir yol izlediği gibi yorumlamalar yapılmaktadır. Bu mevzu ise bizim yukarıda zikrettiğimiz bilgiler doğrultusunda Halife'nin Ehl-i Beyt sevgisi ile çelişiyor görünmektedir. Dolayısıyla bu konuya değinmek yerinde olacaktır.

Halife'nin tutumundaki çelişkili görünümün bir nedeni de veliahtlık rivayetlerinde detaylara inildiğinde bazı belirsizliklerin olmasıyla açıklanabilir. Buna binaen söz konusu Ali b. Mûsâ'nın vefatı olayı hakkında ilgili kaynaklarda farklı rivayetler aktarılmaktadır.

⁴⁹⁷ Büyükkara İrbili'den naklen, Ali b. Mûsâ er-Rızâ'nın Me'mûn'un yazdığı mektubuna şükranlarını bildiren bir mektupla cevapladığı şeklindeki rivayeti aktarmaktadır. bk. Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 288.

⁴⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 8/564 vd.

Bazıları onun doğal yoldan vefat ettiğini rivayet ederken bazıları da Halife'nin zehirlenmesi sonucunda öldürüldüğünü söylemektedirler.

Ali b. Mûsâ'nın vefatının doğal yoldan gerçekleştiği hakkında Taberî, onun çok fazla üzüm yediğini ve ardından aniden vefat ettiğini aktarır.⁴⁹⁹ Ya'kûbî'de ise zehirli nar yedikten sonra 203/818 senesinde vefat ettiği şeklindeki rivayete yer verilir.⁵⁰⁰ Buna benzer bir aktarımı da İsfahânî rivayet etmektedir.⁵⁰¹ Diğer yandan Ali b. Mûsâ'nın zehirlenmesi konusunda hemfikir olan diğer bir rivayeti ise Şeyh Saduk aktarmaktadır. Ona göre Ali b. Mûsâ gusül aldıktan sonra hacamat yaptırdığı sırada zehirlenir, vefatının sebebi ise Halife tarafından İmam'ın yaptırmış olduğu hacamat olarak çevresine açıklanır.⁵⁰² Bu rivayetlerin sıhhati tartışmalı olmakla birlikte hepsinin ortak noktası Ali b. Mûsâ'nın vefat etmeden önce meyve yani üzüm veya nar yediğidir. Dolayısıyla eğer meyvenin zehirlediği rivayetleri doğru kabul edilirse ve bu girişimde bulunan her kim ise onu buna yönlendiren bir gerekçe ya da suikasta azmettiren biri olması gerekmektedir. Şimdi bu olasılıkları Halife Me'mûn'un şahsı üzerinden ele almaya çalışacağız.

İlgili kaynaklardaki rivayetlere bakıldığında Halife'nin Ali b. Mûsâ'yı zehirleyerek öldürmesinin olası bazı gerekçeleri aktarılmıştır. Bunlardan birisi Halife'nin, Ali b. Mûsâ'nın nasihat ve tavsiyelerine tahammül edemediği yönündedir.⁵⁰³ Diğerleri Ali b. Mûsâ'nın ilim meclislerindeki başarısıdır ki Halife bundan endişelenmeye başlamıştır.⁵⁰⁴ Bir başka gerekçe ise bir konu üzerinde Halife ile Ali er-Rıza arasındaki anlaşmazlıktır ki Ali b. Mûsâ bu olayda Halife'nin hilafına karar almıştır.⁵⁰⁵ Büyükkara bu ve buna benzer rivayetlere eserinde belli bir perspektif içinde yer vermiş ve olası ihtimaller üzerinde durmuştur.⁵⁰⁶ Ardından gerekçeleriyle Me'mûn'un bu işte elinin olmadığı yönündeki kanaatini belirtmiştir.⁵⁰⁷ Halife'nin Ali b. Mûsâ'yı veliaht atamasında ona muhalefet eden kesimin durumuna vurgu yapıldıktan sonra Me'mûn'un Bağdat'a girmesinde Ali er-Rıza'nın varlığının engel teşkil etmediği söylenmektedir. Nitekim ona

⁴⁹⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 8/568.

⁵⁰⁰ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 295.

⁵⁰¹ İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakar, 456 vd.

⁵⁰² Şeyh Sadûk, *'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*, 275 vd.

⁵⁰³ İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakar, 456 vd.

⁵⁰⁴ Şeyh Sadûk, *'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*, 265.

⁵⁰⁵ Şeyh Sadûk, *'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*, 263 vd.

⁵⁰⁶ Geniş bilgi için bk. Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 350-371.

⁵⁰⁷ Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 363 vd.

göre söz konusu Ali b. Mûsâ'nın zehirlenmesi hadisesi üzerindeki spekülasyonların güçlü dayanağı yoktur, diğer yandan eğer gerçekten bu olay gerçekleşmiş fakat Halife'nin bilgisi dışında zuhur ettiyse bu olayla Fazl b. Sehl'in taraftarlarının ilişkili olabileceği fikrinin daha gerçekçi olduğunu açıklamıştır. Bunu Ali er-Rıza'nın, Fazl b. Sehl'in emellerini Me'mûn'a haber vermesi temeline bağlamıştır.⁵⁰⁸

Ali er-Rıza'nın zehirlenmesi hadisesinin Me'mûn'un iradesi ve bilgisi dışında gerçekleştiği fikri daha gerçekçi durmaktadır. Ancak Ali b. Mûsâ'nın vefatı doğal yolların dışında gerçekleşmişse bu olayda tarafların da yerinin olabileceğini düşünüyoruz. Zira Halife'nin yaptırımları bir yana bu meselede birbirine kin besleyen iki hanedanın olduğunu unutmamak gerekmektedir.⁵⁰⁹ Olayın iktidarın ellerinden çıkacağı endişesini taşıyan Abbâsî hanedanı içinden bazı fertlerle de ilişkili olması ihtimal dahilindedir. Nitekim Halife'nin Bağdat'a geldikten sonra hanedan fertlerinin Halife'yi fikrinden vazgeçirmek üzere ikna çabalarının olduğu⁵¹⁰ buna örnek gösterilebilir. Diğer yandan Halife'nin, hanedanına yazdığı mektupta Ali b. Mûsâ'nın vefatıyla ilgili açıklamada artık muhalefet ettiği meselenin ortadan kalktığı şeklindeki söylemleri bir sitem olarak değerlendirilebilir. Dahası Me'mûn'un veliahtlık konusunda kendisinin kararında haklı olduğunu bir kez daha vurguladığı görülmektedir. Neticede ise hanedanı tarafından ağır eleştirilere maruz kalan söylemler içeren bir mektupla kendisine cevap verilmiştir.⁵¹¹ Bu da gösteriyor ki hanedandan bazı kişilerin Me'mûn'un iktidarına karşı olduğu ve onu hilafetten uzaklaştırmakla Fars unsurlarının yönetimdeki egemenliğine son vermek istedikleridir. Nitekim gerçekleşen Fazl b. Sehl ve Ali b. Mûsâ'nın ölümlerinin Bağdat'taki muhalefeti sakinleştirmede aktarılmaktadır. Diğer yandan Me'mûn'un mektubunda veliaht hakkındaki kararlılığından hareketle onun uzlaşma uğruna veliahdını harcayacağı fikri pek olası değildir.⁵¹²

⁵⁰⁸ Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 367.

⁵⁰⁹ Büyükkara eserinde, Emir Ali, Leysi ve Hudari'den naklen söz konusu olayda Abbâsî hanedanının veyahut yakınlarının ilintili olabileceği fikrine sahip olduklarını aktarılmaktadır. bk. Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 367.

⁵¹⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*. thk. Hamdi Demirtaş, 226; Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği*, 93; Ebû Muhammed el-Bâkır Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî el-Emîn, *A'yânü'ş-Şî'a* (Beyrut: Daru't-Tarufe li'l-Matbuat, 1403/1983), 12 vd.

⁵¹¹ Söz konusu mektubun metni için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1790 vd.

⁵¹² Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 364-365.

Bütün bu ulaşabildiğimiz bilgilerden sonra Ali b. Mûsâ'nın vefatıyla ilgili ortaya çıkan düşünce onun öldürülmesi olayında Halife Me'mûn'un bir dahlinin olmadığı fikridir. Zira olayın ardından Me'mûn'un hal ve hareketleri bunu destekler niteliktedir. Ancak bütün bu değerlendirmeler tarihi bir vesikayla ispat edilemediği sürece tahmin ve yorumlar olmaktan öteye geçemeyecektir.

2.2.2. Mihne Süreci ve Alioğulları

Bu döneme damgasını vuran tartışmalardan birisi belki de birincisi Kelâmî konularından olan Halku'l-Kur'ân⁵¹³ meselesidir. Kaynaklarımızda bu hadise *mihne*⁵¹⁴ hadisesi olarak geçmekte ve İslâm aleminde büyük yankı uyandırdığı görülmektedir. mihne süreci konusunda birçok araştırma yapıldığı bilinmektedir. Hadise farklı açılardan ele alınmış dolayısıyla farklı sonuçlar ortaya konulmuştur. Bizim amacımız burada *mihne* olaylarından genel hatlarıyla bilgi verdikten sonra söz konusu süreçte Ehl-i Beyt mensuplarının takındığı tavrı ortaya koymaktır.

Kaynaklara bakıldığında Halku'l-Kur'ân tartışmasının genel olarak Hicri I. asrın sonlarına⁵¹⁵ II. asrın ise ilk yarısına⁵¹⁶ denk gelen süreçte ortaya çıktığı görülmektedir. Halku'l-Kur'ân konusunun itikadî bir problem olarak tartışılmaya başlamasında farklı görüşler mevcuttur.

Bazıları onun Yahudi kaynaklı olduğunu aktarırken⁵¹⁷ diğer yandan Yuhannâ ed-Dımaşki gibi bazı bilginler tarafından Hz. İsa (as)'ın uluhiyeti meselesinden⁵¹⁸ hareketle ortaya çıktığından bahsedilir. Daha sonraları bunun bazı araştırmacılar tarafından savunulduğu görülür.⁵¹⁹ Bununla birlikte Halku'l-Kur'ân probleminin kadim Yunan

⁵¹³ Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371-375.

⁵¹⁴ Mihne, m-h-n kökünden olup Kur'ân'da geçtiği manasıyla denemek, sınamak, imtihana tabi tutmak gibi anlamlarda kullanılmıştır. bk. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, "M-h-n", *Müfredat Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş vd. Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 992.

⁵¹⁵ Remzi Tuncer, *İslâm Mezheplerine Göre Halku'l-Kur'ân Meselesi (Selef-Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelâmcıları)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986), 10.

⁵¹⁶ Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/371.

⁵¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh* thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 6/149; İbn Kuteybe, *Uyünü'l-ahbâr*, 2/165; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'İvad Ma'rûf. 7/531.

⁵¹⁸ Yuhannâ ed-Dımaşki'nin söz konusu değerlendirmesi hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Göregen, "Yuhanna ed-Dımaşki'nin "Bir Hıristiyan ile Bir Müslüman Arasında Diyalog" İsimli Risalesi'nin Değerlendirmesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2015), 119 vd.

⁵¹⁹ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 116; Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/371 vd.

felsefesindeki “logos”⁵²⁰ kelimesi ekseninde ortaya çıktığını söyleyenler de olmuştur.⁵²¹ Bir diğer yaklaşıma göre Halku’l-Kur’ân meselesi ilahi sıfatlarla ilişkili olup *Kelâm* sıfatından hareketle Allah’ın Kelâmı olan Kur’ân üzerinden tartışmaya açılan bir konu olduğudur.⁵²²

Konu, Asr-ı Saadet’te gündeme gelmemiş olmakla birlikte mesele, söz konusu tarihe en yakın zamanda ve Yahudi inancına sahip olan bir kişi tarafından ortaya atıldığından bahsedilir.⁵²³ Bu da meselenin erken dönemlerde İslâm alemine girdiğinin fakat üzerine gidilmediğinin göstergesidir. Diğer yandan konunun Hıristiyan Yuhannâ ed-Dımaşki ile başladığı rivayetinden hareketle konu, İslâm aleminde pasif olarak mevcudiyetini sürdürmüş olmakla birlikte ilk olarak Me’mûn döneminde ilmi tartışmaya açıldığının göstergesidir.

İslâm’ın erken dönemlerine bakıldığında Hz. Peygamber sayesinde dini meseleler kolayca çözülüyor, sorular hemen cevap buluyordu. Fakat Hz. Peygamber sonrasında yeni kitlelerin İslâm dinine girmesi veya karşı karşıya gelmesiyle doğan dini sorunlar gün geçtikçe kendini hissettirmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu soruna karşı Peygamber’in yokluğunda onun mirasçıları konumunda olan Müslüman âlimlerin yaklaşımı ve mücadelesi önem arz etmektedir. Tarihi seyir içerisinde İslâm düşüncesine paralel mevcut farklı düşünce ve inançlara karşı Müslüman âlimlerin genellikle iki farklı yaklaşım sergilediği görülmektedir. Birinci yaklaşım; diğer dini inanç ve kültürlerin karşısında İslâmî öğretiyi rivayetler aracılığıyla takip eden ve inancına sıkı sıkıya bağlılık gösteren ve miras kalan kaynaklarda olmayanı bidat sayan bir akım, ikinci yaklaşım ise; gelişen farklı dini inançlar ve kültürlerin karşısında varlığını koruyabilmek için öncelikle kendi inançlarını sistemleştirmek ve onlara karşı mücadele için onların dini inanç ve kültürlerini

⁵²⁰ Logos, Yunan dilindeki ilk anlamı söz, sonradan düşünce, kavram, us, anlam, evren yasası anlamlarına gelmektedir. Terim Herakleitos’tan sonra felsefenin temel kavramlarından biri olmuştur. Tanrıbilimsel olarak terim, Tanrı sözü. Fizikötesi için evren usu, evren yasası olarak yerini almıştır. Logos, Augustinus’tan sonra her bilgiyi olanaklı kılan Tanrısal ışık; bilgi kaynağı olarak felsefe terimleri içinde kullanılmaya başlanmıştır. bk. Bedia Akarsu, “Logos”, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), 117.

⁵²¹ Muhammed Ramazan Abdullah, *el-Bâkullani ve Ârâhü’l-Kelâmiyye* (Bagdad: Matbaâtü’l-Ümme, 1986), 525 vd; ayrıca bk. Yavuz, “Halku’l-Kur’ân”, 15/371 vd.

⁵²² Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm İbn Teymiyye, *Mecmû’atü’r-resâ’il ve’l-mesâ’il* (Basım y.y: el-Cennetü’t-Turaâsü’l-‘Arabî, ts.), 3/102 vd; Yavuz, “Halku’l-Kur’ân”, 15/372; Halk’ul Kur’ân meselesi ilahi sıfatlarla ilgili tartışmaların neticesi olarak münakaşa edilmeye başlanmıştır. bk. Bozkurt, *Mu‘tezile’nin Altın Çağı*, 115.

⁵²³ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 6/149.

de öğrenmek mecburiyetinde olduğu fikrini savunan ve buna göre hareket eden bir grup İslâm âlimleridir.⁵²⁴

Mezkûr iki noktadan hareketle söz konusu Me'mûn dönemi düşünüldüğünde bu iki grubun kimlikleri belirginleşmektedir. Dolayısıyla Me'mûn döneminde ilmi faaliyetlerin hız kazanmasıyla birlikte yeni fikri faaliyet ve icatların ortaya çıkması karşısında,⁵²⁵ Kur'ân ve Hadis'te olmayan şeyleri bidat sayan ve bidatle uğraşmayı reddeden hatta uğraşanları da tenkit eden kesimin mevcudiyetinden bahsedilebilir. Bununla birlikte söz konusu kesimler (rivayet ehli)⁵²⁶ kendi içerisinde de birçok fikri ayrılıklar sonucunda farklı gruplara bölünmüşlerdir. Bütün bu iç ve dış karmaşayı izale etmek için Kelâm ilmi diye isimlendirilen ve bu ilimle dini savunma görevini üstlenen grup yahut rey ehli kesimler⁵²⁷ ortaya çıkmıştır. İslâm'ın savunuculuğunu temsil etmekte olan bu grubun başında Mu'tezile gelmektedir. Bunlara ek olarak onlarla ortak paydada bulunan ve Emevî döneminden bu yana yakın ilişkiler içinde olan Alioğulları (Zeydiyye) taraftarlarından bazılarını da bu kefedeki değerlendirmek mümkündür.⁵²⁸

Zikredilen bilgiden hareketle sosyal tabakadaki hareketliliğe bakmadan önce kısaca Halife'nin mektuplarına değinmek yerinde olacaktır. Böylece Me'mûn'un amacını ve mihne uygulamasıyla toplumda kimleri hedef aldığını belirgin hale getirebiliriz.

Mihne sürecinin resmi olarak başlaması Halife Me'mûn'un seferde olduğu 218/833 yılında ferman yayımlamasıyla olmuştur.⁵²⁹ Mihneye teolojik argüman olan Halku'l-Kur'ân konusunun o tarihe kadar Halife'nin ilmi meclislerinde tartışılan konulardan birisi olması,⁵³⁰ Halife'nin bunu resmi olarak ilan etmesinden önce ulema sınıfının

⁵²⁴ İbrahim Kaplan, "Erken Dönem Hıristiyan Karşıtı Söylemin Ortaya Çıkmasını Hazırlayan Sebepler", *AÜİFD* 47/2 (Ağustos 2006), 165-173.

⁵²⁵ Gazi Erdem, "İslâm Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytü'l-Hikme", *Dini Araştırmalar Dergisi* 16/42 (Haziran, 2013), 69.

⁵²⁶ Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 181.

⁵²⁷ Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 176 vd.

⁵²⁸ Muharem Akoğlu, "Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mûn Dönemi Abbasî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları", *ERÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2011), 62-64; Mezkûr konuda Zeydiyye ve Mu'tezile grupları arasında Emevî döneminden bu yana süregelen bir ilişkiden bahsedilirken, bu ilişkinin genelde siyasi boyutta olduğuna dikkat çekmek gerekir. Zira Zeydî ayaklanmalarında bazı Mu'tezilî şahısların yardımlaştığı ve desteklediği görülmekle birlikte, en azından III. asrın başlarına kadar bu etkileşimin fikri boyutta olduğuna dair fikir beyan etmek zor görünmektedir. Konu hakkında detaylı ve geniş bilgi için bk. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, 81-162.

⁵²⁹ Bozkurt, "Me'mûn", 29/103.

⁵³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n nihâye*, 10/266-267; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 118.

müşahedesine sunduğunun bir göstergesidir. Binaen bu durum Halife'nin konuya yüklediği önemi göstermektedir.⁵³¹ Halife'nin konuyla ilgili mektuplarına bakıldığında onun İslâm savunuculuğu görevinden hareketle, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker gibi,⁵³² seleften süregelen ve çoğunluğun kabul ettiği halifelerin sorumlulukları arasında gelenek olarak devam eden çizgiyi takip ettiği görülmektedir. Bu görevde kendisini merkeze aldığı bariz olarak kendini göstermektedir.⁵³³ Bununla birlikte Halife'ye gelenekte kendine tahsis edilen sorumluluk alanı çerçevesinde tebaasının inancına müdahale yetkisinden⁵³⁴ yararlanarak giriştiği bu kararının ucu ehlü'l-hal ve'l-akd olarak bilinen ve genel akımı temsil eden ulemanın düşüncelerini sorgulamaya gelince mevzunun farklı hal almasına sebep olduğu dikkat çekmektedir.⁵³⁵ Zira bu benzeri mihnelerin gelenekte ilk ve son olmadığı malumdur.

⁵³¹ Mihne uygulamasını Halife Me'mûn'un Bağdat şehrindeki bazı kesimlerin olası isyan hareketlerine önlem amacıyla da geliştirmiş olması ihtimalinden de söz edilmektedir. bk. Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkapları*, 53.

⁵³² Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 78-86.

⁵³³ "Allah'ın kendilerinden muhafaza etmelerini istediği dinin ikamesinde Müslüman imamların ve halifelerinin içtihat bulunmaları, varisleri olduğu mirasta, aldıkları ilmi kullanmaları, tebaalarına hak ile muamelede bulunmaları ve Allah'a itaatte onlara öncü olmaları, Allah'ın onlar üzerindeki haklarından" biçimindeki açıklamasının ardından gelen "Müminlerin Emiri, Allah (c.c)'in kendisine verdiği ve korumakla görevli olduğu halkının işlerinde, dinine ve tevhidinde samimiyetine ve doğruluğuna güvenilmeyen kimselerin yardımcı olarak gereksinim duymaz" şeklindeki ikazı, birinci mektup.

"Allah'ın yer yüzündeki halifeleri üzerindeki hakkıdır: onlar ki dini ikame etmek ve kullarının emniyetine muvafakat göstermektedir. Onlar ki Allah'ın kullarının sorumluluğunu üstlenir, Allah'ın hükmünü ve sünnetini yerine getirirler. Halifeler, Allah'ın yer yüzündeki adaletini yerine getirmekte ihtimam gösterirler. Allah için kendileri içtihat ederler ve bu konuda tebaasına nasihatte bulunurlar. Bunun göstergesi Allah'ın onlara verdiği ilim ve marifetidir. Bununla yolunu kaybedenleri hidayete kavuşturur. Allah'tan yüz çevirenleri O'na geri çevirmeye davet ederler. Halifeler tebaasını kurtuluş yoluna yönlendirirler. Halkı iman sınırları içinde tutar, başarı yoluna ulaştırır ve günahlardan uzak tutarlar. Onların bilmedikleri ve ayırt edemediği şüpheli şeylerde açıklama getiriler ki bundan sonra onlar beyyine ile aydınlığa kavuşurlar. Halifelerin basireti ve irşadı tebaasının dünya ve ahiret işleri üzerinde etkilidir ki onlar bilim ve sanatı toplar ve düzenlerler. Yine de halifeler, tebaasını Allah'ın gözetimi ve O'na karşı sorumlulukları hususunda hatırlatma yaparlar" minvalindeki üçüncü mektubun başındaki ifadeler dikkat çekmektedir. Metnin aslı için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1820 vd.

⁵³⁴ Bu mevzuda Çınar'ın tespiti yerinde olmuştur. Onun fikrine göre İslâm siyasi düşüncesinin yönü, yöneticinin yani halifenin nitelikleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Binaen siyasal doktrin alanındaki yöneticilerin haklarını kaleme almış, yönetilenler hakkında bir şey aktarmamakla birlikte, siyasal muhalefetin doğmasını imkansızlaştıran metinler ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla yönetilen tabakanın hukuk sınırları da her dönemde yöneticilerin inisiyatifine bırakılmış olduğundan, her dönemde toplumun *ıslahı algısı* yönetici tarafından *emir bil-ma'rûf nehiy ani'l-münker* kavramı çerçevesinde meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Nitekim bu mevzu "*Hukukun sınırlarının belli olmadığı ortamlarda hem her şey hukuk dışıdır hem de hukukidir*" ifadeleriyle özetlenmiştir. Geniş bilgi için bk. Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 72. 82. 94.

⁵³⁵ Me'mûn tarafından verilen bu kararın halifenin geleneğin sınırları çerçevesinde hareket etmesine rağmen bu Mihnenin yadırganması hedef aldığı kitlesinden kaynaklanmaktadır. bk. Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 253;

Diğer yandan Halife'nin hedef aldığı tabaka kendi tabirine göre halkın *haşiye*'sidir. Halife onların tevhidden⁵³⁶ nasibini almamış fakat kendilerini Sünnet'e nispet eden, hak dinin temsilcileri ve cemaat ehli olarak gösteren ayrıca kendileri gibi düşünmeyenleri fırka ehli olmakla suçlayan özelliklerinden bahseder.⁵³⁷ Buradan hareketle Me'mûn halk arasındaki mukallit zihniyeti hedef almış gibi görünmektedir. Diğer yandan Halife'nin mektuplarına bakıldığında tebaasındaki ulema sınıfını tanıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim onun dördüncü mektubunda doğrudan muhatap aldığı ulemanın şahsı kimlikleri ve fikri faaliyetleri hakkında yakından bilgi sahibi olduğu açıkça görülmektedir.⁵³⁸

Nitekim dönemin sosyal yapısına bakacak olursak Halife, mihne uygulaması emrini verdiğinde Haşviyye diye anılan dini bir fikriyatın yayılmaya başladığı görülmektedir.⁵³⁹ Haşviyye'nin kimleri kapsadığıyla ilgili tartışmalı rivayetler⁵⁴⁰ olmakla birlikte genel

Diğer yandan söz konusu yapının dönemin ilim faaliyetlerindeki gelişmeleri izah etmekten aciz kaldıkları düşünülebilir. Nitekim Cooperson'un aktarımına göre İbn Hanbel'in de aralarında bulunduğu bir grup âlime dönemin icatlarından birisi olan haritayı sunmuşlardır. Bu ilmi rapor, mezkûr âlimlerin elindeki kaynaklarda olmayan bilgilerdendi. Dolayısıyla ilimdeki ilerlemeler rasyonalistler ve rivayet ehli arasında mesafenin açılmasını beraberinde getirmiştir. Geniş bilgi için bk. Cooperson, *Makers of the Muslim World Al-Ma'mun*, 105 vd.

⁵³⁶ Bu kavram bağlamında İbiş'in tespiti yerinde olmuştur. Nitekim ona göre imanın tanımı yapılırken gelenekte genellikle ikrar, tasdik ve amel boyutlarına vurgu yapılırken akıl/düşünce ve bilgi boyutuna yer verilmediğidir. Ona göre tevhide inanma sürecinde dil ile kalp arasında aklın ve bilginin önemli bir geçit rolü üstlendiğidir. Binaen kelime-i tevhitte zihinsel boyut da önemlidir. Zira bilme ve anlama doğal olarak akıl ve zihne yönlendirmektedir. Dolayısıyla iman, ikrar, tasdik ve amel boyutları yanında akıl ve bilgi boyutunun da vazgeçilmez tamamlayıcı unsur olduğudur. Geniş bilgi için bk. Fatih İbiş, "İnkârdaki İman: Kelime-i Tevhîdin İçkin Boyutu", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 14/2 (Ekim, 2014), 151.

⁵³⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1820 vd.

⁵³⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1820 vd; Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 296.

⁵³⁹ Nitekim bu kesimin başlıca görüşleri "*Allah'ın varlığı ve sıfatları olmak üzere bütün dini konularda nassların zahiri manalarına bağlı kalıp akıl yürütmeyi kesinlikle terk etmek, itikadî, ameli ve ahlaki konularda Hz. Peygamber'e atfedilen bütün rivayetleri kabul etmekten ibaret olduğu*" dogmalarıyla tanılan bir kesimdir. Ayrıca Haşviyye, bazı Mu'tezilî Kelâm âlimlerin aktarımlarında onların İlâhi sıfatların ezeli olduğunu savunmakla bu noktadan hareketle Kur'an'ın mahluk olmadığını, bununla birlikte kulların fiilleri mevzusunda fiillerin Allah tarafından yaratıldığı fikrine sahiptirler. İlaveten dini itikadî konularda âhâd hadisleri de hüküm kaynağı olarak değerlendiren grup oldukları için ve bu gruplara mensup Kelâmcıların yani Ehl-i Sünnet Kelâmcıların da Haşviyye'yi temsil ettiği aktarılmaktadır. Metin Yurdagür, "Haşviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/426-427.

⁵⁴⁰ Ehl-i Hadis olarak bilinen ve Ahmed b. Hanbel'e tabi olan seleften bazıları Haşviyye olarak belirtilmiştir. Nitekim Hadis ehli sahih hadis rivayetlerini mevzû hadisten ayırmak için çaba harcamış oldukları ve Haşviyye'nin sebep olduğu zararları izale etmeye çalıştıkları aktarılır. Diğer bir rivayette ise Haşviyye'nin teşbih ve teccîm gibi mevzularında Şiî gulât fırkalarından Sebeiiyye, Beyâniyye, Muğiriyye ve Hulûliyye gibi fırkaların ortak noktada buluştukları aktarılır. Başka bir rivayette de Muhammed b. Kerrâm'ın görüşlerinden dolayı Kerrâmiyye'nin Haşviyye olarak adlandırıldığı bilgisi geçmektedir. Ayrıca Müşebbihe ve Mücessime grupları da Haşviyye ile benzer görüşlerinden dolayı bu gruba dahil edilmiştir. İlaveten bazı Râfizî gruplarının da Haşviyye'ye nispet edildiği aktarılır. Geniş bilgi için bk. Mahmut Yıldız, *Halku'l-Kur'an Tartışmalarının Siyâsî, Sosyal ve İtikadî Boyutları*

kabule göre dini konularda akıl yürütmeyi reddeden bir kesim olduğu malumdur. Tahmin edilebilir ki İslâm'da dini konuların kaynağı Kur'ân ve Hadis'tir. Nitekim söz konusu zihniyet nezdinde Hadis rivayetleri de sıhhatine bakılmaksızın aynı statüde (yorumsuz) kabul edilmektedir. Bu noktadan hareketle söz konusu dönemde Hadis rivayetlerinin halk nezdinde somut bir bilgi kaynağı olarak teveccüh görmesiyle birlikte ilgili bilgi karmaşasının çokça yaşanmaya başladığını düşünebiliriz.⁵⁴¹ Buna binaen ilmi dayanağı olmayan bir bilginin Halife nezdinde değeri malumdur.

Diğer yandan söz konusu dönemde *Tâifetü'l-Mutaassıbîn li'l-Arab* olarak bilinen kesimin bazı aşırılıklarına mihne uygulaması engel teşkil etmiş görünmektedir. Diğer yandan *Tâifetü'l-Mutaassıbîn li'l-Arap* gruplarının aksine mihne uygulaması, dönemin Ehlü't-Tesviye⁵⁴² yani Şuûbiyye gibi mevâlî menşei siyasi ve fikri hareket gruplarının da parlamasına sebep olduğu bir gerçekliktir.⁵⁴³ Söz konusu grup Arap asabiyetine karşı cephe alırken bazı istisnai alt grupları (eş-Şuûbiyyetü'd-Diniyye)⁵⁴⁴ hariç İslâm dinine karşı aşırılık sergilemedikleri, aksine meselenin sadece soy üstünlüğü boyutundan öteye geçmediği aktarılmakla birlikte⁵⁴⁵ daha sonraları bu tutum değişmiştir.

(*Me'mûn Dönemi Örneği*) (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 14-16.

⁵⁴¹ Hadis alanında çokça yaygın olan isrâiliyyâta dair rivayetler ve dönemin bazı meselelerini dine dayandırma çabasıyla uydurulmuş hadis rivayetlerinin, hadislere olan teveccühün artmasıyla sorgulanmadan dinde kullanılmaya başladığı görülmektedir. Bu ise mezkûr kesimlerin toplumda binlerle ifade edilen dinleyici ve taraftar kitleye sahip olmasına olanak sunmuştur. bk. Akoğlu, "Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mûn Dönemi Abbâsî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları", 62-63.

⁵⁴² Ehlü't-Tesviye, Evrensel Eşitlikçiler adıyla bilinen gruptur. Grubun savunduğu fikir: bütün insanlar eşittir. Takvanın dışında Arab'ın Arap olmayana üstünlüğü yoktur prensibine dayanmaktadır. Muhaliflerinin din, peygamber veya Arap olmakla takındığı asabiyet tavırlarını ise kınamaktadırlar. Geniş bilgi için bk. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 3/351 vd.

⁵⁴³ Geniş bilgi için bk. Adem Apak, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihi Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", *İstem Dergisi* 12 (Aralık 2008), 17-51.

⁵⁴⁴ eş-Şuûbiyyetü'd-Diniyye grupları Arap muhalefeti yaparken İslâmiyet'e saldırmaları neticesinde Müslüman topluluk tarafından kabul görmemiştir. Diğer yandan onlar zındıklar kisvesiyle siyasi ve dini alanlarda cerh edilen gruplar arasındadır. Geniş bilgi için bk. Apak, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihi Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", 38 vd.

⁵⁴⁵ Söz konusu grubun kökleri daha geriye götürülse de yapının Şuûbiyye ismiyle Abbâsîlerin birinci döneminde hareketleri dikkat çekmeye başladığı bilinmektedir. Şuûbiyye, *Tâifetü'l-Mutaassıbîn li'l-Arap* olarak bilinen grupların baskısına karşı, muhalefet için *Arap olanın Arap olmayana üstün olmadığı* görüşüyle tarih sahnesine çıkan, başta İranlılar olmak üzere farklı etnik kökenli Arap olmayan milletlerin dahil olduğu bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Şuûbiyye, Me'mûn ve Mu'tasım dönemlerinde zirve dönemini yaşamıştır. bk. Apak, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihi Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", 17-51; zannediyoruz ki bu durum Emevî döneminde parlayan Arap milliyetçiliğinin Abbâsîlerin iktidara gelmelerinden sonra ibrenin karşı tarafa geçtiğini göstermektedir.

Bu grupları burada zikretmemizin müsebbibi onların aralarındaki üstünlük arayışını dine dayandırma çabalarıdır.⁵⁴⁶ Görüldüğü gibi zikredilenlerin kökünde asabiyet veya kavmiyetçilik sorunu kendini hissettirmektedir. Bu bağlamda mihnenin dayatılmasındaki temel sebeplerden biri olarak cahiliye dönemi uygulamalarının hedef alındığını söylemek mümkündür. Nitekim cehalet, İslâm'ın kurutmaya çalıştığı bir mevzu olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna rağmen her dönemde farklı zihniyetler veya farklı kişiler tarafından ortaya çıkan mihneler hem dönemde hem de sonraki kuşaklarda her fırsatta kendini hissettirecektir.

Görebildiğimiz kadarıyla Halife, geleneğin ona yüklediği vazife gereği Haşviyye ve benzeri kesimlerin savunduğu ilkeleri tespit edip çözüm üretmeye çalışmıştır. Söz konusu çözüm süreci ilk önceleri dini ve ilmi konularda açık oturumlar şeklinde gerçekleştirilen ilim meclisleriyle başlamışsa da ilerleyen süreçte Halife kendi görüşünü devletin resmi görüşü haline getirmeye azmetmesiyle bir nevi dayatma olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁴⁷ Zannediyoruz ki bunun sebeplerinden birisi de Halife'nin bütün çağrılarına rağmen Haşviyye gibi rivayet ehli bazı grupların bu tür ilmi münazaralardan kaçınmasıdır.⁵⁴⁸ Nitekim bunun sonucunda Halife'nin mihne fermanı ise tarihte ilk kez

⁵⁴⁶ Mezkûr grupların karşılıklı tartışmaları birçok alanda özellikle de hadis alanında bir daha geri dönüşü olmayan pek çok olumsuz etki yarattığı görülmektedir. Zira taraflar, dönemin de getirmiş olduğu serbest havası içinde kendilerini desteklemek veya muhalifini yermek için rahatlıkla Peygamber adına hadisler uydurmuştur. Bir birilerine karşı üstünlük iddialarına alet edilen bu uydurma rivayetler toplum içinde gruplaşmalara ve kitleleşmeye sebebiyet vermekle birlikte dini bilgilerin tarafların çıkarlarına hizmet ettirilmesine ya da kirlenmesine yol açmıştır. Zira söz konusu tartışmada lisan, kabile ve ırk hatta mezhep İmamları da işin içine dahil edildiği ve bu konularla ilgili birçok farklı uydurmaların literatüre girdiği görülmektedir. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Sadık Cihan, “Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (Haziran 1986), 53-62.

⁵⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'inde aktarılan rivayete göre; Me'mûn'un önemli yardımcılarından birisi olan Yahyâ b. Eksem şöyle demiştir: “Halife Me'mûn bizimleyken: “Eğer Yezid b. Hârûn olmasaydı Kur'ân'ın halk edildiğini (mahluk olduğunu) yayardım” dedi. Bunun üzerine oradakilerden biri “Ey Emirü'l-Mü'minin! Kimdir bu Yezid ki ondan endişe ediyorsunuz?” dedi. Daha sonra Me'mûn o adama “Veyl olsun sana! Onun şahsından endişe etmiyorum. Ancak bu fikri (Halku'l-Kur'ân'ı) açıklarsam Yezid'in bana karşı çıkacağından ve insanların arasında bunun bir fitne olacağından endişe duyuyorum ve fitneden nefret ederim” dedi. Bu şekilde aktarılan rivayete göre Halife Me'mûn Halku'l-Kur'ân fikrini, dönemin ünlü hadisçilerinden Yezid b. Hârûn daha hayattayken yaymaya çalıştığını fakat ondan duyduğu endişesiyle ancak Yezid'in 206/821 yılında vefatından sonra açıkladığı ortaya çıkacaktır. Bu da halifenin Halku'l-Kur'ân meselesini daha erken açıklamak isterken karışıklığa sebebiyet vereceği kaygısı taşınmasından dolayı ertelenmesi demektir. Metne ulaşmak için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'Ivad Ma'rûf, 16/499.

⁵⁴⁸ Mevzu hakkında Cooperson'un fikri, Me'mûn'un rivayet ehline karşı Halku'l-Kur'ân konusunu bilinçli olarak seçtiği yönündedir. Nitekim bunun sonucunda grubun elinde konu hakkında metin dayanağı olmadığından tartışmayı reddetmek yahut susmak zorunda kaldıkları malumdur. Şayet kabul etselerdi temel kaideleriyle yüzleşmek zorunda kalacakları kaçınılmaz olurdu. Geniş bilgi için bk. Cooperson, *Makers of the Muslim World Al-Ma'mun*, 115; Çınar'ın mevzu hakkındaki görüşleri rivayet ehli'nin ezeli Kur'ân söylemini dogmatik kabulün dikte ettiği bir söylem olduğu varsayımdır. Dolayısıyla bu

halife veya devlet eliyle din konularına el atılması olarak tarihe geçmiştir.⁵⁴⁹ Mihne imtihanını uygulamakla Halife'nin, Hadislerdeki illeti ve dini alanlardaki mesnetsiz bilgileri ortadan kaldırıp her bir inananın dini konularda devletin güvencesiyle tek çatı altında birleşmesini hedef almış⁵⁵⁰ olabileceği akla gelmektedir. Ayrıca ilim ve gelişme sürecinde İslâmî düşünceye zıt olan fikriyattaki tekdüzeliği ortadan kaldırmayı amaçladığı da düşünülebilir.

Dolayısıyla kanaatimize göre mihne uygulamasını Halife'nin düşünce dünyasından hareketle ele almak daha doğru olur. Zira bu noktadan hareketle mihne olayına bakmak, Halife'nin amacına farklı yönden kapı aralamak için önemli bir geçittir. Bununla birlikte olayı farklı çerçevelerde de ele almak mümkündür. Nitekim konu üzerine farklı çalışmaların mevcudiyetini söylemiştik. Buna binaen çıkarılan sonuçlar çok farklılık arz etmekte birlikte Halife'nin ilmi kişiliğinin arka plana atıldığını hissettirmektedir. Zira bazı sonuçlara göre Halife'nin farklı mezheplere dahil edilmeye çalışıldığı veya siyasi faktörlere dayanarak yaptırım uygulamaya giriştiği gibi konular ön plana çıkarılmıştır. Diğer yandan Me'mûn'un İslâm âleminde örneği nadir olan filozof vasıflı bir Halife olduğu tarihçiler tarafından kabul edilen bir gerçeklik olmakla birlikte mezkûr mihne kararından ötürü bu yönü dikkate alınmamış görünmektedir. Buradan hareketle Me'mûn'un mihne sürecindeki hareketlerini tek bir nedene indirgemek filozof kişi için düşünülmesi zor, hatta böyle yapmakla onun akıl dünyasına mezhep veya herhangi bir mevzuyla sınırlama getirmek olacağı düşüncesindeyiz. Zira bir filozofun zihni böyle bir sınırlamayı asla kabul etmeyecektir.

Mihneler tarihine bakıldığında iktidarlar, toplum içinde genel inanç yapısına muhalif farklı inançların kaos ortamı yaratmasına engel olmayı amaçlamışlardır. Böylece iktidara paralel gelişen güçleri dizginlerken halk içerisinde de dini bir karmaşaya engel olmayı düşünmüşlerdir. Bunun tarihte örnekleri fazladır. Bu bağlamda Me'mûn'un

söylemin şuurlu bir keşiften yoksun olmasıdır. Buna binaen onların konuya ilişkin argümanlarda derinleşmek ve detaylandırmak yönünde yetersiz kaldıklarıdır. bk. Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 186 vd.

⁵⁴⁹ Müslüman çoğunluğuna göre, Halife makamı mühim olmakla birlikte halife İslâm'ın savunucusu ve "emri bi'l-ma'rûf nehyi 'ani'l-münker" çerçevesinde meşrutiyetini kazanmış, halifenin hakları ve sorumlulukları bağlamında geleneğe yerleşmiştir. Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 68-96.

⁵⁵⁰ Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Dönem Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek, 82.

dönemi de istisna oluşturmamaktadır. Lakin burada değinilmesi gereken nokta şu ki Me'mûn'un kendi kişiliği ve diğer halifelerden farklı olarak geleneksel görüşlerin yanında yer almadığıdır.⁵⁵¹ Nitekim yukarıda aktardığımız rivayetler ışığında Me'mûn diğer halifelerden farklı olarak etnik tebaasını ilim noktasında buluşturmak arzusunda olduğu anlaşılmaktadır. Bunun temelini ise genel inanç yapısının aksine selim akılla temellendirmeye çalıştığı görülmektedir. Fakat bu sanıldığı kadar kolay olmamıştır.

Halife'nin düşüncesine göre insan, inancını akıl ve mantık çerçevesinde ispat edebilmelidir. Zira akıl ve mantıktan yoksun inanç yahut bilgi kuru bir taklitçilikten ibarettir. İşte burada Halife'nin tebaasını ilim ve bilime davet etmesi ve bunun için mümkün olan şartları oluşturmasındaki amacı devreye girmektedir.⁵⁵² Diğer yandan Halife'nin yalnız Müslüman kitleyi değil, tebaası olan farklı inançlara sahip diğer kitleleri de buna dahil etmesi dikkat çekmektedir. Fakat Halife'nin bu uygulamasına rağmen toplumda bazı kesimlerin bu ortama ayak uyduramadığı da malumdur. Nitekim bu konuda İslâm filozofu olarak bilinen Râzî'nin tespiti ışık tutar niteliktedir.⁵⁵³ Buradan

⁵⁵¹ Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 252 vd.

Me'mûn, süregelen ve iktidarların her bir kararını düşünmeden onaylayan iktidar yanlısı ulemadan hoşlanmamıştır. Nitekim onun dördüncü mektubundaki Ali b. Ebû Mukatil nezdinde; "...*Ali b. Ebû Mukatil'e gelince, ona Emîrül-Mü'minîn'e: helal ve haram kılmak senin elindedir, diyen sen değil misin diye sor? Buna benzer daha nice sözleri vardır ki Emîrül-Mü'minîn bunları daha unutmadı*"... minvalindeki ifadeleri dikkat çekicidir. Mektubun metni için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1820 vd.

⁵⁵² Erdem, "İslâm Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytü'l-Hikme", 73.

⁵⁵³ Fahreddin er-Razi, "Emîrül-Mü'minîn Me'mûn döneminde Hadis ehlinde bazıları manalarıyla ilgilenmeden Hz. Muhammed (sav)'e bazı rivayetler isnat etmeye başladılar. Bu kişiler arasında Ehl-i Kitaptan olup Müslüman olduğunu söyleyen inkarcılar da bulunmaktaydı. Binaen Müslim b. Haccâc'ın Sahih'inde; Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem'den Medineli bir Yahudi'nin onu büyülediği, ayrıca Kur'an'dan bazı ayetlerin neshine dair şeytanın bir erkek adam suretinde muhaddisîn'e rivayette bulunduğu gibi haber aktarılmaktadır. Haberin devamında Kur'an'ı Peygambere getirenin şeytan olduğu ve aslında vahyin şeytan tarafından söylendiği rivayet edilerek, Necm sûresinin "Putların övülmesi hakkındaki ayetin devamında onların şefaati umulacaktır" minvalinde bir ayet daha olduğuna dair hatalı rivayetler nakletmişlerdir.

Bu nedenle Me'mûn muhaddisîn'in hadislerle iştiğal etmemelerini ve usülü'd-Dîn'e dair delillerde hadisi kullanmamalarını buyurmuştur. Muhaddisîn bu uğraşla Ömer b. Abdülaziz döneminden bu yana uğraşmaktaydı. Halife, hadislerin tedvinini ve yazılmasını isteyen ilk Emîrül-Mü'minîn idi ve bu hicri II. asırda başlamıştı.

Me'mûn zamanında ise hadisler akaid konularında delil olarak sunulmaktaydı. Onlar; "*Kur'an kadimdir*". Zira Rasulullah şöyle buyurmuştur; "*Kim Kur'an'ın yaratılmış olduğunu dile getirirse kesinlikle küfre düşmüştür*." Fakat Emîrül-Mü'minîn Me'mûn, Resulullah'ın bunun gibi bir söz söylemediğini bilmekteydi. Zira Resul, Allah Kelâmına aykırı olan bir şeyi söylemez." Ardından er-Râzî Kur'an'dan Kadr sûresinin ilk ayetini, Yûsuf sûresinin 2. ayetini, Hadîd sûresinin 25. ayetlerini delil olarak verir ve Kur'an'ın inzâl kelimesini (kavramını) hangi amaçla kullandığını göstermektedir. Daha sonra devam ederek; "Emîrül-Mü'minîn'in hadis rivayetiyle uğraşmalarını ve usülü'd-Dîn'de delil olarak kullanmalarını yasaklamasına rağmen bazı muhaddisîn, halifenin emrini rafa kaldırdılar. Üstelik Kur'an'ın "*Allah'a ve Resülüne ve sizden olan Ülü'l-Emr'e itaat edin*" minvalindeki ayetinde Ülü'l-Emr'e itaatin vacip olduğu halde kendi Ülü'l-Emirlerine itaat etmediler. Dahası Me'mûn

hareketle denebilir ki İslâm düşünürleri farklı dinlere-görüşlere karşı mantık ve akıl çerçevesinde İslâm dininin üstünlüğünü ispat etmeye çalışırken Müslüman toplum içinde dini Hz. Peygamber'in açıkladığı kadarıyla yetinen ve bunun dışında yenilikleri bidat sayan, dahası farklı din ve görüşlerin mevcudiyetini dikkate almayan ve kendi inançlarını benimseyen fakat ispat etme gereği duymayan kesimlerin varlığı hissedilmektedir. Dolayısıyla böyle düşüncenin beraberinde gelen cehalet, Müslüman toplumun farklı din mensupları karşısında zayıf duruma düşmesi bir yana kendi aralarında asabiyet ve kavmiyetçilik duygularını tetiklemeye hizmet ettiği düşüncesindeyiz.

Hangi sebepten ortaya çıkmış olsa da Halku'l-Kur'ân meselesi İslâm aleminde önde gelen isimlerin, özellikle Mu'tezile ve Muhaddislerin arasında sürüp giden zıtlaşmalara yol açtığı görülür. Halife, Halku'l-Kur'ân konusunda Mu'tezile'nin görüşlerine yakın rasyonel fikirleri benimseyip buna inanmayı devletin resmi politikası olarak halka dayatmakla, bu konuda diğer meselelerdeki gibi düşünce özgürlüğü tanımamıştır. Dolayısıyla bu süreçte bazı âlimler özellikle halk arasında önemli konuma sahip olan Ehl-i Hadis âlimleri sorguya tabi tutulmuş ve farklı muamelelere maruz bırakılmıştır.⁵⁵⁴

Burada mihne sürecindeki önemli şahıslardan biri olan Ahmed b. Hanbel'e değinmek hadis ehli'nin mihne karşısındaki tutumuna açıklık getirmek bağlamında yerinde olacaktır. Bunun için öncelikle Halife Me'mûn'un Ahmed b. Hanbel hakkındaki düşüncelerini ele almak istiyoruz. Buna binaen söz konusu görüşlere dair açıklayıcı tek somut kaynağımız onun mektuplarıdır. Nitekim Me'mûn'un üçüncü mektubuyla sorgunun ikinci aşamasını oluşturan bazı muhaddislerin içerisinde Ahmed b. Hanbel'in de olduğu görülmektedir. Bu sorgulamada Ahmed b. Hanbel'in cevapları ve mihne durumu sorgulama tutanaklarına kaydedilmiştir. Buna göre Halife'nin Bağdat'taki bürokratu İshak b. İbrahim'in sorguya çektiği bir grup muhaddise dair kayıt tutanakları mevcuttur.⁵⁵⁵

Kur'ân'ın nazil olduğu Arap diline vakıf idi. Ayrıca onun aslen Arap olmasıyla birlikte kendisine itaat konusunda şüphe gerektirecek bir maaisyeti de bulunmamaktaydı. İşte onların bu şüphelerinden ve muhalif olmalarından ötürü tarih kitaplarında da mezkûr olduğu gibi bir kısmı öldürülürken bir kısmı dövüldü ve hapslere atıldı." biçiminde bir rivayet aktarılır. bk. Fahreddin er-Râzî, *Halku'l-Kur'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, 20-22.

⁵⁵⁴ Ramazan Yıldırım, "Halku'l-Kur'ân Meselesinin Politik İstismarı", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Mart 2011), 55-58; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/189-194.

⁵⁵⁵ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1820 vd.

Burada Ahmed b. Hanbel'in sorgu tutanağını aktarmanın yerinde olacağını düşünüyoruz.

İshak b. İbrahim: “*Kur’ân hakkında ne dersin?*”

Ahmed b. Hanbel: “*Kur’ân Allah’ın kelâmı’dır.*”

İshak b. İbrahim: “*O (Kur’ân) Yaratılmış mıdır?*”

Ahmed b. Hanbel: “*O Kelâmullah’tır. Buna ilave edeceğim bir şey yoktur.*”

İshak b. İbrahim Şûrâ sûresinin *لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ* ...11’inci ayetini okur. Ardından;

İshak b. İbrahim: “*Sem’î ve Basîr’in anlamı nedir?*”

Ahmed b. Hanbel: “*Allah, kendisini nitelediği gibidir.*”

İshak b. İbrahim: “*Manası nedir?*”

Ahmed b. Hanbel: “*Bilmiyorum! Allah kendisini vasıf ettiği gibidir.*”⁵⁵⁶

Bundan sonra İshak b. İbrahim diğer ulemayı sorgulamaya devam etmiştir. Tutanaklara bakıldığında Ahmed b. Hanbel’in diğer âlimler gibi sorgu karşısında Kur’ân’ın kendi açıklamasıyla yetindiği görülmektedir.⁵⁵⁷

Halife Me’mûn’un bir sonraki mektubunda sorguya çekilen ulemanın tutanaklarını incelediği ve onlar hakkında ulaştığı sonucu cevap olarak yazdığı görülmektedir. Buna göre biz burada mektubun Ahmed b. Hanbel ile ilişkili olan kısmını aktarmakla yetineceğiz.

Halife Me’mûn, İbn Hanbel hakkında mektubunda şöyle yazmaktadır: “... *Ahmed b. Hanbel ve onun hakkında ilettiklerine gelince: Ona söyle ki; Emîrû’l-mü’minîn o görüşün anlamını ve Ahmed b. Hanbel’in gittiği yolu anlamış, onun cehaletine ve bu işteki ifsadına hükmetmiştir...*” daha devam eden mektubun sonunda ise: “*Emîrû’l-mü’minîn’e*

⁵⁵⁶ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 1822 vd.

⁵⁵⁷ Buna istinaden Ahmed b. Hanbel’in Vakıfıyye tutumuna benzer tavır takındığı aktarılır. bk. Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me’mûn Dönemi Mihnesi*, 295.

iletmişin mektupta isimlerini verdiği kimselerden bu şirk kokan söylemlerinden dönmeyen, Emîrû'l-mü'minîn'in yazdığı kimselerden yahut ismi geçmeyip de Kur'ân'ın mahluk olduğunu ifade etmeyen kim varsa bağlı olarak muhafızlarla Emîrû'l-mü'minîn'in karargâhına yolla. Yolda iyi muhafaza edilsinler. Emîrû'l-mü'minîn onları sorguya çekecek. Eğer söylemlerinden dönmez ve tövbe etmezlerse hepsini kılıçtan geçirecek. İnşallah Lâ kuvvete illâ billah..." ifadeleri yer almaktadır.⁵⁵⁸

Burada değinilmesi gereken başka bir husus, söz konusu ulemanın sosyal tabakadaki yeri ve hareketlerdir.⁵⁵⁹ Nitekim daha önce zikrettiğimiz gibi dönemin sosyal ve siyasi muhalefeti bağlamında hadis ulemasından bazı simaların isyanlarla ilintili oldukları görülmektedir.⁵⁶⁰ Bu bağlamda Ebû Mushir'in bizzat Halife'nin huzuruna çıkarıldığı ve Halife tarafından sorguya çekildiği onun dördüncü mektubunda bildirilmiştir.⁵⁶¹ Halife'nin, Ahmed b. Hanbel için sarf ettiği söylemleri ve ona karşı tavrı da bu minvalde değerlendirilebilir.

Aktarılan rivayetlere bakıldığında mihne karşısında genelde hadis ulemasının özelde Ahmed b. Hanbel'in muhalefet üretme veyahut muhalefeti farklı düzeye taşıma imkânından yoksun olduğu aktarılırken gelenekteki ona atfedilen görüş ve söylemlerin Me'mûn'un mihnesinde yerinin olmadığını altı çizilmiştir. Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'in mihne sonrasındaki kazandığı karizma onun mihne karşısındaki duruşuyla uyumlu olmadığıdır. Bu durum ise olan ile toplumsal muhayyile arasındaki var edilen uçuruma dikkat çekilerek açıklanır.⁵⁶² Bize göre de bunlar olayın daha sonralarında geliştirilen söylemler olduğu fikrinin ağır bastığıdır.⁵⁶³

⁵⁵⁸ Mektubun tamamı için bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1822 vd.

⁵⁵⁹ Bağdat'ta İbrahim b. Mehdi'ye halife olarak biat edildikten sonra hadisle uğraşan kesimden bazıları tarafından halifenin izniyle Bişr b. Gıyas el-Merisi'yi görüşlerinden dolayı kalabalık önünde sorguya çekilir ve tevbe'ye davet edilir. Bu olay dönemde hadis ehlinin hareketlerini göstermesi açısından dikkat çekicidir. bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Ita Mustafa Abdülkadir 'Ita, 10/106 vd.

⁵⁶⁰ Bağdat'ta, Ashab-ı Hadis'ten Ahmed b. Nasr el-Huzâî emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münker hareketi kapsamında kendisine biat toplamıştır. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/135 vd.

⁵⁶¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1823 vd.

⁵⁶² Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 295.

⁵⁶³ Her ne kadar tartışmalı olsa da Ahmed b. Hanbel hakkında aktarılan rivayetlerden hareketle onun Abbâsilerin ilk dönemlerinde bazı isyanlarla ilişkisinin olması ve daha sonra Mütevekil zamanına denk düşen süreçte farklı davranması düşündürücüdür. İbn Hanbel'in, Me'mûn dönemindeki iktidara karşı tavırlarıyla çelişmekte olduğu dikkat çekmektedir. Zira Halife Mütevekil döneminde siyasal otoriteye başkaldırıyı teşvik eden rivayetleri eserinden çıkartılmasını istemekle otoriteyle uzlaşma yoluna girmiş görünmektedir. Mezkûr rivayetlerden hareketle fikir yürütürsek Mütevekil döneminde Sünnetin zaferi

Buraya kadar mihne sürecinde Ehl-i Beyt'in tavrını belirginleştirmek açısından mihne sürecinin oluşumuna değinilmiş ve Halife'nin bu uygulamadaki tutumu fikrimize göre yorumlanmaya çalışılmıştır. Şimdi de asıl konumuz olan toplumdaki Ehl-i Beyt mensuplarının üzerinde durarak onların tavırlarını ortaya koymaya çalışacağız. Bu bağlamda Ehl-i Beyt'in söz konusu dönemdeki mevcudiyeti ve faaliyetleri ele alınacaktır.

Bu süreçte Ehl-i Beyt mensuplarının tavrı ve hareketlerine bakacak olursak Ali b. Mûsâ'nın iktidara yakınlaştırılmasıyla onların iktidara karşı tavırlarını olumluya çevrilmiş olduğu fikri ağır basmaktadır. Bilindiği gibi mihne olayı tarihi seyre göre Ali er-Rızâ'nın vefatından sonra başlamıştır. Bununla birlikte Halife evlilik yoluyla iki kesimi soyla birbirine bağlayarak güçlendirmiş ve böylece Alioğullarını bir bakıma himayesi altına almıştır.⁵⁶⁴ Me'mûn, Alioğullarının halk tarafından mazlum olarak görülmesi sebebiyle liderlerinin aşırı şekilde yüceltilmesi ve onlara uygunsuz yakıştırmalarda bulunulmasının önüne geçmek istemektedir. Bunu gerçekleştirirken de dayatmayla değil delille galip gelerek⁵⁶⁵ fikrini kabul ettirme amacındadır. Nitekim onun efdaliyet konusundaki meclisleri buna bir örnektir. Buna göre Halife'nin Alioğullarını kazanmaya çalıştığı da söylenebilir.

Bozkurt'un tespitine göre Me'mûn dönemde sosyal tabakada Ali oğulları müntesiplerinden Zeydiyye ve İmâmiyye'nin fırka olarak mevcut olduğundan bahsedilir.

⁵⁶⁶ Bu noktadan hareketle öncelikle bu iki fırkanın Kur'ân hakkındaki görüşlerini

ilan edilmiş Hadis ehli devlet kademelerine getirilmiş Halife'den yetkiler almışlardı. Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel de dönemin şartlarına göre eserine aldığı bazı rivayetleri çıkartmış görünmektedir. Söz konusu rivayetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned el-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Adil Mürşid vd, 13/381 vd; Mehmet Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar* 10/1,2,3,4 (1997), 9-10.

⁵⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/248.

⁵⁶⁵ "Delilin galip gelmesi zorbalığın, şiddetin galip olmasından daha evladır. Zorla galip gelmek sonu gelen bir şeydir fakat hiçbir şey fikri düşüncenin gücünü yok edemez" tarzındaki ifadelerini Halife'nin temel prensibini ortaya koyma açısından oldukça önemli buluyoruz. Rivayetini metni için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'Ivad Ma'rûf, 11/434.

⁵⁶⁶ Bozkurt, söz konusu dönemdeki Alioğulları mensuplarının iktidar mücadelesinin altında bilinenin aksine yani "İmamet'in Hz. Ali ve ondan sonra oğullarına nass ve vasiyetle tahsis edildiği" şii menşei inancının henüz yer etmediğini tespit etmiştir. Ona göre Alioğulları isyanlarının muharriki siyasi bir iktidar düşüncesinden ibaret olduğudur ve Me'mûn döneminde İmamiyye ve Zeydiyye'nin var olduğudur. bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 139-140;

Diğer yandan mevzu hakkında Fığlalı'nın aktarımında: "Şii İmâmiyye'nin imamet akidesi, ilk kavramlarıyla Ca'fer es-Sadık (148/765) zamanında tarif ve tavsîf olunmuştur" ifadeleri bulunmaktadır. Fığlalı, *İmâmiyye Şîası*, 222.

incelemek yerinde olacaktır. Bunun için söz konusu dönemde yaşamakta olan mezkûr kesimin mensuplarından meşhur simalarının görüşlerine göz atmak gerekir.

Söz konusu dönemde öne çıkanlardan biri olarak daha önce Alioğulları başlığı altında kısaca ele aldığımız Şîa mezhebinin bir alt fırkası olan Zeydiyye'nin mensubu İbn Tabâtabâ olarak bilinen Muhammed b. İbrahim vardır. Ayrıca kardeşi Kasım er-Ressî'yi de anmak gerekir. Muhammed b. İbrahim'i Ebû's-Serâyâ ile Me'mûn'a karşı ayaklanmasından hatırlayabiliriz. Kasım er-Ressî'nin ise ağabeyinin ayaklanması sırasında Mısır'a oradan da Hicaz'a ardından Hindistan'a doğru yolculuklar yaptığını aktarmıştık. Burada özellikle Kasım er-Ressî'nin isminin önemli olduğunu düşünüyoruz. Zira Zeydiyye fırkasının itikadî görüşlerinin sistemleştirilmesinde kilit ismin Kasım er-Ressî olduğu malumdur.

Muhammed b. İbrahim'in ayaklanması sırasında bu isyana Alioğullarından birçok kimsenin katıldığı görülmektedir. Nitekim onların başını İbrahim, Zeyd en-Nâr, İsmail gibi Hasan ve Hüseyin kolunun ileri gelen isimlerinin çektiğini ilgili bölümlerde zikretmiştik. Bu isyanlardaki birleşmeler Alioğullarının iki kolundan da bazılarının yönetime karşı memnuniyetsizliğinden yahut kandırılma yoluyla bir şekilde ayaklanmalara dahil edildiğini göstermektedir. Fakat bunların içinde Ali b. Mûsâ buna karşı çıkacaktır ve babası Mûsâ el-Kâzım'dan devam eden sessizliği koruyacak, isyanları hoş karşılamayacaktır.⁵⁶⁷

Kasım er-Ressî'nin hayatına ve kişiliğine bakacak olursak künyesi Ebû Muhammed Kasım b. İbrahim b. İsmail b. İbrahim b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'dir.⁵⁶⁸ Ümit'in tespitine göre 169/785 yılında doğmuştur.⁵⁶⁹ Çocukluk ve gençlik yıllarını Mekke ile Medine arasında bulunan Eş'ar dağlarının etrafında geçirdiği rivayet edilir. Yaşadığı dönemde Me'mûn onunla iletişim kurmak istediği ve onu yanına almak istediği yönde rivayetler aktarılır.⁵⁷⁰ Âlim ve zahit zat olarak tanınan Kasım er-Ressî, Mısır'da ilim ve

⁵⁶⁷ Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, 46 vd.

⁵⁶⁸ Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyin b. Hârûn b. el-Hüseyin ez-Zeydî el-Alevî et-Tâlibî, *el-İfâde fî târihi 'l-e'immeti 's-sâde* (Yemen: Mektebetü Ehli'l-Beyt, 1435/2014), 109; Hamid eş-Şehid b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî, *el-Hadâiku 'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti 'z-Zeydiyye*, thk. el-Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvari el-Hasenî (San'a: Mektebetü Merkezî Bedir el-İlmî ve's-Sakafi, 1423/2002), 2/1 vd.

⁵⁶⁹ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, 163.

⁵⁷⁰ Mahallî, *el-Hadâiku 'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti 'z-Zeydiyye*, thk. el-Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvari el-Hasenî, 2/6.

bilimle meşgul olduğu ve bu topraklarda diğer iki dinin de kutsal kitaplarını tahlil ettiği hatta burada risaleler kaleme aldığı belirtilir.⁵⁷¹

Kasım er-Ressî'nin görüşlerine gelecek olursak onun kelâm, fıkıh, tasavvuf ve tefsir alanlarında ulema arasında yer aldığı malumdur. Binaen onun fıkıhta Hanefî ulemasının düşünce sisteminin etkisinde kaldığı aktarılır.⁵⁷² İtikadi konularda ise genellikle Mu'tezile'ye yakın görüşler sergilemekle birlikte bazı konularda onlardan farklı fikirler de ortaya koymuştur. Zeydiyye mezhebinin önemli isimleri arasında olan Kasım, itikada dair temel meseleleri rasyonel düşünceden ziyade genelde Kur'ân ayetlerinin yorumları çerçevesinde ele aldığı aktarılır.⁵⁷³ Bu noktadan hareketle onun görüşlerini desteklemek için Arap edebiyatına başvurduğu, ilaveten tevhid, adl ve va'd-vaîd konularında Mu'tezile ile ortak noktada bulunduğu malumdur.⁵⁷⁴ Nitekim buna ilgili bölümde değinmiştik.

Kur'ân'ın mahluk oluşu fikri ise Kasım er-Ressî tarafından kabul görmemiştir. Yani ona göre bu mevzuda sadece Kur'ân'ın tabiriyle yetinmek daha doğru bir tutumdur. Nitekim bunu savunmakla bu konuda Mu'tezileye karşı çıkmış olmaktadır ve onun bu düşüncesi dönemindeki mihne sorgulamasına karşı görüşte olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır.⁵⁷⁵ Ressî'nin döneme damgasını vuran mihne olayını desteklemediği anlaşılmaktadır. Onun Zeydi mezhebinin akidesinin sistemleştirilmesinde kilit isim olduğu göz önünde bulundurulduğunda genel olarak mezhebin de aynı düşüncüyü paylaştığını söylemek mümkündür. Bütün bunlara rağmen mihne sürecinde mihneye tabi tutulan isim listesinde olmayışları dikkati çekmektedir. Bunu onun dini meselelerde rivayetlerle temellendirmekten ziyade genellikle Arap edebiyatı ve Kur'ân ayetlerine müracaat etmesi etkenlerden birisi olabilir.

⁵⁷¹ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, 165.

⁵⁷² Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâ'ühû ve fikhuh* (Kahire: Darü'l-Fikrû'l-'Arabî, 1465/2005), 497 vd.

⁵⁷³ Muhammed Aruçi, "Ressî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/587.

⁵⁷⁴ Söz konusu mevzu dışında Kasım er-Ressî'nin hadis kritiğine ilişkin görüşleri ve ölçüleri dikkate değer niteliktedir. Zira ona göre sünnet, Kur'ân'da bahsedilmiş olan ve Kur'ân'ın kastettiği şeyden ibaret olduğu fikridir. Dolayısıyla Kur'ân'la çelişen rivayetleri Peygamber'in hadisi olarak kabul etmemektedir. Ayrıca Kasım er-Ressî'nin görüşlerini, ağırlıklı olarak ayetlerle ve akli argümanların yanında Arap edebiyatıyla temellendirdiği aktarılır. Geniş bilgi için bk. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, 162. 219.

⁵⁷⁵ Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâ'ühû ve fikhuh*, 498 vd; Aruçi, "Ressî", 34/587 vd.

Şîa mezhebinin İmâmiyye koluna gelince söz konusu dönemde henüz tam olarak teşekkül etmemiş ve inançları sistematik bir hale gelmemiş olsa da sonradan bu fırkayı oluşturacak olan mensuplarının aktif olarak varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Nitekim Me'mûn'un hilafeti sürecinde İmâmiyye'nin on iki imamından sekizincisi kabul edilen Ali b. Mûsâ'nın Alioğulları içinde önemli yere sahip olduğunu söylemiştik. Buna binaen Ali b. Mûsâ'nın görüşlerine bakmak yapının mezkûr dönemdeki mihneye karşı tutumunu tespit açısından önemlidir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki ilgili kaynaklar, onun konu hakkındaki görüşleri bağlamında detaylı bilgiden yoksundur.

İlgili kaynaklara bakıldığında söz konusu dönemde Halku'l-Kur'ân tartışmasında bu oluşumun öne çıkan bir söylem geliştirmediği görülür. Tabii ki bu konuda bazı fikirleri olmakla birlikte öne sürdükleri savunu ve söylemlerin mihnedeki önceki süreçlere ait olduğu aktarılır. Ayrıca bu konuya ilişkin görüşlerin, ilmi tartışma sonucu değil, merak sonucu İmam olarak kabul edilen ulema sınıfına sorular yöneltilerek yahut onların Kur'ân ayetleri yorumundan hareketle şekillendiği rivayet edilir.⁵⁷⁶ Dolayısıyla Halku'l-Kur'ân konusundaki görüşleri mihne sürecinden önce yapı içerisinde mevcut olduğudur.⁵⁷⁷ Bu konuda Alioğulları müntesiplerinden Hişâm b. el-Hakem'in ön plana çıktığı zikredilir.⁵⁷⁸ Hişâm b. el-Hakem İmâmiyye Kelâmcılarından olup Kelâm konularında kendine has düşünceler geliştirdiğinden ve bu alanda dönemin Mu'tezilî ulemasından bazılarıyla münakaşalarda bulunduğu bahsedilir. Onun Allah'ın Kelâmı konusunda, Kelâmın Allah'ın sıfatı olduğu, yaratılmış yahut yaratılmamış olduğunun söylenemeyeceğini savunmuş⁵⁷⁹ olması dönemindeki Ca'fer es-Sadık'ın söylemiyle örtüşmektedir.⁵⁸⁰ Dolayısıyla İmâmiyye kolu müntesiplerinin Kur'ân hakkındaki görüşleri Ca'fer es-Sadık yahut Hişâm b. Hakem'in görüşlerinden yola çıkarak belirlenebilmektedir.

Meseleyi genel anlamda değerlendirmek gerekirse tarihte mihne örnekleri olmuş ve sonuçlarına katlanılmak zorunda kalınmıştır. Bunlardan birisi de Me'mûn dönemindeki

⁵⁷⁶ Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 190.

⁵⁷⁷ Halku'l-Kur'ân mevzusunda Ca'fer b. Muhammed es-Sadık'ın Kur'ân'ın ne halık ne de mahluk olduğu fikrini savunduğu aktarılmıştır. Ardından bu görüşün Zeyd b. Ali'den o da dedesi Ali b. Hüseyin'den beri devam ettiği biçiminde bir rivayet geçmektedir. Geniş bilgi için bk. Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, thk. Hüseyin Muhammed (Kahire: Darü'l-Ensar, 1397/1976), 95.

⁵⁷⁸ Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 191.

⁵⁷⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın, 67 vd.

⁵⁸⁰ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz, 173 vd.

mihnedir. Bu olay diğerk mihnelere göre İslâm aleminde daha fazla yankı uyandırmıştır. Bunun müsebbibi Halife Me'mûn'un ulema sınıfını sorguya çekmesi olarak görünmektedir. Söz konusu olayda Halife'nin tutumu sertleşmiş, fikri yöndeki düşüncelerini ulema sınıfı başta olmak üzere tebaasına dayatmıştır. Genel anlamda bu olaya zemin hazırlayan faktör geleneğin halifelere yüklediği veyahut tanıdığı yetki olsa da bu girişim Me'mûn'un kendi kişiliğine zıtlaşmasıyla dikkat çekicidir. Diğerk yandan Halife bu girişimiyle ana akımı karşısına almıştır. Bu noktadan hareketle de durum farklı hal almış görünmektedir.⁵⁸¹ Nitekim mezkûr durum onun kişiliği başta olmak üzere hilafetteki karizmasını sarsmıştır.

Diğerk yandan elbette ki sahih dini korumak gerekmektedir. Fakat bunu yaparken zuhur eden çeşitli düşünceler karşısında farklı faktörlerin etkisinden hareket etmek yahut güçle sindirmek gibi davranışların doğru bir yöntem olmadığı açıktır.⁵⁸² Bu durum iktidar sahipleri için düşünüldüğünde daha da tehlikeli hal aldığı tarih sahnesinde tecrübe edilmiş bir gerçekliktir. Her türlü görüşün mantıklı bir zemine oturtularak delille izale edilmesi metodunun daha doğru bir yaklaşım olduğu malumdur.

2.2.3. Halife Me'mûn'un Alioğullarına Yönelik Tutumu

Abbâsî Devleti'nin kuruluşunda etnik unsurlar ile Arap olmayan veya mevâlî diyebileceğimiz kesimin önemli bir yeri vardır. Diğerk yandan mazlum sıfatıyla mevâlînin sempatisini kazanan Ehl-i Beyt'in de Devletin kuruluşunda etkisi büyüktür. Fakat Abbâsî Devleti'nin temeli atıldıktan sonra Alioğullarının peyderpey iktidara talip olabilecekleri endişesiyle merkezden uzaklaştırılmaya başlandığı görülmektedir.⁵⁸³

⁵⁸¹ Mihnelerin İslâm aleminde oluşturduğu inkıraz bir yana bu girişimlere gösterilen tepki açısından tarih boyunca farklılık olagelmıştır. Bu bağlamda Me'mûn'dan önceki ve sonraki mihnelere bakmak yeterli olacaktır.

⁵⁸² Rivayet edildiğine göre Hârûnürreşîd'in huzurunda Kelâm meselelerinden bir mevzu üzerinde iki kişi kendi aralarında tartıştığı mezkurdur. Daha sonra halife bu sorunun izale edilmesi için onları dönemin meşhur ulemasından Ali b. Hamza Kisâî'ye yönlendirmiştir. Mezkûr iki şahıs Kisâî'nin huzuruna gelerek mevzuyu ona sunmuşlardır. Kisâî mevzuya çözüm getiremediği gibi iki şahsı zındık olarak tanımlamış ve ölümlerine hükmetmiştir. Rivayetin metni için bk. Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ el-Mehdî-Lidînillâh, *Tabakâtü'l-Mu'tezile* (Kahire: Beytü'l-Yasemin, 2015), 45.

⁵⁸³ Seffâh ile yavaştan başlayan söz konusu siyaset özellikle Halife Mehdî'nin hilafetinin son dönemlerine doğru artan bu dışlamalar el-Hâdî ile had safhaya ulaştığı görülür. Nitekim İslâm devletinin Sünniliğe doğru kayması da Mehdî döneminde belirgin hal almıştır. Bunun neticesinde de Şîî taraftarı olarak bilinen kütlelerin ve sempatizanların da sadece Alioğulları etrafında kümelenmeye başladığı bir dönem olarak aktarılmaktadır. bk. Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, 28. 34-38.

Her türlü baskıya maruz kalan söz konusu kesimden bazıları siyasetten uzaklaşıp ilim ve ibadet hayatını tercih ederken bazıları kendi haklarını savunmak üzere birçok mücadeleye girişmişlerdir.⁵⁸⁴ Bunlardan bazılarının girişimleri kısa süreliğine başarıya ulaştıysa da her zaman kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Bunun nedeni olarak Alioğullarının sistematik bir hareketten yoksun yani kendi aralarında da birlik olamadıkları⁵⁸⁵ yanında taraftarları tarafından ihanete uğramaları da gösterilebilir.

Alioğullarının merkezi otoriteye karşı isyanları Me'mûn'un hilafetinin ilk dönemlerinde de devam etmiştir. Diğer yandan Halife, seleflerinin aksine politikada farklı bir yol izlemiş, Alioğullarına karşı tutumu değiştirmiştir. Zira Halife kendisinden sonra yönetime Alioğullarından, dönemin Ehl-i Beyt'in efendisi olarak bilinen Ali b. Mûsâ'yı veliaht tayin etmiştir. Neticede onun Alioğullarına yönelik takındığı bu yaklaşımın etkisiyle onları merkezi yönetimle barışık hale getirebilmiştir.⁵⁸⁶

İktidara gelişinden bu yana Me'mûn'un Ehl-i Beyt sevgisi malumdur. Bunun örneklerini vermiştik. Bununla birlikte Halife, Ehl-i Beyt ve diğer bazı isyancı gruplar tarafından Devlet'e yönelebilecek tehlikeleri bertaraf etmek istemiştir. Bu ise ancak onları savaşla bastırmak ya da kucaklayıcı politikayla ümmeti birleştirmek ve kendini yani iktidarı merkezde tutmakla olabilirdi. Me'mûn bu birinci varyantın pek de etkili olmadığını kendinden önceki halifelerden tecrübe etmiş olmalıdır. Dolayısıyla Halife bunu ikinci yoldan yapmaya çalışmış görünmektedir.

Me'mûn'un hilafeti zamanında Ehl-i Beyt mensuplarına karşı herhangi bir olumsuz tavır takınmadığını görmekteyiz. Diğer yandan o, Resûlullah'a olan hürmetini Ehl-i Beyt ve kendi ailesinin aralarını barıştırmakla göstermiştir. Böylece iki aile arasındaki cahiliye

⁵⁸⁴ Birinci grup, Hz. Hüseyin ve oğlu Zeynelâbidîn'le başlayan ve onun yolunu takip ettirerek siyasetten uzak duran, züht ve takva yolunu tutan kesim ve taraftarları, ikincisi ise Zeyd b. Ali'nin başını çektiği ve maruz kaldığı baskılara isyan eden kimselerin oluşturduğu grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Akoğlu'nun zikrettiği bir üçüncü grup daha vardır ki o da Muhammed b. el-Hanefiyye'nin arkasından gelen gruptur. Akoğlu'nun da aktarımından hareketle bu grubu Alioğulları ve taraftarları kısmında değerlendirmedik. Zira hareket Abbasoğulları'nın liderliğinde olduğu malumdur. bk. Akoğlu, "Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mûn Dönemi Abbasî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları", 57.

⁵⁸⁵ Yapının kendi aralarında sıklıkla ister siyasi ister fikri olsun bazı farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir. Geniş bilgi için bk. Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 217-244.

⁵⁸⁶ Akoğlu, "Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mûn Dönemi Abbasî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları", 56.

fikrinden doğan hizipleşmeyi kaldırarak⁵⁸⁷ onun yerine barışı canlandırmış görünmektedir. Neticede onun döneminde Alioğulları ve iktidar rahat bir nefes alabilmiştir.⁵⁸⁸ Fakat bu onların isyanlar çıkartarak toplumun birlik beraberliğine hanel getirmelerine göz yumduğu anlamına gelmemektedir. Kendinden önceki halifeler gibi o da haddini aşan gruplara kimin iktidar olduğunu hissettirmekten öte durmamıştır. Fakat onlardan farklı bir yöntem izleyen Me'mûn, onların isyanlarında genellikle isyan bastırıldıktan sonra liderlerini affetmekle öne çıkmaktadır.⁵⁸⁹ Halife'nin bu yaklaşımının sadece Alioğulları özelinde değil, bir lider olarak diğer benzeri olaylarda da tezahür ettiğini görmek mümkündür.

Topluma yakından bakılacak olursa azımsanmayacak sayıda insanın teveccühünün Alioğulları başta olmak üzere birçok irili ufaklı dini figür üzerine yoğunlaşmış olduğu görülecektir. Bu hizipleşmelerin ise aralarında husumete yol açtığı ve açacağı kaçınılmazdır. Daha önce de zikrettiğimiz gibi Halife bu konuda İslâm'ın ona verdiği vazifeye dayanarak, rasyonel hareket etmiş, bütünü bir çatı altında birleştirmek ve kontrolünü sağlamak çabasına girmiş olmalıdır. Zira bu kümeleşmeler iktidarlar açısından hoş karşılanan bir durum değildir.⁵⁹⁰

Bütün bu bilgilerden sonra kanaatimize göre sosyal tabakada Me'mûn'un özellikle önem verdiği, ağırlığı olan iki yapı olduğudur. Bu yapıların birisi Alioğulları etrafındaki kümeleşme iken diğer bir yapı ise Halife'nin hanedanının da içinde olduğu İslâm'ın genel akımı yani rivayet ehlidir. Nitekim bu akım daha Me'mûn Ali er-Rızâ'yı veliaht ilan ederken kendini hissettirmektedir.⁵⁹¹

⁵⁸⁷ Mevzu hakkında Büyükkara, el-Meclisi'den: Me'mûn'un Alioğulları'na mektubunda Abbasoğullarının onlara karşı vefasızlığından bahseden ve tekrar birleşme isteğinin olduğu yönündeki bir mektubu aktarmaktadır. bk. Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, 47.

⁵⁸⁸ Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, 47-48.

⁵⁸⁹ Söz konusu mevzuda Me'mûn döneminde birçok olay gerçekleşmiştir. Nitekim onlardan birisi İbrahim b. Mûsâ'nın Me'mûn'un affediciliğinden sonra halife ile iyi ilişkiler kurmaya başlamasıdır. Hatta Me'mûn'un onu Yemen valiliğine atadığı aktarılır. Doğan, "Erken Abbâsi Hilafetinde Bir Veliahtlık Krizi: Şîî İmam Ali er-Rızâ'nın Veliaht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti", 867; İbrahim b. Mûsâ'nın 202/818 yıllarında hac emirliği görevini de üstlendiği şekilde rivayetler bulunmaktadır. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/293; Medine'de isyan eden Ca'fer b. Mûsâ da Ali b. Mûsâ'nın veliahtlığından sonra sakinleşmiş, Me'mûn'un halifeliliğini tanıdığı ve Me'mûn'dan eman aldığı söylenir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, 3/271.

⁵⁹⁰ Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Dönem Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek, 84-85.

⁵⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri, 5/484.

Me'mûn'un, otorite konumunda olmasalar da taraftarları nezdinde bir lider olarak kabul gören Ehl-i Beyt'in önder kişileri ve onları takipçilerini iktidara karşı potansiyel güç⁵⁹² olmaktan çıkarması gerekmektedir. Diğer yandan amcaoğulları olan Ehl-i Beyt mensupları arasında diğerlerine nazaran ilmi ve dini kişiliğiyle üstün olan Ali b. Mûsâ var idi.⁵⁹³ Dolayısıyla mensuplarının bazıları iktidara karşı isyan halindeydi ya da bazı fırsatçılar tarafından isimlerinin arkasına saklanılarak onların otoritesi kullanılıyordu. Neticede Me'mûn Ali b. Mûsâ'yı kendine veliaht seçerek onu kendisine yakınlaştırmış oluyordu. Bununla birlikte Ehl-i Beyt adını ve gücünü kullanarak devleti kargaşaya sürükleyen unsuru ortadan kaldırmış oluyordu. Rasyonel olarak yapılan bu hareketin sonucu, Me'mûn kendi döneminde amcaoğullarına karşı savaş halinde olmaktan kurtarmış, dahası ümmetin kendi arasındaki huzuru bir nebze sağlanmış görünmektedir.

Mevzubahis ekseninde birçok farklı çalışmalar ve araştırmalar yapılmıştır ve çeşitli sonuçlar çıkarılmıştır. Nitekim bunlardan bazıları Halife'nin bu girişimlerini ciddi bulmamıştır.⁵⁹⁴ Onlara göre Halife, Ehl-i Beyt mensubu olan dönemin âlimi Ali b. Mûsâ'nın halk nazarındaki itibarını ortadan kaldırmak⁵⁹⁵ yahut onu yanında tutarak denetleme imkanına sahip olabilmek için veliaht tayin etmiştir.⁵⁹⁶ Bu meselede zahiren Ali b. Mûsâ ve Ehl-i Beyt'e ilgi ve saygı gösteriyor ve soyunun hilafette haklı olduğuna inanıyormuş gibi görünüm vermiştir. Dahası onun ölümünde kendi parmağının

⁵⁹² Mezkûr mevzu bağlamında her dönemde ortaya çıkan isyanlar Sünni hilafet anlayışı olan “Başkaldırarak ve galip gelerek, kılıç zoru ile hilafetini ilan eden kişinin meşrutiyeti” teorisi üzerinden de düşünülebilir. Nitekim bu noktadan hareketle bir mezhep olan Hâricîlerin ayaklanmaları ve bir devlet kurma arzuları bu çerçevede değerlendirilmiştir. Binaen buna iktidar uğruna herhangi bir yapının ayaklanmaları da dahil edilebilir. Bu ise meşru iktidarın meşrutiyetini korumasında ciddi zorlukları beraberinde getirmiş olduğu malumdur. bk. Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi*, 56-57.

⁵⁹³ Halife Me'mûn, Ali b. Mûsâ'yı veliaht yapmasındaki amacını resmi vesikalıkta onun vasıflarından bahsettikten sonra: “Allah'ın inayetiyle Emîrü'l-Mü'minîn'in verdiği bu karara kalpten rıza göstermenizi istiyorum. Emîr; dağılmış milleti birleştirmek, aranızda kanların akıtılmasını durdurmak, dağıldıktan sonra tekrar birleştirmek, böylece İslâm'ın gücünü tekrar toparlamak, düşmanına galip gelmek, hülâsa bütün işlerinizde doğru yolda olmanızı, Allah'ın izniyle uyumun sağlanması ve anlaşmazlığın ağından kurtarmak, şeytanın emellerinden uzaklaştırmak üzere Ali b. Mûsâ'yı veliaht olarak tayin etmiştir” tarzındaki ifadeleri Me'mûn'un tebaasını bir çatı altında toplamak istediğini göstermektedir. Geniş bilgi ve metnin aslı için bk. Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclisî, *Bihârü'l-envâri'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-eimmeti'l-ethâr* (Beyrut: Daru İhyau't-Turasi'l-'Arabiyye, 1403/1983), 149 vd.

⁵⁹⁴ Bu görüşte olanlar genellikle Şîî ulemasından bazıları olduğu dikkat çekicidir. bk. Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 278-282.

⁵⁹⁵ Bk Şeyh Sadûk, *Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*, 2/152.

⁵⁹⁶ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Güneş, *İmam Rıza ve Halife Me'mun*, 59-61.

olmadığına inandıracak kadar bu işi ustalıklı planlamıştır ve gerçekleştirmiştir.⁵⁹⁷ Malumdur ki Halife'nin, Ali er-Rızâ'yı halkın gözünden düşürmek gibi bir amacının olduğu iddiası tartışmaya açıktır. Eğer Halife'nin böyle bir amacı olsaydı Alioğullarından zühd ve takva sahibi olarak bilinen dahası isyanlara karışmamış olan Ali er-Rızâ'nın değil, ailenin iktidar karşıtı olarak bilinen diğer bazı kişiliklerinin üzerine böyle bir yaklaşımla gitmesi beklenirdi.

Bir diğer öne çıkan yorumlardan birisi ise Me'mûn'un mezhep görüşleri veya yakınlığının veliahtlık kararı üzerinde etkili olduğudur.⁵⁹⁸ Dolayısıyla Halife Me'mûn'un Ali b. Mûsâ'yı veliaht olarak atamasının sebebi olarak kendisinin Şî mezhebine mensup olduğu yönünde bazı rivayetler bulunmaktadır. Nitekim Halife'nin Ehl-i Beyt'e karşı beslediği sevginin onun Şî olduğu şeklinde bir görünümün oluşmasına zemin hazırladığı görülmektedir. Buna binaen Halife Me'mûn Zeydiyye mezhebine mensup bir halife olarak aktarılmaktadır. Bu husus Halife'nin fakihlerin bulunduğu bir ilim meclisinde Hz. Ali'nin efdal oluşunu savunmakla Zeydiyye mezhebinin temel prensibi olan "efdaliyet" mevzusuna benzer tutum sergilemesi olayına dayandırılmıştır. Nitekim Halife'nin, Hz. Ali'nin efdaliyet meselesini Abbâsî devletinin resmi politikası ilan etmesi⁵⁹⁹, onun Şî yanlısı olmasına dair iddiaları⁶⁰⁰ teyit eder nitelikte sunulmuştur. Yine Halife'nin veliahtlık kararında Fazl b. Sehl'in etkisi olduğu fikri de Zeydiyye mezhebine mensup olmasıyla bağdaştırılarak aktarılmaktadır. Zira Fazl b. Sehl'in Şî kişilikli olduğu, ayrıca Me'mûn'un yaşadığı Horasan bölgelerinde Şî destekçilerinin yaygınlığı düşünüldüğünde⁶⁰¹ bu görüşe kapı aralanmış olduğu malumdur.⁶⁰² Nitekim Halife'nin

⁵⁹⁷ Geniş bilgi için bk. İslâm Kütüphanesi, "Aranan: Masum İmamların fikri-siyasi-hayati 8-İmam Rızâ" (Erişim 14 Mart 2020).

⁵⁹⁸ Söz konusu görüşte ağırlıklı olanlar ise Ehl-i Sünnet ulemasından bazılarıdır. bk. Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiiliği ve Abbasiler*, 282-286.

⁵⁹⁹ Bu mevzu Me'mûn ile Ali er-Rızâ arasında cereyan etmiştir. Dolayısıyla efdaliyet meselesinin Me'mûn'un Bağdat'a gelişinden önce de halifenin zihninde olduğudur. Nitekim Bağdat'a geldikten sonra bu fikri ulema arasında münazaraya açarak, ardından bu görüşü resmen ilan etmiştir. Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdîrabbih b. Habîb, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984), 5/359 vd.

⁶⁰⁰ Konu hakkında geniş bilgi için bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 54 vd.

⁶⁰¹ Eser'e göre Horasan bölgesi birkaç sebepten dolayı Ehl-i Beyt yanlısı bir bölgedir. Sebeplerden birisi bölgedeki mevâlfiler Emevîlerin baskıcı politikasından ve bazı Araplar tarafından küçümsenmeleridir. Dolayısıyla bölge halkı zaman zaman iktidara karşı ayaklanan Hasanî ve Hüseyinî kolundan bazı önderleri desteklemişlerdir. Bk. Eser, *Abbasilerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler*, 89-90.

⁶⁰² Burada belirtmek gerekir, bu mevzuda zıt görüşler bulunmaktadır. Nitekim bu görüşlerden biri, Fazl b. Sehl'in Alioğullarına yardımları dışında onun Şî olduğu ve Şî prensipleriyle hareket ettiği hakkında açık bir malumat olmadığı yönündedir. Diğer yandan onun Mecûsî olduğu ve Sâsânî hayranı olduğu gibi görüşler mevcuttur. Ayrıca Fazl b. Sehl ile veliaht Ali b. Mûsâ'nın ilişkilerinin pekâlâ iyi olmadığı

veliaht atama kararının Bağdat halkına ulaşmasıyla şehir halkının bu kararda Fazl b. Sehl'in parmağı olduğunu dile getirmeleri⁶⁰³ mezkûr konuya delil⁶⁰⁴ olarak sunulmaktadır. Kanaatimizce bu olay farklı bir açıdan daha yorumlanabilmektedir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki zaten Arap-Fars çekişmesinden dolayı toplum içinde Fazl b. Sehl ve kardeşi ilk günden beri kabul gören isimler olmadığıdır. Dolayısıyla bu muhalefetin sebebi Fazl b. Sehl'in Şîî kişilikli birisi olmasından kaynaklanan bir durum değil aksine onun mevâlî kesimini temsil ettiğinden ötürü olması daha ağır basmaktadır. Diğer yandan bazı rivayetlerde Halife veliahtlık kararını vermesinin ardından bunu vezirine duyurduğu ve Fazl'ın durum karşısındaki halinden bahseden rivayetler aktarılmakla birlikte makul görüşe göre vezir mezkûr kararda ilk başta Halife'ye mutabık kalmışsa da daha sonra Bağdat'taki zuhur eden rahatsızlık olayından sonra çekilmek istediği yönündeki aktarımlar mevcuttur.⁶⁰⁵

Yine unutmamak gerekir ki efdaliyet mevzusunda Halife'nin Zeydiyye ile aynı tutuma sahip olmasından hareketle onun Zeydî mezhebine mensup olduğunu söylemek bize göre yetersizdir. Bunun birkaç sebepten dolayı olanaksız olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birisi babası Hârûnürreşîd'in özellikle Zeydiyye'ye karşı olduğu ve hayatı boyunca bu mezheple savaş halinde bulunduğu⁶⁰⁶ aktarılırken oğlu Abdullah Me'mûn'un babasının bu siyasetine zıt bir yol izleyeceğini düşünmek pek mümkün olmasa gerektir. Bir diğer husus ise Zeydiyye mezhebinin Abbâsî İmparatorluğu içinde ayrı bir devlet oluşturma çabası, İmparatorluğun yegâne halifesi olan Me'mûn tarafından istenmeyecek bir iktidar ortaklığı olarak karşımıza çıkacaktır. Dahası Me'mûn'u Zeydiyye mensubu varsayarsak veliahtlık olayındaki tutumu daha da karmaşık bir hal alacaktır. Zira

malumdur. Buradan hareketle bu görüşün makul olduğuna kanıyız ve bu mevzu üzerinde durulması gerekmektedir. Geniş bilgi için bk. Doğan, "Erken Abbâsî Hilafetinde Bir Veliahtlık Krizi: Şîî İmam Ali er-Rızâ'nın Veliaht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti", 859 vd.

⁶⁰³ Söz konusu hadise Taberî'de aktarıldığına göre Muhammed b. Ebî Hâlid başkanlığında bir grup Hasan b. Sehl ile çatışıp onu şehirden sürmüşlerdir. Ardından Ebû Hâlid, Me'mûn'un amcası Muhammed b. Salih b. Mansûr'a gelerek vaziyeti açıklayarak, Mecûsîlerin yönetimini istemediklerini dolayısıyla Ali er-Rızâ'ya biat etmeyeceklerini ve kendisini halife ilan ederek biat etmek istediklerini ifade etmiştir. Fakat Muhammed b. Salih b. Mansûr b. Mehdî bu teklifi geri çevirmiştir. Ret cevabı alınca grup Me'mûn'un diğer amcası İbrahim b. Mehdî'ye giderek ona biat etmişlerdir. Dahası Me'mûn'u da halifelikten azlettiklerini ilan etmişlerdir. Geniş bilgi için bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/549 vd; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 294.

⁶⁰⁴ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 54 vd.

⁶⁰⁵ Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiîliği ve Abbasiler*, 271 vd.

⁶⁰⁶ İbn Di'sem, *es-Siretü's-şerife el-Mansûriyye (Siyretü'l-İmam Abdullah b. Hamza)*, thk. Abdülğani Mahmud Abdülatî, 549-550.

Halife'nin veliahtlığa getirdiği isim bir Zeydiyye müntesibi değil aksine döneminin İmâmî yahut Zeydiyye'nin tabiriyle Rafizî imamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla söz konusu veliahtlık mevzusu bağlamında eğer mezhepsel bir girişimden bahsetmek gerekirse bu en azından Zeydiyye'ye müntesip bir ismin olmasını gerektireceği kanaatindeyiz. Zikredilen görüşlere genel çerçeveye bakıldığında tarafların Me'mûn'u, kendi gruplarından dışlaması gibi bir tavır sergiledikleri hissedilmektedir. Nitekim onun Hz. Ali'nin faziletini savunmasıyla Şîa taraftarı veya Şîa'ya meyilli biri olduğu aktarılırken, Şîa mensupları bunun aksine Halife'nin bu yaklaşımını ciddi bulmamış ve kendi gruplarından dışlamış olduğu malumdur.

Öte yandan olayın gidişatına bakıldığında Halife'nin bir mezheple yakınlaştığı gibi tahminlerin yapılması söz konusudur. Eğer Me'mûn Şîi yanlısı bir tutumu sonucu Ali b. Mûsâ'yı veliahtlığa getirmiş olsaydı Ali b. Mûsâ'nın vefatından sonra da bu tutumunu devam ettirip onun oğlu Muhammed el-Cevad'ı veliaht tayin etmesi beklenirdi. Fakat bu böyle olmamıştır. Bu da gösteriyor ki her ne kadar tartışmalı olsa da Halife Ali b. Mûsâ'yı onun âlim kişiliği, halk nezdindeki yeri ve itibarı ile liyakatinden hareketle veliahtlığa uygun bulmuştur. Nitekim Halife'nin onunla katıldığı ilim meclislerindeki tutumu ve ona farklı konularda istişarelerde bulunması bunu destekler niteliktedir.

Bütün bu zikredilenler Me'mûn için Şîa yanlısı bir görüntü ortaya koymakla birlikte Halife'nin mihne uygulamasının temelinde yatan Halku'l-Kur'ân konusundaki görüşünü izah etmek gerekmektedir. Zira Me'mûn bu konuda Şîa'nın Kur'ân hakkındaki görüşüne karşı Halku'l-Kur'ân'ı benimsemiştir.⁶⁰⁷ Diğer yandan mihne Alioğulları müntesibi olan ulemayı öncelikli hedefe almaması ise Alioğullarına karşı sempatisi veya duygularıyla açıklanabileceği gibi söz konusu dönemde onların tehlike arz edip etmediğiyle de izah edilebilir.⁶⁰⁸

Kanaatimize göre Me'mûn'un girişimlerinin muhalefetle karşılanması bir halifenin alışılmışın dışında hareket etmesinden ve aldığı kararların sürüp gelen genel kanaatin

⁶⁰⁷ Geniş bilgi için bk. Nawas, *Al-Ma'mun: Mihna and Caliphate*, 25 vd.

⁶⁰⁸ Dönemin Zeydî ulemasından Kasım er-Ressi'nin görüşlerini ortaya koyarken pek hadis rivayetlerine yer vermediği görülmektedir. Genellikle argümanlarını Kur'ân'a ve Arap edebiyatına müracaat etmesi Dönemin mihne olayını tasvip etmese de rivayetlere mesafeli yaklaşması onu ve onun gibi düşünenleri sorgu listesinde ilk sıralara girmekten kurtarmış görünmektedir. Kasım er-Ressi'nin görüşleri için bk. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressi'nin Ölümüne Kadar*, 162.

hilafına olmasından kaynaklanmaktadır. İmparatorluğun halifesi olarak ve ona tanınan yetkiler çerçevesinde zaten dini konularda ve diğer devlet işlerinde yetkili kişi olduğu unutulmamalıdır. Diğer yandan Halife'nin herhangi mezhebin görüşünden hareketle bütün İmparatorluğu buna göre yöneteceği fikrinin mantıklı olmadığına ve bu görüşün hatalı olduğuna kaniyiz. Zira Me'mûn, söz konusu taklitçi kişiliğin zıddına akla önem veren, herhangi bir malumatı kendi içtihadı ile yorumlayan⁶⁰⁹ bir halife olarak karşımıza çıkmaktadır.

Veliahtlık meselesi, bir başka boyuttan daha açıklanabilir. Me'mûn hayatı boyunca eski kültürlerle ve ilme meraklı biridir ve her fırsatta bunlarla meşgul olduğu bilinmektedir. Bu meşgalelerinden birisi de onun eski Sâsânî hükümdarlarının kitaplarıyla haşır neşir olmasıdır.⁶¹⁰ Halife'nin bu karara varmasında onun Sâsânî

⁶⁰⁹ Dönemde gerçekleşen bir ilim meclisinde Me'mûn muhtemelen konu bağlamında Hilafete kimin layık olduğu yani "Efdaliyet" hakkında bir konuyu gündeme getirmiştir. Mecliste Me'mûn Ali b. Mûsâ'ya mezkûr konu hakkında fikrini sorar. Bunun üzerine Ali b. Mûsâ Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın Hz. Peygamber'e yakınlıklarına dayanarak onların üstünlüğünü savunur. Me'mûn buna itiraz eder. Ve itirazını, eğer fazilet Peygamber'e yakınlıksa, Ehl-i Beyt içerisinde Peygamber'e Hz. Ali'den daha yakın kişilerin olduğunu söyler. Ayrıca eğer Hz. Fatıma'nın yakınlığı söz konusu ise, fazilet (imamet)'in Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in hakkı olması gerektiğini, onlar yaşadığı sürece Hz. Ali'nin hakkının olamayacağını söyler. Me'mûn'un bu itirazı üzerine Ali b. Mûsâ susmuştur. bk. İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 2/156; İbn Abdirabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 5/359; Mezkûr konu Hz. Ali'nin İmamete layık oluşu Hz. Peygamber'e yakınlığı değil onun diğer sahabeden "efdal" oluşuyla ilgilidir. Şayet İmamet Peygamber'e yakınlıkla ölçülüyor olsaydı, Peygamber'e kan bağı olarak en yakın olan torunları Hasan ve Hüseyin'in imametleri söz konusu olurdu. bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 114. Kanaatimizce Me'mûn Ali b. Mûsâ'nın imamete çekincen yaklaşması üzerine sanki konu bağlamında mezkûr meseleyi Ali er-Rızâ'ya açmış görünmektedir. Böylece Hz. Ali'nin imamet ölçüsünü efdal sıfatına bağlarken sanki İmam'ın (Ali er-Rızâ) şahsiyetine vurgu yapmaktadır.

⁶¹⁰ Gutas'ın aktardığına göre Me'mûn Sâsânî ideolojisine yakın bir halifedir. Onun Ahbari'den aktardığı rivayete göre Me'mûn, Sâsânî tarihinde bilgeliğiyle tanınmış olan Sâsânî hanedanının kurucu ismi Erdeşîr İbn Bâbek'i örnek almıştır. Bu noktadan hareketle Erdeşîr'in halkı nasıl idare edileceği hakkında nasihatı: *"Krallık otoritesi ve din birbiriyle mükemmel uyum içindeki iki kardeş olduğunu bil! Hiçbiri bir diğeri olmadan yaşayamaz; çünkü din, krallık otoritesinin temeli, krallık da dinin bekçisidir. Krallık otoritesi bir temele, din de bir koruyucuya ihtiyaç duyar. Çünkü koruyucusu olmayan şey kaybolur; temelleri olmayan şey ise yıkılır. Senin için içindeki en büyük korku, toplumda aşağı konumda olan insanların dinin araştırılması, yorumlanması ve öğrenilmesinde seni geçmeleri, senin de krallık otoritesinin sana verdiği güçten dolayı rehavete kapılman ve onları küçümsemendir. Böyle olursa bir zamanlar suçladığın, kaba davrandığın, mallarına el koyduğun, sindirdiğin ve küçümsediğin aşağı sınıfların üyeleri ve ayaktakımı arasında gizli dini liderler ortaya çıkar.*

Şunu bil ki bir devletin içinde aynı anda gizli bir dini lider ve bir siyasal otorite bir arada oldukça, dini lider daima siyasal liderin gücünü aşındırarak kendinde toplar. Çünkü din temeldir, krallık otoritesi de onun üzerine dikilmiş sütun gibidir. Temeli kontrol eden, yapının bütününde, sütunu kontrol edene göre daha iyi bir denetim sağlar...

Bil ki senin hükmün uyruklarının yalnızca bedenlerindedir, kalpler üzerinde kralların hiçbir hükmü yoktur. Bilmelisin ki insanları zorla kontrol altına alsan bile onların zihinlerini kontrol altına alamazsın. Malından mülkünden edilmiş zeki bir insan, sana karşı kılıcından daha keskin dilini kınından çıkaracaktır. Eğer onu (dilini) dinde entrikalar çevirmek için kullanırsa seni en büyük kötülöklere uğratabilir. Çünkü dinin terimlerini kullanarak tartışacak, din adına öfkeleniyormuş gibi yapacak ve din için ağlayarak o dinde Tanrıya yakaracaktır...

yöneticilerinden Erdeşîr'in yönetim konusundaki anlayışı ekseninde hareket ettiği fikrini akıllara getirmektedir.⁶¹¹ Zira o güne kadar tecrübe etmiştir ki iktidarlar açısından tebaasının bir bölümünü diğer bir bölümüne nefret ve düşmanlıkla dışlatmak kısa vadede iktidarlara fayda sağlar gibi görünse de uzun vadede başta ümmet birliğine hanel getirmek yanında iktidarların sonunu getirebilecek bir yaklaşım olabilmektedir. Buna binaen onun kendi atalarının tecrübesi yanında ana tarafından da köklü kültüre sahip olan Sâsânî yöneticilerinin tecrübelerinden istifade ettiğini söyleyebiliriz. Zira tam da söz konusu dönemde toplum içinde dini otoritelerin kol gezdiği bir vakit olduğu ve Me'mûn otorite olarak onlara karşı tutumunda eskilerin nasihatinden yararlanmış ve bunları rasyonel olarak değerlendirmiş olması ihtimal dahilindedir.

Halife'nin bütün muhalefete rağmen Ali er-Rızâ'yı Şîa yanlısı olmasından dolayı değil ümmetin birliğini korumak adına ve onun kişiliğinden hareketle veliaht seçtiği kanaatindeyiz. Zira söz konusu karşıtlıkların, kabile asabiyeti veya düşünce farklılığından dolayı, Kur'ân tabiriyle cahiliye Arap toplumu zihniyetinden doğduğu malumdur. Nitekim dini ve müspet ilimlerde söz sahibi olan Halife'nin mezkûr konuda gaflete düşmesi olanaksızdır. Dolayısıyla Halife'nin ılımlı bir yaklaşımla bütün ümmeti birleştirmek ve uzun süre devam eden huzursuzluğu sonlandırmak istediğini söyleyebiliriz. Bu amaç uğruna önündeki engelleri⁶¹² aşmak zorunda olduğunu kendisi de biliyor olmalıdır. Nitekim onun meylettği akıl, erdemi gerektirmektedir.

Ancak Alioğullarına karşı bu tutumundan dolayı genel akım tarafından Me'mûn, genellikle geleneksel hilafet politikasından sapan bir halife olarak addedilmiştir.⁶¹³ Nitekim bunun sonucunda bu yapının Me'mûn'u halifelikten azletmelerine kadar girişimlerde bulduklarını aktarmıştık. Kanaatimizce gelenek halini almış olan

İbadet edenler, çileliler ve dindarlar dini kraldan daha önde tuttuklarını, dini daha fazla sevdiklerini ve din için ondan daha çok tasalandıklarını düşünmemelidirler. Kral böyle bir şeye izin vermemelidir" şeklinde yer almaktadır. bk. Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Dönem Abbasi Toplumunu*, çev. Lütfü Şimşek, 83-84.

⁶¹¹ Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Dönem Abbasi Toplumunu*, çev. Lütfü Şimşek, 83-84.

⁶¹² Bu engellerin en büyüğü de muhtemelen öteden beri iktidarı tekellerinde bulduran Sünni grupların muhalefeti olacaktır. Zira onlar bu konumunu kimseyle paylaşmak istemeyecektir. Nitekim Me'mûn'un veliaht kararından sonra ciddi karışıklığa sebebiyet verdikleri anlaşılmaktadır. Bayram Çınar, *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me'mûn Dönemi Mihnesi* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 247-248.

⁶¹³ Doğan, "Erken Abbâsi Hilafetinde Bir Velihtlık Krizi: Şîî İmam Ali er-Rızâ'nın Veliht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti", 855.

Alioğullarına karşı uygulanan politikanın temelinde yatan sebebin dönem itibariyle onları destekleyen kitlenin büyük ölçüde mevâlî olmasından kaynaklandığıdır. Diğer yandan veliaht olayından sonraki durum Ali b. Mûsâ'nın da ulema arasındaki karizmasını olumsuz etkilemiş görünmektedir. Zira söz konusu genel eğilimin Alioğulları ulemasından bazılarının ilmi ve fikri faaliyetlerini tanıyan, onları güvenilir olarak kendi ulema sınıfına dahil edip onlardan ilim öğrenmeyi meşru kabul ettikleri görülmektedir.⁶¹⁴ Ancak tartışmaya açık olmakla birlikte Ali b. Mûsâ'nın veliahtlığa getirilmesi sebebiyle ilmi çevrelerde onun âlim kişiliğinin zedelendiğini düşünüyoruz. Bu da bize gösteriyor ki veliahtlık ataması sonrasında ortaya çıkan karışıklık ortamında taraflar bu meselelerde çıkar yahut siyaset temelli hareket etmişlerdir. Me'mûn'un bu politikayla amacının ise dışlanan bu yapıyı güvence altına alarak ümmetin birliğini sağlamak olduğu kanaatindeyiz.

⁶¹⁴ Ali b. Mûsâ'nın Şîî dünyasında büyük bir itibarı olmakla birlikte Sünnî dünyada büyük dedesi Ca'fer es-Sadık kadar önemli bir itibara ve popülerliğe ulaşamamıştır. Eser, *Abbasilerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler*, 52, 182.

SONUÇ

Halife Me'mûn, ilmi kişiliği sayesinde hilafeti döneminde İslâm Devleti'nde refah seviyesinin yükselmesi ve hür düşüncenin insanlara sağladığı ortam sebebiyle toplumda parçalanmaların oluştuğunu ve Arap asabiyeti gibi birçok batıl fikrin insanlar arasında kol gezdiğini fark etmiştir. Kardeşiyle arasında alevlenen anlaşmazlık döneminde asabiyet düşüncesinin kardeşi üzerindeki olumsuz etkisini bizzat gözlemleyerek tecrübe etmiştir. Dolayısıyla kardeşinin bu zayıf noktasından hareketle ona karşı zafer kazanmıştır. Zira o dönemde çok geniş topraklara sahip olan Devleti tekellerinde bulundurmak isteyen Arap toplumunun mevâlinin gücünü dikkate almadığı görülmektedir. Diğer taraftan kavmiyetçi düşüncelerle kendi aralarındaki birlik ve beraberliği zayıflattıkları da malumdur. Kendilerinin amcaoğulları olmasına rağmen Alioğullarını dışlamaları buna bir misaldir. Bu sebeplerle Me'mûn'un iktidara gelişinden itibaren İmparatorluğun zayıf noktası olan Arap asabiyetine karşı mücadele ettiği görülür. Nitekim onun bu batıla karşı uyguladığı silahlardan birisi de affediciliği ile asabiyet unsurunu kullananları bir nevi mahcup düşürerek etkisizleştirmesidir. Kendi aleyhine kardeşi yanında saf tutan Fazl b. Rebi' ve diğer komutanlar başta olmak üzere halifeliğin hanedanın elinden çıkacağı endişesiyle halifelik iddiasında bulunan amcası İbrahim'i ve yanındakileri affetmesi buna örnek niteliğindedir.

İlim ve çeviri faaliyetlerinin de bahsi geçen politikaya hizmet ettiğini söylemek mümkündür. Bu çalışmaları bizzat takip eden Halife, söz konusu faaliyetlerle Müslümanların diğer din ve kültürler karşısında güçlü olması ve inançlarını koruyabilmelerini hedeflemiş olmalıdır. Buna binaen devletin refah seviyesinin yükselmesi ve sürdürülebilir olması için o güne kadar İslâm coğrafyası sınırları içinde ve dışında yaşamış ve hala yaşamakta olan farklı kültürel ve ilmi birikimi İslâm toplumunun anlayabileceği ortak dile aktarmayı amaç edinmiştir. Bunun sonucunda bu faaliyetlerin ilim, felsefe ve teknoloji başta olmak üzere birçok alanda kısa sürede etkileri görülmeye başlanmıştır. Bu alanlardan birisi de inanç sahasıdır ve bu konuda açık ilim meclisleri düzenlenmiştir. Söz konusu meclislerde farklı konuların münazaraya açıldığı görülmektedir. Bu münazaraları Halife bizzat kendisi takip etmiştir. Me'mûn'un bundan amacının naklî ve aklî konularda bir orta yolu bulma arzusunda olduğu bariz olarak görülmektedir. Fakat din ve inanç alanlarındaki akılcı yaklaşımların bazı Müslüman kesimler tarafından hazmedilemediği malumdur. Dahası söz konusu kişiler halk içinde azımsanmayacak kadar geniş bir taraftar kitlesinin teveccühüne mazhar olmuştur. Zira

halk, dini bilgileri rivayetler aracılığıyla öğrenmeyi yeğliyordu. Bu durum zamanla halk içinde farklı bir inancın oluşumuna kapı aralamakla büyük problem halini almaya başlamıştır. Me'mûn bu etnik gruplar ve kesimlerin halifesi olarak onları bir çatı altında tutmayı, devletin ve tebaasının dini güvenliğini korumayı amaçlamıştır. Bunu yaparken Sünnet'e uygun davranmak istediği ve İslâm'ın hoş görmediği tutum ve yaklaşımları ortadan kaldırmaya çalıştığı düşünülebilir. Nitekim bu noktadan hareketle Me'mûn'a göre uğraşılması veya tashih edilmesi gereken bir diğer mevzu Haşviyye ve buna benzer kesimlerin ıslahıydı. Bu konuda Halife'ye en büyük yardımı, çoğunluğu mevâliden oluşan bu tarz yapıların muhalifi olarak halk içinde belirli bir itibarı olan Mu'tezile sağlayacaktır. Özgürlükçü fikirleriyle ön plana çıkan Mu'tezilî düşünce, Me'mûn Halku'l-Kur'ân mihnesini başlattığında devletin resmi görüşü durumundadır. Diğer yandan Me'mûn'un Mu'tezile doktrinini devletin merkezine getirmekle devletin refahı için etnik bir yapıya sahip olan toplumu akılda birleştirmek maksadında olduğu söylenebilir. Me'mûn'un son dönemlerine denk düşen mihne olayı, Halife'nin akla ve ilme önem veren kişiliği de düşünüldüğünde şaşırtıcı bir yaklaşım değildir. Ancak söz konusu durum toplum içinde azımsanmayacak bir kitle üzerinde nüfuz sahibi olan hadis ehli için iyi bir karşılaşma olmamıştır. Dolayısıyla dönemin mihnesine en çok maruz kalan kitle rivayet ehli olmuştur. Halife tarafından sorguya maruz bırakılan gelenekte kabul gören ve toplum nezdinde yeri olan hadis ehlinin mağduriyeti tarihte olumsuz etki uyandırmıştır. Bu olay ise Halife Me'mûn'un geleneğin dışına çıkan bir halife olarak addedilmesinin müsebbibi olmuş ve itibarının zarar görmesini de beraberinde getirmiştir.

Me'mûn, babası Hârûnürreşid'in halifeliğinde devletin refah ve bolluğa ulaşmasının İslâm topraklarını başarılı bir şekilde yönetmek için tek başına yeterli olmadığını görmüştür. Zira toplum içinde refahın da etkisiyle hizipleşme ve beraberinde getirdiği kargaşa yakinen hissedilmektedir. Dolayısıyla dönem itibariyle Arap Fars çekişmesi gündemdedir. Bu durumun sonuçları sosyal hayatta kendini hissettirmiştir. Bu bağlamda Halife Me'mûn'un, hilafeti döneminde uğraşması gereken önemli bir mevzu da selefleri tarafından dışlanan Alioğulları meselesiydi. Zira bu kesim Abbâsî Devleti'nin kuruluşunda hanedanın yanında yer aldıkları halde ihanete uğradıklarını iddia ediyor ve haklarını arıyordu. Dahası bu grubun taraftar kitlesinin çoğunluğu mevâliden oluşmaktaydı. Dolayısıyla devlete yönelik potansiyel bir muhalefet ve güç merkezi oluşturabilme ihtimali nedeniyle Halife tarafından Alioğulları kenara atılabilecek

kimseler değildi. Halife buna karşı çözüm bulmak zorundaydı. Bunun için önünde birkaç yol vardı. Birisi onlarla savaşmak, selefleri gibi onları her zaman baskı altında tutmak ve geleneği devam ettirmek, diğeri ise onlara hak ettiği itibarı vermek ve kitleyi iktidara muhalif güç olmaktan çıkarmaktı. Me'mûn selefleri gibi onlara karşı baskıcı bir politika izlemenin dönemi itibariyle kolay olmadığını biliyordu. Diğer taraftan zaten Halife'nin Ehl-i Beyt sevgisi böyle bir yaptırımında bulunmasına imkân vermezdi. Dolayısıyla Halife İslâm Devletini bir bütün haline getirebilmek için kucaklayıcı ve birleştirici bir politika olarak ikinci yolu seçmiştir.

Halife'nin, Ehl-i Beyt'ten Ali b. Mûsâ'yı, er-Rızâ lakabıyla kendine veliaht seçmesi Alioğullarının iktidara karşı sert tutumunu az da olsa yumuşatmış görünmektedir. Ancak hanedanın ve genel eğilimin Halife ile aynı fikirde olmadığı malumdur. Bu da sosyal tabakada hizipleşmenin had seviyelerde olduğuna işaret etmektedir.

Öte yandan Halife'nin Ali b. Mûsâ'yı veliaht yapma kararı onun mezhep yanlısı olduğu fikrini akıllara getirmiştir. Buna binaen yapılan çalışmalarda ona Şia kisveli bir kişilik çizilirken Şiî gruplar bunu kabul etmemiştir. Nitekim Ali b. Mûsâ'nın veliaht seçilmesinden sonra Bağdat yolunda aniden ölümü, veliahdın hanedan tarafından ortadan kaldırılma ihtimalini akıllara getirmektedir. Ali er-Rızâ'nın vefatından sonra Halife'nin onun ardından yas tutması, onu babasının yanına defnetmiş olması, ikinci kızı ile Alioğulları arasında akrabalık bağıny yeniden ihdas etmeye çalışması, veliahdın ölmesine rağmen Me'mûn'un Alioğullarıyla arasındaki bağıny devam ettirmek istediğinin bir göstergesidir. Fakat Me'mûn'un vefatından sonra bu bağıny tekrar koparılması söz konusu olmuştur. Diğer yandan Halife'nin hayatı boyunca amcaoğullarına iyi davranması hatta vasiyetinde dahi onlara yer vermesi, veliahtlık meselesinin salt politik amaçlarla gerçekleşmediğini ortaya koyan başka ipuçlarıdır. Buna Halife'nin, Ali b. Mûsâ'nın vefatından sonra oğlu Muhammed el-Cevâd'ı onun yerine getirme imkânı olmasına rağmen bunu yapmaması da örnek teşkil etmektedir.

Dolayısıyla denilebilir ki Me'mûn bütün karşı çıkışlara rağmen amcaoğulları konumundaki Alioğullarını baskı altından kurtararak onların halk içinde kahramanlaştırılmasının önüne geçmiş, aynı zamanda iktidarı da onların muhalefetinden kurtarmıştır. Bunu siyaseten yapıyormuş izlenimi verse de kanaatimize göre Me'mûn,

İslâm ümmetini tek çatı altında toplamak, İslâm toplumuna birlik, barış ve huzur getirmek gibi ulvi amaçları hedeflemiştir.

KAYNAKÇA

- Abdullah, Muhammed Ramazan. *el-Bâkıllanî ve Ârâhü'l-Kelâmiyye*. Bağdad: Matbaâtü'l-Ümme, 1986.
- Abdü'l-Lâtîf, Abdülaziz b. Muhammed b. Ali. *el-İbâziyyetü ve hel hum Havaric*, (Tebük: Vüzera'atü'l-'Alâm, 1412/1991), 1-16.
- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus). *Abû'l-Farac Tarihi*. çev. Ernest A. Wallis Budge vd. çev. Ömer Rızâ Doğrul. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Basım, 1999.
- Abülfettah, Ali. *A'lamü'l-mübda'in min 'ulema'ül-'Arab ve'l-müslimîn*. 2 Cilt. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2010.
- Ahmad, Sayyid Maqbul. "Harita". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/205-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Akın, Murat. *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Görüş Ayrılıkları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2013. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=JfL-mAPMmCS90PKsud7o0g&no=rw6-8xYeCbLgiGaqFtFp_g
- Akkuş, Murat. *Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010. <http://acikerisimarsiv.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/7191/261078.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Akoğlu, Muharrem. "Ahmed b. Ebi Duâd'ın Abbâsî-Mu'tezili Politikaları Üzerinde Etkisi". *Bilimname Dergisi*, 7 (Kış, 2005), 93-103. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilimname/issue/3517/47796>
- Akoğlu, Muharrem. "Tarihsel Arka Plan Bağlamında Me'mûn Dönemi Abbâsî Yönetiminin Ali Oğulları Politikaları". *ERÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2011), 55-74. <https://arastirmax.com/tr/system/files/dergiler/238235/makaleler/13/1/arastirmax-tarihsel-arka-plan-baglaminda-memun-donemi-Abbâsî-yonetiminin-ali-ogullari-politikalari.pdf>
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Hadisleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Aliyev, Saleh Muhammedoğlu. "Hürremiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Altıkulaç, Tayyar. "Kisâî, Ali b. Hamza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/69-70. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Anadolu İlahiyat Akademisi, "Mürchie'nin Teşekkülü, Görüşleri, Yayılışı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *YouTube* (12 Haziran 2021), 1:14:29-44:01. <https://www.youtube.com/watch?v=ZLSU6jOTqSk>
- Anadolu İlahiyat Akademisi. "İslâm Tarihinde İlk Fitne". *YouTube*. Yayın Tarihi 12 Haziran 2021.

<https://www.youtube.com/watch?v=yAwNQRzuwtA&list=PLcPIQ67o3kzW1hx cqzt-sMD5SbmdIoAC-&index=54>

- Apak, Adem. “Şuûbiyye Hareketinin Tarihi Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye”. *İstem Dergisi* 12 (Aralık 2008), 17-51. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/26539/279399>
- Aruçi, Muhammed. “Ressî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/587-588. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ateş, Orhan. “Muhafif Fırak Kaynaklarında İbâziyye”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/7 (Ocak 2017), 13-31. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usbid/issue/33714/373581>
- Avcı, Casim. “el-Alakatu’s-siyasiyeti ve’s-sekafiyeti beyne’d-devletü’l-Abbasiyetü ve’l-devletü’l-Bizantiyetü fi ’ahdi’l-Halifetü’l-Me’mûn (833-318/218-198)”. *Islamic University Europe Journal of Islamic Research* (2011), 94-100. http://isamveri.org/pdfrg/D03380/2011_4_2/2011_4_2_AVVIC.pdf
- Avcı, Casim. *Abbâsî Halifesi Me’mûn Döneminde (813-833) Bizans’la İlişkiler*. çev. Casım Avcı. *Türkiye Diyanet Merkez Araştırmaları Merkezi (İSAM), Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına, Dünya Yayınları*, (Şubat 2008), 1-11.
- Ay, Mahmut. *Mu’tezile ve Siyaset İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Aydın, Cengiz. “Abdülhamîd b. Vâsî’ b. Türk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/225-226. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Aydınlı, Osman. “Mu’tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Marife Dergisi* 3/3 (Kış 2003), 27-54. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3343371>
- Aydınlı, Osman. “Zerenc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/282-284. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aydüz, Salim. “Rasathâne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/456-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Azimli, Mehmet. “Ehl-i Beyt’in Kurduğu İlk Devlet; İdrisîler”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2003), 1-14.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne’l-fırak ve beyânü’l-fırkati’n-nâciye* (Beyrut: Darü’l-Afaki’l-Cedîde, 2. Basım, 1977.
- Belâzürî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu’l-büldân*. Beyrut: Daru Mektebetü’l-Hilâl, 1988.
- Berrâdî, Ebü’l-Fazl Ebü’l-Kâsım Muhammed b. İbrâhîm. *el-Cevâhirü’l-müntekât*. tsh. Ahmed b. Suûd es-Siyabî. London: Darü’l-Hikme, 1435/2014.
- Bozkurt, Nahide. “İbn Mâhân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/164-165. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Bozkurt, Nahide. “Me’ mûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/101-104. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Nahide. *Mu’tezile’nin Altın Çağı Me’ mûn Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Bulut, Halil İbrahim. “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricîlik ve Günümüze Yansımaları”. *Usul İslâm Araştırmaları Dergisi*, 11/11 (Ocak 2009), 41-54. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usul/issue/16718/173840>
- Bulut, Halil İbrahim. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet Musa Kâzım İle Ali Rızâ Dönemi Şiilîği ve Abbasiler*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Can, Mesut. *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği*. Konya: Çizgi Kitabevi, 1. Basım, 2016.
- Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh. *Kitâbü’l-Vüzerâ’ ve’l-küttâb*. Kahire: Mustafa el-Banî el-Halebî, 1. Basım, 1938.
- Cihan, Sadık. “Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (Haziran 1986), 53-62. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2742/36545>
- Clot, Andre. *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Cooperson, Michael. *Makers of the Muslim World Al-Ma’mun*. İngiltere: Oneworld, 2005.
- Çeçen, Kâzım vd. Bir, Atilla. “Benî Mûsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/450-451. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Çelik, Sebahattin. “Abbasiler Döneminde Hurremiyye ve Babek İsyanı”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/15 (Ocak 2006), 95-106. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/baunsobed/issue/50337/651811>
- Çetin, Osman. “Horasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çınar, Bayram. *Din Siyaset İlişkisi Açısından Me’ mûn Dönemi Mihnesi*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019. http://acikerisim.ybu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/1315/bayram_cinar_tez.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Daday, Necmi-Altın, Vural, *Gök Biliminde Türk İslâm Bilginleri*. İstanbul: Erkam Matbaası 2010.
- Daftary, Farhad “Sectarian and National Movements in Iran, Khurasan and Transoxania During Umayyad and Early Abbasid Times”. *The Institute of Ismaili Studies*” (Erişim 16 Ekim 2010).

- Daftary, Farhad. “Emeviler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir’deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”. çev. Mehmet Atalan. *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 4/2 (2016), 139-157. <https://docplayer.biz.tr/6891766-Emeviler-doneminde-ve-Abbâsîlerin-ilk-donemlerinde-iran-horasan-ve-maveraunnehir-deki-mezhebi-ve-milliyetci-hareketler.html>
- Demircan, Adnan. *Hâricîler’in Siyasî Faaliyetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1993.
- Demirpolat, Enver. “Benü Musa (Şakiroğulları)’nın İlmi ve Felsefi Etkinlikleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2004), 69-78. <https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/37298/makaleler/9/1/arastirmax-benu-Mûsâ-sakirogullarinin-ilm-i-felsefi-etkinlikleri.pdf>
- DİA, “Kıptîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Kur’ân-i Kerîm” (Erişim 1 Mayıs 2020). <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf>
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *el-Ahbârü’t-tivâl*, thk. Abdülmün‘im Amir. 1 Cilt. Kahire: Daru İhyai’l-Kütübî’l-‘Arabî, 1960.
- Dizer, Muammer. “Ebû Ma‘şer el-Belhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/182-184. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Doğan, İsa. *Ali Evladı İçin Silaha Sarılan İlk Fırka Zeydiyye’nin Doğuşu ve Görüşleri*. Samsun: Kardeş Matbaası, 1996.
- Doğan, Nagihan. “Erken Abbâsi Hilafetinde Bir Velihtlik Krizi: Şifî İmam Ali er-Rızâ’nın Veliht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti”. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Belleten* 78/283 (Aralık 2014), 855-879.
- Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa. *İslâm’da İtikadi, Siyasî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. çev. Sibgatullah Kaya. Ankara: Anka Yayıncılık, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *el-İmâm Zeyd: Hayâtühû ve ‘asruhû-ârâ’ühû ve fikhuh*. Kahire: Darü’l-Fikrî’l-‘Arabî, 1465/2005.
- Edîb, Âdil. *el-Eimmetü’l-İsna ‘Aşer*. Beyrut: Müessesetü’l-‘İlim, 1405/1985.
- Ehli Sünnet Büyükleri. “İslâm Tarihi Ansiklopedisi, Kindî”. Erişim 6 Şubat 2020 <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/İslam-Tarihi-Ansiklopedisi/Detay/KINDI/467>
- Elmalı, Hüseyin. “Di‘bil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/280-281. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Emîn, Ebû Muhammed el-Bâkır Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî. *A’yânü’ş-Şî‘a*. 11 Cilt. Beyrut: Daru’t-Tarufe li’l-Matbuat, 1403/1983.

- Erdem, Gazi. “İslâm Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytü’l-Hikme”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 16/42 (Haziran, 2013), 57-77.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2005.
- Ergin, Murat. *Siyasi ve İtikâdi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Eser, Mithat. *Abbasilerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *el-İbâne ‘an usûli’ d-diyâne*. thk. Hüseyin Muhammed. Kahire: Darü’l-Ensar, 1397/1976.
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç vd. Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.
- Eş‘arî, Ebü’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfü’l-musallîn*. tsh. Helmut Ritter. Almanya: Daru Faraiz Şetaiz, 3. Basım, 1400/1980.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Hârizmî, Muhammed b. Mûsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 224-227. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Mâhânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/327-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. “Fah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/73-74. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. “Hâriciler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. “Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1978), 245-275. <https://dergipark.org.tr/pub/auifd/issue/40716/490580>
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepler Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi, 1972.
- Fırlalı, Ethem Ruhi. *İmâmiyye Şîası*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları. 2. Basım. 2008.
- Gökalp, Yûsuf. “Zeydiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/328-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gökalp, Yûsuf. *Zeydilik ve Yemen’de Yayılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Göregen, Mustafa. “Yuhanna ed-Dımaşki’nin “Bir Hıristiyan ile Bir Müslüman Arasında Diyalog” İsimli Risalesi’nin Değerlendirmesi”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2015), 111-126.

- Gözübenli, Beşir. “Hasan b. Ziyâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/361-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Dönem Abbasi Toplumu*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Güneş, Hasan Hüseyin. “Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi”. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi* 2/2 (Kış 2015), 8-28. <https://dergipark.org.tr/pub/cesmicihan/issue/23555/250970>
- Güneş, Hasan Hüseyin. *Halife el-Me'mun Dönemi*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Güneş, Hasan Hüseyin. *Veliahtlık Meselesi ve İmam-Halife Mücadelesi İmam Rıza ve Halife Me'mun*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2015.
- Güzel, Hasan Celal vd. (ed). *Türkler*. 21 cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömeri. Beyrut: Darü'l-Kalem, Müessesetü'r-Risalet, 2. Basım, 1397/1977.
- Hatîb Bağdâdî. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşar 'İvad Ma'rûf. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1422/2001.
- Hatiboğlu, Mehmet Said. “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri”. *İslâmî Araştırmalar* 10/1,2,3,4 (1997), 1-29. <https://www.islamiarastirmalar.com/magazine/tr-musulman-alimlerin-buhari-ve-muslime-yonelik-elestirileri-425.html?page=archive>
- Hodgson, Marshall G.S. *Mutlakiyetçilik Boy Veriyor, 750-813*. çev. Senai Demirci. *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. ed. Metin Karabaşoğlu. 1/233-271. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- Işık, Kemal. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
- İbiş, Fatih. “İnkârdaki İman: Kelime-i Tevhîdin İçkin Boyutu”. *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 14/2 (Ekim, 2014), 137-157. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/494181>
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr. *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî*. thk. Ebi'l-Eşbal ez-Züheyrî. 2 Cilt. Suûdî: Daru İbnü'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb. *el-İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- İbn Di'sem, Ebû Faris. *es-Siretü's-şerîfe el-Mansûriyye (Siyretü'l-İmam Abdullah b. Hamza)*. thk. Abdülğanî Mahmud Abdülatî, Beyrut: Darü'l-Fikri'l-Mu'asır, 1414/1993.
- İbn Hacer Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Hind: Matbaâtu Dâiretü'l-Ma'rûfi'n-Nizâmiyye, 1326/1908.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Dasiretü'l-Ma'rûf en-Nizâmiyye. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî, 2. Basım, 1390/1971.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Dimeşk: Daru Ya'rûb, 1425/2004.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen. *Kitâbü'l-İber Dîvânü'l-mübtede ve'l-haber fî târihi'l-'Arab ve'l-Berber ve men âsarihüm min zevi's-şe'ni'l-ekber*. thk. Halil Şehade. Beyrut: Darü'l-Fikir, 2. Basım, 1408/1988.
- İbn Hallikan, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân*, thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1415/1994.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned el-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnâvut, Adil Mürşid vd Basım y.y: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm. *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhârü'l-hulefâ'*. 2 Cilt. Beyrut: Kitâbü's-Sekâfiye, 3. Basım, 1417/1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Basım y.y: Darü'l-Fikir, 1986.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib. *"et-Tabakâtü'l-kübrâ"*. thk. Muhammed Abdülakadir 'Ata. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1410/1990.
- İbn Tayfûr, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir. *Târihu Bağdad*. thk. Seyyid 'Izzet el-'Itar el-Hüseyni. 1 Cilt. Mısır/Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1423/2002.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm. *Mecmû'atü'r-resâ'il ve'l-mesâ'il*. 5 Cilt. Basım y.y: el-Cennetü't-Turâsü'l-'Arabî, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *el-Mevzûât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 3 Cilt. Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1386/1966.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir 'Ita Mustafa Abdülkadir 'Ita. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1412/1992.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. nşr. Muhammed Emin el-Hancı. I Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1349/1931.
- İbnü'l-Esîr. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmiri. Beyrut-Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-'Arabî, 1. Basım, 1417/1997.
- İbnü'l-Esîr. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi*. çev. Abdullah Köşe. vd. Beşir Eryrsoy vd. Abdülkerim Özaydın vd. Zülfikar Tüccar vd. Ahmet Ağırakça vd. Yunus Apaydın. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ b. el-Mehdî-Lidînillâh. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Sussenna Difeld Filzer. Beyrut: Darü'l-Mektebetü'l-Hayat, 1380/1961.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. Kahire: Beytül-Yasemin, 1436/2015.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yaya. *el-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-Milel ve'n-nihal*, thk. Tuman Arnold. Hind: Dairetü'l-Me'arifi'n-Nizâmiyye, 1316/1899.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Darü'l-Mârifet, 2. Basım, 1417/1997.
- İDA, İslâm Düşünce Atlası. "Ebû Ma'şer el-Belhî". Erişim 12 Ekim 2020. <https://www.İslâmdusunceatlası.org/timemaps/1>
- İDA, İslâm Düşünce Atlası. "Huneyn b. İshâk". Erişim 12 Ekim 2020. <https://www.İslâmdusunceatlası.org/timemaps/1>
- İDA, İslâm Düşünce Atlası. "Rasathâne". Erişim 15 Ekim 2020. <https://www.İslâmdusunceatlası.org/timemaps/1>
- İlhan, Avni. "Bâtıniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/190-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İlhan, Avni. "Sümâme b. Eşres". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 45-59. http://isamveri.org/pdfdrg/D00036/1989_5/1989_5_ILHANA.pdf
- İSAM, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi. "Sened b. Ali". Erişim 5 Şubat 2020. <http://isamveri.org/pdfdkg/18/DKM181106.pdf>
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed. *Mekâtülü't-Tâlibiyyîn*. thk. Seyyid Ahmed Sakar. Beyrut: Darü'l-Mâriفة, ts.
- İslâm Kütüphanesi. "Aranan: Masum İmamların fikri-siyasi-hayati 8-İmam Rızâ". Erişim 14 Mart 2020. <http://www.İslâmkutuphanesi.com/turkcekitap/online/8-imam-Rızâ-as-masum-imamlarin-fikri-Siyasi-hayati/index.htm>
- Kandemir, Ahmet Mekin. "Mu'tezile İle Mürcie Arasında Bir Âlim: Muhammed b. Şebîb ve Kelâmî Görüşleri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (Aralık 2020), 1219-1239. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1181828>

- Kandemir, Yaşar. *Mevzû Hadisler Menşe’i Tanıma Yolları Tenkidi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 10. Basım, 2017.
- Kaplan, İbrahim. “Erken Dönem Hıristiyan Karşıtı Söylemin Ortaya Çıkmasını Hazırlayan Sebepler”. *AÜİFD* 47/2 (Ağustos 2006), 165-183. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/59/565.pdf>
- Karabiber, Namık Kemal. “Erken Dönemde Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Farklılaşma Süreci: Abbas Oğulları-Ali Oğulları Örneği”. *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları: Sempozyum*. ed. Sami Erdem. 281-295. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.
- Karaman, Hayreddin. *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usulü*. İstanbul: Feyiz Yayınları, 1967.
- Karan, Cuma. “el-Cezire Üzerine Bir Literatür Çalışması (Fethinden Abbâsîlerin İlk Dönemine Kadar)”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Bahar 2016), 113-138. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/343016>
- Kaya, Ali. “Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihne’nin Sonuçları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran, 2015), 7-32. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/48714>
- Kaya, Mahmut “Beytülhikme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kaya, Mahmut. “Kindî, Ya’kûb b. İshâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/58-59. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kaya, Mehmet Cüneyt. “Yuhannâ b. Mâseveyh” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 43/582. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Keskin, Yakup. *İsnâ Aşeriyeye İmamlarından Muhammed el-Cevâd, Ali b. Muhammed el-Hâdî, Hasan el-Askerî ve Muhammed el-Mehdî Dönemlerinde İmâmiyye Şıası*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Kıftî, Ebü’l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İhbârü’l-‘ulemâ’ bi-ahbâri’l-hükemâ’ (Târîhu’l-hükemâ’)*. thk. İbrahim Şemsüddin. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1426/2005.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Ali er-Rızâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/436-438. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî, Hayatı, Görüşleri ve İslâm Düşünce Tarihindeki Yeri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Kış, 1987), 99-109. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/144229>
- Köprülü, Orhan F. “Bayrak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/247-254. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Köse, Saffet. “Zeyd b. Ali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/313-316. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Kummî, Şeyh Abbas *Muntehâû'l-âmâl fî tevârîhi'n-nebiyyi ve'l-âl.* 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Mustafa el-Âlemiyye, 3. Basım, 1432/2011.
- Kummî/Nevbahtî, *Şiî Fırkalar Kitabı'l-Makâlât ve'l-Fırak Fırakü's-Şîa.* çev. Hasan Onat, Sönmez Kutlu vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Kur'ân Yolu. Erişim 17 Haziran 2021. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2002/1 (2002), 168-210. <https://docplayer.biz.tr/7795819-Murcie-mezhebi-dogusu-fikirleri-edebiyati-ve-İslâm-dusuncesine-katkilari.html>
- Luggat, Osmanlıca Türkçe Sözlük.* Erişim 19 Ekim 2020. <https://www.luggat.com/index.php#ceviri>
- Mahallî, Hamid eş-Şehid b. Ahmed b. Muhammed. *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkıbi eimmeti'z-Zeydiyye.* thk. el-Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvari el-Hasenî. San'a: Mektebetü Merkezî Bedir el-İlmî ve's-Sakafi, 1423/2002.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-târih.* 6 Cilt. Bûrsaid: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniye, ts.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân, *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bid'â.* nşr. Muhammed b. Zâhid el-Kevserî. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, ts.
- Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclisî, *Bihârü'l-envâri'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-eimmeti'l-ethâr.* 110 Cilt. Beyrut: Daru İhyau't-Turasi'l-'Arabiyye, 1403/1983.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher.* thk. Esad Dağır 4 Cilt. Kum: Darü'l-Hicret, 1409/1988.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf.* tsh. Abdullah İsmâil es-Sâvî. Kahire: Daru's-Sâvî, ts.
- Mısıroğlu, Kadir. *Muhtasar İslâm Tarihi.* 2 Cilt. İstanbul: Sebil Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Müftüoğlu, Ferruh. "Cevherî, Abbas b. Saîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 7/458. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Nâtık-Bilhak, Ebû Tâlib Yahyâ b. el-Hüseyn b. Hârûn b. el-Hüseyn. *el-İfâde fî târihi'l-e'immeti's-sâde.* Yemen: Mektebetü Ehli'l-Beyt, 4. Basım, 1435/2014.
- Nawas John Abdallah. *Al-Ma'mûn: Mihna and Caliphate.* Nijmegen: Radboud University, 1992. <https://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/113099>
- Nawas, John Abdallah. "Me'mûn'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi". çev. Mustafa Akgül, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Ağustos, 2015), 145-162. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/208723>
- Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed. *Kitabu Fıraku's-Şîa.* nşr. Abdülmünîm el-Hafîni. Basım y.y: Daru'r-Reşâd, 1412/1992.

- Onat, Hasan. “Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (Ocak 1997), 79-117. <https://dergipark.org.tr/pub/auifd/issue/40669/489682>
- Önkal, Ahmet. “Kays Aylân (Benî Kays Aylân)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/91-92. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Öz, Mustafa. “Acâride”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/318-319. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Öz, Mustafa. “Ca’d b. Dirhem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/542-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Öz, Mustafa. “Ehl-i Beyt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. “İbn Tabâtabâ, Ebû Abdullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Öz, Mustafa. “Kaade”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/589. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa. “Mezhep Kavramı Üzerine”. *Journal Of Islamic Research* 15/1-2 (2002), 304-308. http://isamveri.org/pdfdrg/D00064/2002_1-2/2002_1-2_OZM.pdf
- Öz, Mustafa. “Muhammed el-Cevâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/514-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2014.
- Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkaplanı*. Ankara: Otto Yayınları, 199.
- Özaydın, Abdülkerim. “Ağlebîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/475-478. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özbayraktar, Aykut “Râfi’ b. Leys İsyanı”. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (Aralık 2019), 165-191. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/894967>
- Özdemir, Yaşar. *Ehl-i Beyt Kavramının Teolojik Analizi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Özen, Şükrü. “Yahyâ b. Eksen” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/249-251. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özkuyumcu, Nadir. “Rüstemîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredat Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş vd. Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım, 2012.

- Râzî, Ahmed b. Sehl. *Ahbaru Fah ve haberu Yahyâ b. Abdillâh ve ahihi İdrîs b. Abdillâh (İntişâru'l-hareketi'z-Zeydiyye fi'l-Yemen ve'd-Deylem)*. thk. Mahir Cerrar. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 1416/1995.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Halku'l-Kur'an beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Beyrut: Darü'l-Cîl, 1413/1992.
- Razûk, Muhammed. "İdrîsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/495-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sakallı, Talat. "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri I". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 245-270. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/66818>
- Sakallı, Talat. "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1990), 113-130.
- Sâlimî, Ebû Muhammed Nûruddîn Abdullâh b. Hamîd (Humejd) b. Sellûm. *Tuhfetü'l-a'yân bi-sîreti ehli 'Umân*. 2 Cilt. Kahire: Matbaâtü's-Şebâb, 2. Basım, 1350/1931.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 6. Basım, 2013.
- Sayılı, Aydın. "Hârezmi ile Abdülhamid İbn Türk ve Orta Asya'nın Bilim ve Kültür Tarihindeki Yeri". çev. Aydın Sayılı vd. Melek Dosay. *Erdem* 7/19 (Ocak 1991), 101-214. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/692076>
- Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Alî b. Muhammed. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1405/1985.
- Seyyid, Eymen Fuad. "Fâtımîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/237-249. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahmân Aliy. 5 Cilt. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı; Türkiye Bilimler Akademisi, 2007.
- Study Buddhism, Study Buddhism by Berzin Archives. "İslâmî Mezhep Kavgaları ve Cihad İlanları". Erişim 13 Mayıs 2020. <https://studybuddhism.com/tr/ileri-arastirmalar/tarih-ve-kultur/budizm-ve-islami-ileri-duzey/budist-musulman-etkilesimi-erken-abbasi-donemi/islami-mezhep-kavgalari-ve-ihad-ilanlari>
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celalüddin. *Târîhu'l Hulefa*. thk. Hamdi Demirtaş. 1 Cilt. Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz, 1. Basım, 1425/2004.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celalüddin. *Târîhu'l-Hulefa*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 1 Cilt. Mısır: Matba'tu's-Sâ'de, 1371/1952.
- Şahinalp, Mehmet Sait. *Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekir. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. Basım y. y: Müessesetü'l-Halebî, ts.

- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekir. *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 4. Basım, 2017.
- Şemmâhî, Ebü'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdülvâhid. *Kitâbü's-Siyer*, thk. Ahmed b. Suûd es-Siyabî. Umman: Vizaratü't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sakafe, 2. Basım, 1412/1992.
- Şeşen, Ramazan. "Câhiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/20-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân. *el-İrşâd fi mârifeti huceci'l-İlahi ale'l 'İbâd*. 2 Cilt. Beyrut: Müessetü Âli'l-Beyt Aleyhimü's-Selâm li İhyai't-Türas, 2008.
- Şeyh Sadûk, Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbaveyh el-Kummî. *Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*. 2 Cilt. Kum: İntişârâtü'ş-Şerîf er-Rızâ, 1378/1958.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târik b. İvazullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Darü'l-Harameyn, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. Ürdün: Beytü'l-Efkari'd-Düveliye, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu'r-Rasül ve'l-müluk ve siletu Târîhu't-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Daru't-Turas, 2. Basım, 1387/1967.
- Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Darü'l-Kütüb, ts.
- Tan, Muzaffer. *İsmailiyye'nin Teşekkül Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Tarihi Sistan*, tsh. Muhammed Taki Behâr, Tahran: İntişaratü Maîn, 1381.
- TDK, Türk Dil Kurumu Sözlükleri. "Teşrin". (Erişim 2 Mart 2020). <https://sozluk.gov.tr/>
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2014.
- Topaloğlu, Fatih. "Şîa'nın İran Kültüründen Etkilendiği Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Milel ve nihâl, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/3 (Eylül-Aralık 2011), 31-45.
- Topaloğlu, Fatih. *Şia'nın Oluşumunda İran Kültürünün Etkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Tuncer, Remzi. *İslâm Mezheplerine Göre Halku'l-Kur'an Meselesi (Selef-Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelâmcıları)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Mektebeti'l-İlmiye, 1404/1984.

- Uluşık, Hatice. “İlk Dönem Abbâsî Veliahtları ve Eğitimcileri (132-232/749-847)”. *İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, 17/33 (14.06.2019), 189-211. <https://doi.org/10.31591/istem.547897>
- Umranî, Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Ma‘rûf Bâban. *el-İnba’ fi Târîhi’l Hulefa*. thk. Kasım es-Samirî. Kahire: Darü’l-Âfâki’l-‘Arabiyye, 1421/2001), 103.
- Unat, Yavuz. “Zîc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Uyar, Gülgün. *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Ümit, Mehmet. “Mihne Sürecinde Hanefîler”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (Haziran 2010), 101-130. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititilahiyyat/issue/7688/100724>
- Ümit, Mehmet. “Türkiye’de İlahiyat Fakültelerinde Yapılan Şiilikle İlgili Doktora Tezleri”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 29/2 (Eylül 2018), 422-447. <http://www.İslâmiarastirmalar.com/upload/pdf/318acabb8a640a5.pdf?sid=9b81e3ace815914bb980a42768f2210d>
- Ümit, Mehmet. “Zeydîyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Ocak 2015), 93-118. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ydoguulaf/issue/36258/409054>
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu‘tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali’den Kâsım er-Ressî’nin Ölümüne Kadar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Üzüm, İlyas. “Mezhep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/526/532. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Vekî, Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbî. *Ahbârü’l-kudât*. thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1366/1947.
- Watt, W. Montgomery *İslâm’ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*. çev. Ümit Hüsrev Yolsal. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Ya‘kûbî, Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya‘kûb İshâk b. Ca‘fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhu’l-Ya‘kûbî*. Şamile: ts.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu‘cemü’l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 2. Basım, 1995.
- Yardım, Ali. “İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/442-443. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yaşaroğlu, Hasan. *Taberistan Zeydîleri*. Ankara: Afşar Matbaası, 2012.
- Yavuz, Yûsuf Şevki. “Halku’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Yıldırım, Kadri. “Birinci Abbasiler Döneminin Bazı Mu‘tezilî Şairleri ve Mezhebî Şiirleri Üzerine Bir İnceleme”. *İstem Dergisi* 12 (Aralık 2008), 195-216. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/26539/279423>
- Yıldırım, Ramazan. “Halku’l-Kur’ân Meselesinin Politik İstismarı”. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Mart 2011), 49-69. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/milel/issue/10463/128109>
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Emîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/112-114. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Fazl b. Sehl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/275-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1. Basım, ts.
- Yıldız, Harun. “Ebû Ubeyde, Müslim b. Ebû Kerîme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/377-378. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Yıldız, Mahmut. *Halku’l-Kur’ân Tartışmalarının Siyâsî, Sosyal ve İtikâdî Boyutları (Me’mûn Dönemi Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Yurdağür, Metin. “Haşviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/426-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 23. Basım, 2015.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*. 18 Cilt. Kahire: Darü’l-Hadis, 1427/2006.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*. thk. eş-Şeyh Şuayb el-Arnâvut. Basım y.y: Müessesetü’r-Risale, 3. Basım, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü’l-Huffaz*. 4 Cilt. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 748/1348.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A’lam Kamûsü Terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ min’el-‘Arab ve’l-müstarebîn ve’l-müsteşrikîn*. 6 Cilt. Beyrut: Darü’l-‘İlim li’l-Melâyin, 7. Basım, 1986.